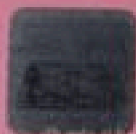
TİMUR VE DEVLETİ

Prof. Dr. İSMAİL AKA

TÜRK TARİH KURUMU

Sevgili çocuklarım
Mehmet Afşar,
Lâle Barçın,
İlhami Çağrı'ya ......

Birinci baskı : 1991

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XXIV. Dizi – Sa. 15[1]

TİMUR VE DEVLETİ

Prof. Dr. İSMAİL AKA
Türk Tarih Kurumu
Aslî Üyesi

2. Baskı

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
2000

ISBN 975 - 16 - 0254 - 8

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Cengiz Han'ın, Nuh tufanını andıran istilâsının ardından, yaklaşık birbuçuk yüzyıl sonra, yine Doğu ülkelerinde ortaya çıkan Timur, 35 yıllık faaliyetleri ve Deşt-i Kıpçak, İran, Irak, Suriye ve Anadolu üzerine yaptığı seferleri ile Cengiz Han'ın Moğollarının istilâsının dehşet ve korkusunu buralarda yaşayan insanlara yeniden hissettirdi. Buna rağmen bu büyük cihangirin ve oğullarının tarihi gerck ülkemizde ve gerekse batıda Doğu ülkelerinin tarihi ile uğraşanlar arasında Cengiz Han ve oğullarının tarihine gösterilen ilgiyi nedense görmemiştir. Türk ve Türkiye tarihinde oynadığı önemli rol ve büyük askerî şahsiyetine rağmen, climizde bugün bile Timur hakkında doğru dürüst bir monografi bulunmamaktadır.

Son yıllarda yayınlanan Hans Robert Rocmer (Persien auf dem Weg in die Neuzeit-Iranische Geschichte von 1350–1750, Beirut 1989) ve Beatrice Forbes Manz (The rise and rule of Tamerlane, Cambridge 1989)'ın eserlerinde bilhassa Timur devri üzcrinde durulmuştur ki, bu memnuniyet verici bir husustur.

Biz de yıllardan beri Timurlular devri tarihi ile meşgul olmamız dolayısı ile aydınlar ve tarih meraklıları için ileride daha ayrıntılı olarak yazmayı düşündüğümüz bu devletin tarihini bir boşluğu dolduracağı inancı ile kaleme almayı uygun gördük.

Sözlerimc son vermcden önce eserin yayınlanmasını sağlayan Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu başkanı Prof. Dr. Yaşar Yücel, eseri yazmaya beni teşvik eden hocam Prof. Dr. Ali Sevim, daktilolarını yazan Araş. Gör. Mehmet Ersan ile E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü görevlileri Melek Kesten ve Naime Yıldızlı'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Bornova, 24 Temmuz 1990 İsmail AKA

I. TİMUR DEVRİ

"Dünyâ iki hükümdârın sâhip olacağı kadar değerli değildir"
Timur

a) Timur'dan Önceki Durum:

Cengiz Han'ın Cuci, Çağatay, Ögedey ve Tuluy adlarını taşıyan dört oğlu vardı. Onun, 1227 yılında ölümünden altı ay önce büyük oğlu Cuci de ölmüş bulunuyordu. Geriye kalan oğullarından Ögedey daha babasının sağlığında halef tâyin edilmiş ve Cengiz Han'ın ölümünden sonra 1229 yılında Han ilân edilmiştir.

İkinci oğlu olan Çağatay, babasının sağlığında, Yasa yâni Cengiz Han'ın derlediği millî hukuku en iyi bilen, örf ve âdet meselelerinde en büyük yetki sahibi olarak tanınan bir kimse olup, kanunların uygulanmasında, sertlik ve acımasızlıkta babasının yolundan gidiyordu. Kardeşleri gibi o da, Cengiz Han'ın Çin ve Türkistan üzerine giriştiği seferlere katılmıştı. Babası, Çağatay'a doğuda Uygur ülkesinden başlayarak, batıda Buhara ve Semerkand da dahil, Ceyhun'a kadar olan bölgeleri vermişti.

Babasının ölümünden sonra Çağatay artık hiçbir sefere katılmadı. Ölen hükümdarın en büyük oğlu olması dolayısı ile her yerde büyük bir saygı görüyordu. Yasayı en iyi bilen ve uygulayan kimse olmak dolayısı ile, Ögedey'den dahi daha büyük nüfuza sahip bulunuyordu. O, kâh Moğolistan'da kardeşinin yanında, kâh babası tarafından kendisine verilen bölgede oturuyordu. Onun kışlık ve yazlık olmak üzere İli vadisinde oturduğu değişik yerler vardı.

Çağatay, Moğol devletinin müslümanların oturduğu bölgelerin hakimi olmasına rağmen islâmiyete pek iyi gözle bakmamakta idi. Zira titizlikle uyguladığı Cengiz yasası, islâmiyetin esasları ile uyuşmuyordu. Müslümanların akarsuya girmeleri bile yasaklanmıştı. Çağatay'ın bu gibi harekette bulunanları öldürtmesi, onun müslümanlar arasında nefretle anılmasına yol açmış, hattâ ölümü üzerine şâir Sedid A'ver'in yazdığı kasidede "Saldığı korkudan kimsenin suya giremediği adam, şimdi kendisi ölümün engin ummanında boğulmuş bulunuyor" beyti yer almıştı.

Çağatay 1242 yılı başlarında öldü. Cengiz Han'ın oğullarından yalnız Çağatay'ın adı sülâlesine ve bu sülâlenin kurduğu devlette isim olarak devam etmiştir. Üstelik Mâverâünnehr bölgesinin Türk veya Türkleşmiş ahalisi de XV. yüzyılda burada artık Çağatay'ın soyundan hiçbir hükümdar kalmadığı zamanda bile Çağatay adı ile anılmaya devam ettikleri gibi, bu sülâle ile hiç ilgisi olmamasına rağmen Doğu Türkçesi edebî diline Çağatayca denilmiştir.

Çağatay devleti aslında Çağatay'ın ölümünden 20-30 yıl sonra kurulmuştur. Büyük kağan tarafından önce Çağatay'ın torunu Kara Hülegü, sonra da Çağatay'ın oğlu Yesü Möngke sülâlenin reisi tanındılar. Hanlığın gerçek kurucusu Çağatay'ın torunu olan Algu idi. O Möngke'nin oğulları Kubilay ve Arık Büke arasındaki mücadeleden yararlanarak, Harezm, Türkistan ve Afganistan'ı ele geçirmiş ve hanlığın temelini atmıştır. Algu'nun 1266 yılında ölümünden sonra, islâmiyeti kabul etmiş bulunan Mübarek Şah, Çağatay hanı ilân edilmiş, fakat Kubilay tarafından gönderilen başka bir Çağatay şehzadesi Barak, tahtı onun elinden almıştır. 1318–26 tarihleri arasında hüküm süren Kebek'in hakimiyetinin Orta Asya Moğol hanlarının islâm medeniyetine girişleri tarihinde büyük yeri vardır. Kendinden önceki pek çok Çağatay hanı gibi o da islâmiyeti kabul etmemişti. Fakat Mâverâünnehr'e gelip orada Nesef şehrinden 15 km. uzaklıkta Kaşka Derya üzerinde kendisi için bir konak yaptırmıştır. Bu ise yerleşik hayata geçişte büyük bir adımdı. Kebek'in getirdiği yeniliklerden biri de para bastırmasıdır. Onun adı ile ilgili olarak bu paralara sonraları Kebekî denilmiştir.

Kebek'in ardından İlçigiday ve Tuva Timur'un kısa süren hükümdarlıklarından sonra, Kebek'in kardeşi Tarmaşirin (1326–34) tahta oturdu ve islâmiyeti kabul ederek, Alaaddin adını aldı. O, islâm medeniyetini benimsemekle birlikte, 1333 yılında meşhur Tancalı seyyah İbn Batuta'yı çadırda kabul etmiş, onunla türkçe konuşmuştur. Tarmaşirin'in göçebelikten vazgeçerek, yerleşik hayatı tercihi, beylerin ayaklanmasına yol açtı ve Han tahttan indirilerek öldürüldü. Hanlar yeniden İli vadisinde yaşamaya başladılar ve islâmiyet de üstünlüğünü kaybetti. Çengşi zamanında (1334–38) hıristiyanların serbestçe faaliyet gösterdiklerini, kilise yapabildiklerini görüyoruz.

XIV. yüzyılın ortalarında Hanların yeniden Mâverâünnehr'de yerleştiklerini görüyoruz. Bunlar tekrar Kaşka Derya boylarında

oturmaya başlamışlardı. Kazan Han, Karşı'dan iki konak batıda Zincir Saray adında bir konak yaptırmıştı. Onun ülkede kuvvetli bir idare kurmak teşebbüsü, boy begleri ile arasının açılmasına yol açtı. Boy beglerinden Kazagan ayaklanarak, Moğol şehzadelerinden birini Han ilân etti. Kazan Han öldürülüp (1346), idare Kazagan'ın eline geçti. Lâkin onun hakimiyeti sadece Mâverâünnehr'de tanınmış, Doğu Türkistan'da ise Duğlat kabilesi beyi hâkimiyeti ele geçirmişti. Gerek Kazagan ve gerekse Duğlat begleri hâkimiyetlerini meşrû gösterebilmek için Cengiz Han soyundan gelen birisini tahta oturtmakta devam ettiler.

Emir Kazagan 1358 yılında güveyisi tarafından öldürüldü. Onun 12 yıllık saltanatı, daha önceki yıllardan farklı olarak, iç mücadeleler olmaksızın geçmişti. O gerçek bir göçebe boy begi gibi yaşıyor, kışı Ceyhun boyundaki Salı Saray'da; yazı ise Munka şehri yöresinde geçiriyordu.

b) Timur'un Ortaya Çıkışı ve İlk Faaliyetleri:

Kazagan'ın ölümünden sonra hâkimiyet oğlu Abdullah'ın eline geçti. Abdullah, babasının sağlığında Semerkand'da oturduğundan, şimdi burasını kendisine başkent yapmak istiyordu. Bunun üzerine öteki begler ayaklanıp, Abdullah bu mücadelede öldürüldü. Bundan sonraki yıllarda Mâverâünnehr bölgesi devamlı karışıklık ve hanlar arasında mücadeleye sahne olmuştur.

Timur'un hayatının ilk yıllarına ait fazla bir bilgimiz yoktur. O, 25 Şâban 736 (9 Nisan 1336) Salı günü Oniki Hayvanlı Türk Takvimi'ne göre Sıçan yılında Keş (Şehr-i Sebz=Yeşil Şehir) yakınlarındaki Hoca Ilgar köyünde doğmuş olup, babasının adı Turagay, annesinin adı Tekina Hatun idi. 1360 yılına gelinceye kadarki hayatına dair hiçbir şey söylenmemektedir. Timur için kaleme alındığı ifade edilen, fakat bugüne kadar elimize geçmemiş olup, ancak kendisinden yapılan nakiller dolayısı ile bildiğimiz türkçe manzum kroniğin yazarı, bir çok olayların Timur'un arzusu ile kroniğe dahil edilmediğini söylemektedir. Güyâ bu olaylar yazıldığı takdirde okuyanlar tarafından bir çok olaylar, bilhassa Timur'un ilk faaliyetlerinin gerçek olmadığı zannedilecekmiş.

Barthold, Timur'un hayatı ve faaliyetlerini anlatan Zafernâmelerde, Timur'un ilk faaliyetlerinden söz edilmemesini şüphe ile karşılayarak, Arap tarihçisi İbn Arabşah'ın tesiri ile "Timur'un da tıpkı

Cengiz Han gibi, Kazagan'ın ölümünden sonra başgösteren karışıklık yıllarında bir eşkiya çetesi reisi sıfatı ile faaliyet meydanına atıldığını, babası Turagay'ın Mâverâünnehr ve Moğolistan'daki bir çok nüfuzlu begler ile münasebeti olmasına rağmen Kazagan devri olayları arasında ne Timur'un babası, ne de Timur'un adlarının anılmadığını" ifade ediyor.

Timur'un soyu, ölümünden sonra, torunu Uluğ Beg tarafından, dedesinin mezarı üzerine dikilen yeşim taşında kaydedilmiştir. Buna göre Cengiz Han ile Timur'un soyu birleşmektedir. Lâkin Moğol ve Orta Asya Türk Tarihi ile meşgul olan doğu bilimcilerinden bazıları, Timur'un soyunu küçümseyerek, bu gibi soy kütüklerinin bizzat Timur'un kendisi veya oğulları tarafından kasıtlı olarak meydana getirildiğini söylemişlerdir. Barthold, Timur'un aşağı tabakadan, yol kesici ve asil olmayan birisi olup, kendisini asilzâde olarak tanıtmak ve Cengiz Han ile aynı soydan geldiğini göstermek için sahte bir soy kütüğü düzenlemiş olduğunu söylemektedir.

Ancak Timur'un ilk hanımlarının menşei ve kızkardeşlerinin yaptıkları evlilikler sonucu meşhur kabilelerin ileri gelenleri ile kurdukları dünürlük münasebetleri Timur ve ailesinin hiç de küçümsenecek kimseler olmadıklarını göstermektedir. Timur'un babası Turagay, mütevâzi ve dindar bir kimse olup vaktinin çoğunu din adamları ile sohbetle geçiriyor, siyasî işlerle ilgilenmeyip, bu gibi işleri akrabalarından Emir Hacı'ya bırakmış bulunuyordu. Bununla beraber Turagay sadece Barlaslar arasında değil, hattâ bütün Çağatay ulusunda itibarlı bir beg idi. Çağatay ulusunda beglik Timur'dan önce Barlaslar ve Celâyirlilerin elinden çıkıp, pek fazla itibara sahip olmayan, melez ve karışık anlamına gelen Karaunaslar'ın eline geçmişti. Dolayısı ile Turagay ve Barlaslar siyasî itibarlarını kaybetmişlerdi. Karaunaslardan olan Emir Kazagan ve Hüseyin zamanında Barlaslardan Timur gibi faal ve işbilir bir kimsenin çıkması kabileye eski itibarını sağlamış ve hâkimiyeti ele geçirmişlerdir.

Timur'un 1360 ile 1370 yılları arasındaki siyasî faaliyetleri gibi, din adamları ile olan münasebetlerine dâir de pek fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Timur, bu on yıl içinde zaman zaman Çağataylar ile Moğollar arasındaki mücadeleye katılıyor, ya bu veyâ öteki tarafa geçiyor, ileride yararı dokunacağını ümit ettiği kimselerle akrabalık kurmak sureti ile, kendisine müttefikler edinerek, etrafına sâdık silah

arkadaşları topluyor ve bunları özellikle kendi boyu olan Barlas boyundan seçiyordu.

Mâverâünnehr'in karışık durumundan yararlanmak isteyen Doğu Türkistan'da hüküm süren Tuğluk Timur, Mâverâünnehr'e geldiğinde (1360), bâzı begler bölgeyi terk ettikleri halde Timur, Tuğluk Timur'a bağlılığını bildirmişti. Bu yüzden atalarının yurdu olan Keş ve yöresi kendisine bırakıldı. Bu sıralarda Emir Kazagan'ın torunu Hüseyin, Abdullah'ın öldürülmüş olmasına öfkelenerek harekete geçmiş, Sulduz Bayan'ın üzerine yürüyerek onu Bedehşan taraflarına kaçmak zorunda bırakmıştı. Onun kaçması üzerine Hüseyin, Mâverâünnehr hâkimliğini ele geçirdi. Lâkin bu olaylar üzerine Tuğluk Timur ikinci defa Mâverâünnehr'e gelince (763/1361–62) Emir Hüseyin kaçmakla birlikte, beğlerinin çoğu Tuğluk Timur'a itaat ettikleri gibi, Timur da, Keş ve yöresinin hâkimliğinde bırakılmış, daha sonra Tuğluk Timur, oğlu İlyas Hoca Oğlan'ı Mâverâünnehr'in idâresine bırakırken, Timur'u da hizmetine tâyin etmişti. İlyas Hoca Oğlan'ın yanındaki beglerin zâlimce davranışları üzerine Timur, kaçmış olan Emir Hüseyin'in yanına giderek, birlikte Horasan'a kaçarlarken Câunî Kurbanîlerden Ali Beg tarafından yakalanarak, Mahan'da 62 gün tutsak kaldıkdan sonra, serbest bırakılıp, Sancarî oymağının reisi Mübarek Şah'dan yardım görerek, tekrar buluşmak üzere ayrıldılar.

Lâkin bu sırada düşmanları karşısında zor bir duruma düşmüş bulunan Sistan hâkimi Melik Fahreddin'in "beni kuvvetli bir düşman rahatsız etmektedir. Eğer o sizin yardımınız ve kahramanlığınız sâyesinde uzaklaştırılırsa, size pekçok mal ve mücevherat verir, ömrüm oldukça bu yardımınıza karşı minnettar kalırım" diyerek yardıma çağırması üzerine, Timur ile Hüseyin 1000 kişilik bir kuvvetle yardıma gelip, Sistan hâkiminin düşmanını uzaklaştırdılar ise de, Fahreddin'in vaadlerini yerine getirmemesi üzerine buradan ayrıldılar. Ancak yolda önleri kesilmiş, yapılan çarpışmada Timur'un sağ eline ok isabet ederek yaralanmıştır. Herhalde ayağının sakatlanması da bu çarpışmada olmuştu. Timur ile karınca hakkındaki meşhur hikâye de onun bu müşkül zamanlarına aittir.

Bu hikâye şudur: Timur yaralı olarak bir gün, duvara dayanmış, üzüntü içinde oturuyordu. Eli ve ayağı tutmaz olduğundan, bundan böyle en iyisimi herşeyden elimi-eteğimi çekip, bir köşeye çekileyim diye düşünüyordu. O sırada zayıf bir karınca duvara tırmanmaya

başladı. Fakat biraz sonra düştü. Karınca birkaç defa düştükten sonra, nihayet duvara tırmanmayı başardı. Timur, karıncanın durumunu kendi durumuna benzeterek, yeniden faaliyete geçmek ve büyük bir devlet kurmak ümidi ile faaliyete geçti.

Yarasının iyileşmesinden sonra iki emir yeniden Mâverâünnehr'e gelip, Timur Belh ve Keş şehirlerini ele geçirip, Mâverâünnehr'e hâkim oldular (1365). Buna rağmen bu iki arkadaş arasında, Hüseyin'in kız kardeşi Olcay Terken Aga'nın Timur'un nikahında bulunmasından dolayı, çok eskiden beri akrabalık münasebetleri de mevcut olduğu halde, yavaş yavaş araları açılmaya başlamıştı. Semerkandlılar tarafından çıkarılan ayaklanmanın bastırılmasından sonra Hüseyin, Timur'un beglerinden bâzılarını tutuklatarak, oldukça yüksek bir kurtuluş akçesi talep etmişti. Timur, hanımı Olcay Terken Aga'nın küpeleri ve kendi atları da dahil herşeyini verdiği ve Hüseyin de bunu bildiği ve anladığı halde, onları salıvermeyerek Salı Saray taraflarına gidince, aralarındaki anlaşmazlık su yüzüne çıktı. Esasen biraz sonra Olcay Terken Aga'nın ölümünden dolayı aralarında akrabalık bağları da kalmamıştı.

Nihâyet 1370 yılında araları iyice açılınca, Timur, Cengiz Han soyundan Suyurgatmış'ı hanlık tahtına oturtup, Hüseyin'in üzerine yürüdü. Hüseyin'i sığınmış bulunduğu Belh kalesinde kuşattı. Emir Hüseyin her ne kadar Mekke'ye gitmek üzere kendisine kaleden çıkış izni verilmesini istedi ise de, Timur "teslim olmaktan başka çare kalmadığını" bildirmişti. Bu şekilde elçiler gidip-geldikten sonra, nihayet ertesi gün çıktığı taktirde, kendisine aman verilmesi kararlaştırılmıştı. Fakat Emîr Hüseyin buna güvenmeyerek, gece gizlice kaleden çıkıp, bir minareye sığınıp, orada gizlendi. Lâkin garip bir tesadüf eseri, atı kaybolan bir adam, onu bulmak için her tarafı dolaştığı halde bulamayınca, sonunda etrafa bakmak isteyip minareye çıktı. Orada Emîr Hüseyin'i gördü. Emir Hüseyin adama bir miktar para verip, "beni gördüğünü açıklama; eğer durum düzelir, hâkimiyeti yeniden ele geçirirsem sana çok iyilikler yaparım" dedi. Adam söylemeyeceğine dâir yemin etti ise de, minareden inince Timur'un huzuruna gidip, durumu anlattı. Bunun üzerine minarenin etrafı kuşatılıp, Hüseyin'i aşağıya indirdiler ve Timur'a getirdiler. Her ne kadar Timur, eski dostluklarından dolayı onu öldürmek istemedi ise de, bu sırada beglerden Keyhüsrev gelerek, kardeşi Keykubad'ın kanını dâvâ etti. Bu yüzden o iki oğlu ile birlikte kısas olarak öldürül-

düğü gibi, haremi ve hazineleri de Timur'un eline geçmişti. O bunlardan dördünü kendi haremine aldığı gibi, bâzılarını da yanındaki tanınmış beglere verdi. Kazan Han'ın kızı Saray Mülk Hanım da bunlar arasında olup, çocuğu olmadığı halde o Timur'un hareminde "baş hatun" veya "büyük hanım" olarak adlandırılmıştır. Aynı zamanda bu evlilik Saray Mülk Hanım'ın Han kızı olması dolayısı ile Timur'a "Kürekan" (Han güveyisi) ünvanını taşımaya hak kazandırmıştı. Belh şehri tahrip edilmiş ve Semerkand'a gelinerek, Timur burada 9 Nisan 1370 tarihinde tahta oturmuştur.

c) Harezm Üzerine Seferler:

Cengiz Han ölmeden önce devleti oğul ve torunları arasında taksim ederken, kuzey ve batı Harezm Cuci'ye; Hive ve Kat, yâni doğu bölgeleri Çağatay'a verilmişti. Cuci oğulları, Harezm'in kendilerine âit kısmının idâresini Kongrat kabilesi beglerine vermişlerdi. Timur, bir müddet önce Kongratlardan Hüseyin Sufi'nin Harezm'in doğu bölgelerinin idaresini ele geçirmesi üzerine, kendisine adamlar göndererek, burasının eskiden Çağatay ulusuna âit olup, iâde etmesini istemişti. Lâkin Hüseyin Sufi bunu kabul etmediği gibi, "sizin ülkeniz dârü'l-harptir ve müslümanlar için sizinle savaşmak farzdır" gibi savaşa kışkırtıcı sözler söylemesi üzerine Timur, Harezm'e yürüdü. 1371–1379 yılları arasında dört defa Harezm üzerine yürüyen Timur karşısında daha ilk seferde yenilmekten kurtulamayan Hüseyin Sufi, üzüntüsünden ölmüş, yerini kardeşi Yusuf Sufi almıştı. Yusuf Sufi, Timur'a itaat ettiği gibi, soyu Özbek hanlarına dayanan ve Hanzâde diye tanınan Süyün Beg'i de Timur'un oğlu Cihangir'e vermeyi vaadetti. Ancak Yusuf Sufi sözünde durmadığından Timur, buralara yeniden ordu sevketti. Yusuf Sufi bunun üzerine telaşa kapılıp, Hanzade'nin hazırlıklarını görerek, Semerkand'a gönderdi. Hanzâde 1374 yılında Mirza Cihangir ile evlenmiş ve bu evlilikten, Timur'un daha sonra kendisine veliahd edindiği, ancak Ankara Savaşı'ndan sonra Anadolu'da ölen Muhammed Sultan doğmuştur.

Timur, 1376 yılında üçüncü defa olarak Harezm'e yürüdükten sonra, durumu gereği Deşt-i Kıpçak meseleleri ile meşgul olmak zorunda kalmış, bundan yararlanmayı düşünen Yusuf Sufi, Buhara ve Hazar ötesi Türkmenleri üzerine yağma seferlerine girişmişti. 1379 yılında Timur, Harezm meselesini kesin olarak halletmek üzere, dördüncü defa olarak Harezm üzerine yürüdü. Yusuf Sufi Harezm'de

üç ay kadar kuşatılmış, fakat bu sırada yakalandığı bir hastalıktan kurtulamayarak, ölünce, Timur, Harezm'i kesin olarak ele geçirerek, yağmalayıp, bol ganimetle geri dönmüştür.

d) Moğollar ve Deşt-i Kıpçak Üzerine Seferler:

Timur, Harezm üzerine seferlerde bulunurken, fırsat buldukça Sirderya ırmağının doğusunda Isık göl ve Kaşgar taraflarında oturan Moğollar üzerine ve Deşt-i Kıpçak'a da ordular gönderiyordu. Zira o Harezm taraflarında meşgul iken, kendisinin yokluğundan yararlanan Moğollar, Mâverâünnehr'e gelerek yağma hareketlerinde bulunuyorlardı.

1370 yılına gelindiğinde Timur, Mâverâünnehr'de hâkimiyetini bütün emirlere kabul ettirdiği halde, en büyük kabilelerden olan Celâyirliler ve bâzı beyler onun hâkimiyetini tanımayarak 1375 yılında ayaklanmışlardı. Mâverâünnehr'in kuzeydoğusunda Hocend civarında yaşayan Celâyirlilerin reisi Âdilşah Behram ve Kıpçakların reisi Sar Buka birlikte harekete geçerek Semerkand üzerine yürüdüler. Ancak Semerkand hâkimi Ak Buka, şehri teslim etmediği gibi, biraz sonra yetişen Emirzâde Cihangir'in karşısında tutunamayarak önce Deşt-i Kıpçak'a kaçıp Ak Orda hükümdarı Ulus Han'a sığınmışlar, bir müddet sonra oradan da ayrılarak, Duğlat emiri Kamereddin'in yanına gitmişlerdi. Fakat Celâyir kabilesi bunun cezasını çok şiddetli bir şekilde çekmiş, kabile dağıtılarak diğer beglerin hizmetine verilmiştir.

Timur 1375 yılı sonunda Duğlat emiri Kamereddin üzerine yürüdü ise de, kışın şiddetinden dolayı Semerkand'a dönüp, kışı çıkardıktan sonra 1376'da bu hareketini tekrarladı ve Moğol emiri yenilerek kaçtı.

Âdilşah Behram ve Sar Buka Timur'a baş eğmek istemeyerek kaçarlarken, Urus Han'ın yanından kaçan Toy Hoca Oğlan'ın oğlu Toktamış ise ilk defa olarak Semerkand'a gelmişti. Toy Hoca, Urus Han'ın kardeşi ve dolayısı ile Ak Orda sülâlesinin önde gelen, nüfuzlu bir mensubu idi. Urus Han zamanında Hazar Denizinin doğusundaki Mangışlak'ta vâli olarak bulunuyordu. Urus Han'ın çağırdığı bir kurultayda onun bâzı kararlarına karşı çıktığından öldürülmüştü. Genç, cesur ve yorulmak nedir bilmez bir kimse olan oğlu Toktamış, babasının öldürülmesinden sonra kendi hayatını da teh-

likede görerek, kurtulmak için 1376'da Semerkand'a, o zamanın genç, fakat güçlü hükümdarı Timur'un yanına kaçmıştı.

Toktamış Semerkand'a geldiği sırada Timur, Isık Göl yöresinde, Çu ırmağı boyunda, Koçkar mevkiinde (bugünkü Kırgızistan Cumhuriyeti) bulunuyordu. Akıllı ve ileriyi gören bir devlet adamı olan Timur, onu desteklemek gerektiğini takdir etmişti. Zira Ak Orda'nın kuvvetlenmesindeki tehlikeyi görüyordu. Hatta Ak Orda'nın güçlendikten sonra karışıklıklara son vererek, bütün Deşt-i Kıpçak'a hâkim olabileceğini de anlamıştı. Ak Orda ile Altın Orda'nın birleşmesi ile ortaya çıkacak olan güçlü bir komşu devlet, Timur için tehlikeli de olabilirdi. Bu yüzden o, Deşt-i Kıpçak meselelerinde söz sahibi olmaya çalışıyordu. Bu düşüncelerle Timur Toktamış'ı mümkün olduğu kadar iyi karşılamalarını buyurmuş ve kendisi de Özkent'ten Semerkand'a yönelmiştir.

Timur, Toktamış şerefine eğlenceler düzenleyip, kendisine ve adamlarına değerli armağanlar, altın, kumaş, at, katır, çadır, davul, bayrak ve asker vermişti. Bunlarla birlikte Toktamış'a Otrar ve Savran'ı ve hattâ Ak Orda'nın baş şehri Suğnak'ı da vermişti ki, bu sonuncusunu Toktamış'ın gidip, bizzat alması gerekiyordu. Urus Han bu sırada, yerine oğlu Kutluk Buka'yı bırakarak İdil boyunda bir sefere çıkmış bulunuyordu. Timur tarafından desteklenen Toktamış, Ak Orda üzerine yürüdü ve ilk savaşta Kutluk Buka öldürüldü ise de, sonunda Toktamış yenilip, kaçarak tekrar Timur'a sığınmıştı. Buna rağmen Timur, Toktamış'ı yeniden silâhlandırarak, eskisinden daha güçlü bir ordu ile göndermişti. Bu sefer onun karşısına Urus Han'ın başka bir oğlu olan Toktakiya çıkmış ve Toktamış bu defa da yenilmişti. Bozguna uğrayan Toktamış güçlükle kaçmış ve kaçarken, Toktakiya'nın adamlarından biri tarafından okla elinden yaralanmış, çalılıklar arasına gizlenip, Timur'un gönderdiği adamlar tarafından bulunarak, Buhara'ya Timur'un yanına getirilmişti. Lâkin Timur yine de ümitsizliğe kapılmamış ve memnuniyetsizlik göstermemişti. Toktamış'ın bu yenilgisinin ardından Timur'un huzuruna Mangıt kabilesine mensup olan ve Rus kroniklerinde Edigey diye adlandırılan İdigu da kaçarak geldi. İdigu üstelik Urus Han'ın asker toplayıp, Toktamış'ı ele geçirmek için gelmekte olduğunu bildirmişti.

Gerçekten de İdil boyunda sefere çıkmış bulunan Urus Han, Toktamış'ın faaliyetleri üzerine ülkesine dönmüş ve Timur'a elçi göndererek: "Toktamış benim oğlumu öldürmüş ve sizin ülkenize kaç-

mıştır. Onu bana teslim edin, yoksa savaşa hazırlanın" diyerek tehditte bulunmuştu. Timur ise cevabında "bize sığınmış olan bir kimseyi teslim etmek örf ve âdetimize aykırıdır. Eğer bu hususda ısrar edilirse biz savaşa hazırız" dedi.

Timur elçileri gönderdikten sonra Urus Han'a karşı harekete geçip, Otrar'a geldi. Öte yandan Urus Han da gelip Suğnak'ta konmuştu. Ancak şiddetli kış, kar ve soğuk yüzünden taraflar üç ay süre ile karşılıklı beklemişler, sâdece ufak çapta bir kaç vuruşmada bulunmuşlardı. Timur herhalde daha iyi hazırlanmak için aynı kış içinde ülkesine dönüp, baharda büyük bir ordu ile Urus Han üzerine sefere çıkmıştı. Ancak taraflar arasında bu sefer de ciddî bir savaş olmadı. Zira bu sırada Urus Han ölmüş ve yerini büyük oğlu Toktaki'ya almıştır. Kısa bir süre sonra o da ölünce hâkimiyet Timur Melik Oğlan'ın eline geçti. Timur, Toktamış'ı Ak Orda'da bırakarak kendisi Semerkand'a dönmüş, fakat ardından Toktamış da Timur Melik Oğlan'a yenilerek, güçlükle kendini kurtarmıştı. Ancak bundan sonra Toktamış'a talihi de yardım etmişti. Çünkü Timur Melik Oğlan vaktini içki ve eğlence ile geçiriyordu. Ülkesinde otoritesini ve taraftarlarını gün geçtikçe kaybediyordu. Suğnak'tan alınan uygun haberlere bakarak Timur, Toktamış'ı dördüncü defâ olarak göndermiş (780/1378), Toktamış bu sefer gâlip gelerek, Ak Orda'da hâkimiyeti ele geçirmiş, Suğnak Savran gibi şehirleri de zapt etmişti. Toktamış bundan sonra devlet idaresini düzenlemeye girişmiş, kuvvetli bir ordu toplamış ve ardından İdil ırmağı kıyısındaki şehirleri fethe başlamıştı.

e) Timur'un Horasan Üzerine Seferleri:

Timur, 1370 yılında Mâverâünnehr'de hâkimiyeti ele geçirdiğinde, İran parçalanmış bir durumda bulunuyordu. Merkezi Herat olmak üzere Horasan'da Kertler (1245–1383), merkezi Sebzvar olmak üzere Horasan'ın batı taraflarında Serbedarlılar (1337–1381), merkezi Curcan olmak üzere Astarâbâd, Damgan, Bistam ve Simnan taraflarında Toga Timurlular (1337–1410), merkezi Şiraz olmak üzere Fars ve Kirman bölgelerinde Muzafferliler (1294–1393), merkezi Bağdad olmak üzere Irak-ı Arap, Irak-ı Acem ve Âzerbaycan bölgelerinde ise Celâyirliler (1336–1432) hüküm sürüyorlardı.

Kert hükümdarı Melik Muizeddin'in ölümünden (ölm. 1370) sonra, Melik Gıyâseddin Pîr Ali, babasının aksine Timur ile dostça

geçinmediği gibi, Semerkand'a büyük kurultaya dâvet edildiği halde katılmamıştı.

1380 yılında Horasan Serbedarlılar, Toga Timurlular, Kertler ve Muzafferliler arasında bitmek tükenmek bilmeyen mücâdeleler dolayısı ile karışık bir durum arz etmekte idi. Timur, Horasan'ın bu durumunu bölgenin ele geçirilmesi için uygun görerek, aynı yılda henüz 14 yaşında bulunan oğlu Miranşah'ı yanına seçkin begler ve 50 koşunluk bir kuvvet katarak Horasan'a gönderdi. Buyruk gereğince yola çıkan Miranşah, Belh ve Andhoy taraflarına gelerek konmuş, Herat'ı ele geçirmek niyetinde olan Timur da arkadan hareket etmişti. Önce Fuşenc kalesi ele geçirilmiş, ardından Timur Herat üzerine yürümüştü. Gıyâseddin Pîr Ali, şehrin surlarına güvenerek, hazırlanıp Timur'u bekliyordu. Şehir bir süre kuşatıldıktan ve karşılıklı vuruşmalardan sonra nihayet Gıyâseddin Pîr Ali huzura gelerek 1381 yılı Nisan ayında şehri teslim etti. Bundan dolayı Melik bağışlanarak hazineleri elinden alınmış ve Timur kışı Buhara'da geçirmek üzere dönmüştür.

Timur, Buhara'da kışı geçirirken Serbedarlılar'dan Hoca Ali Müeyyed'in adamları gelerek Toga Timurlulardan Emir Veli'nin Sebzvar üzerine yürüdüğü haberini getirdiler. Bunun üzerine Timur, 1382 yılında tekrar Horasan üzerine yürüdü. Yolda Serahs'da bulunan oğlu Miranşah ve Herat'taki Gıyâseddin, Kert de orduya katıldılar. Kelât, Kahkaha ve Turşiz kaleleri ele geçirildiği gibi, Muzafferlilerden Şah Şuca'nın elçisi armağanlar ve mektup ile geldi. Timur da elçiyi değerli armağanlar ile göndererek, ayrıca dostluğun pekiştirilmesi için torunu Pîr Muhammed'e Muzafferli sülâlesinden bir kız isteyerek, Mâzenderân taraflarına gitti.

Fakat Emir Veli aman dileyince, Timur Horasan'a dönüp, oradan Gıyâseddin Pîr Ali ile oğullarını da beraberinde Semerkand'a götürerek Horasan'ın her tarafına Miranşah'ın beglerini tâyin etti. Timur'un ayrılmasından sonra Herat'ta ayaklanma çıkması üzerine Timur, oğlu Miranşah'ı ayaklanmayı bastırmak üzere gönderdi. Miranşah gelerek ayaklanmayı şiddetle bastırmış, daha önce Herat'ın tesliminden sonra Semerkand'da oturmak zorunda bırakılan Kert sülâlesi mensupları ayaklanma ile ilgili görülerek, başta Gıyâseddin Pîr Ali olmak üzere öldürülmüşlerdir. Böylece Herat ve yöresinde yaklaşık 140 yıldan beri hüküm sürmekte olan Kert hânedânı sona erdi.

Yine bu sefer sırasında Timur, Serbedarlıların baş şehri Sebzvâr üzerine yürüdü. Serbedarlı imamlarından Ali Müeyyed teslim oldu ve 1386 yılına kadar Timur'un yanında kaldıktan sonra, bir bahane ile öldürüldü.

Bundan sonra Sistan üzerine yürüyen Timur, Sistan şahlarından Şah Kutbeddin ile ileri gelenlerini tutsak alıp, Semerkand'a göndermiş (1383 Aralık ayı), oradan Bust üzerinden Hilmend suyuna doğru yönelmiştir. Vaktiyle Sistan'da Timur'u elinden okla yaralayan Melik Mamaktu, armağanlarla huzura gelmiş ve kendisini tanıyan Timur, adı geçen Melik huzurdan çıkınca tutuklanıp, okla öldürülmesini buyurmuştur. Timur bundan sonra Kandahar üzerinden Semerkand'a döndü.

Lâkin onun Horasan seferi sırasında kendisine boyun eğen Astarâbâd, Damgan, Simnan ve Mâzenderân hâkimi Toga Timurlulardan Emir Veli'nin varlığı Timur'u rahatsız ediyordu. 1381 yılında Timur İsferayin'i ele geçirerek, Astarâbâd'a kadar ilerlediğinden Emir Veli kaçmıştı. Timur'un ayrılmasından sonra o ülkesine yeniden hâkim oldu ise de, 1384'de Timur'un askerleri tekrar gelince Emir Veli Âzerbaycan taraflarına kaçmış, ülkesi ise elden çıkmıştı.

f) Üç Yıllık Sefer (1386–1388):

Horasan'a seferleri sırasında İran'ın durumunu gören Timur, bu ülkeyi istilaya karar vererek, 1386 yılında Semerkand'dan hareket etti. Mâzenderân'da Firuzkûh'a geldiğinde Sari hâkimi Seyyid Kemaleddin ve oğlu Gıyâseddin huzura gelerek bağlılıklarını bildirdiler. Ardından son yıllarda hac kervanlarına saldırarak yağmaladıkları söylenen Luristan hâkimi Melik İzzeddin'i cezalandırmak maksadı ile Hurremâbâd'a gelerek bu yöreyi yağma ve tahrip ettiler. İzzeddin oğullarıyla birlikte ele geçirilip, Semerkand ve Türkistan taraflarına gönderildi.

Timur buradan Âzerbaycan'a doğru yöneldi. Çünkü Bağdad'da bulunan Celâyirli Sultan Ahmed'in Tebriz'e doğru ilerlemekte olduğu haberini almıştı. Bir hafta kadar önce Sultan Ahmed'in, Timur'un Âzerbaycan'a gelmekte olduğunu işitince Tebriz'den ayrılıp Bağdad'a dönmesi üzerine şehir kolaylıkla ele geçirildi. Yazı Tebriz yöresinde geçiren Timur, baharla birlikte harekete geçerek, Nahcivan ve Kars yöresinde fetihlerde bulunduktan sonra Tiflis'e geldi. Yanındaki begler ve devlet adamlarına: "Bu iş bana acaip geliyor...

Eski padişah ve meliklerin ellerinde bu kadar güç ve kudret olduğu halde müslüman olmayan Gürcülere memleketin ortasında, saltanat iddiasında bulunacak kadar kudret vermişler. O halde müslümanlık ve dindarlık nerede kaldı? Puta tapanlar bile, bu putlar kendilerine yardım edemiyeceği halde, kendi dinlerinin aleyhinde bulunanları yok etmek için çalışırlar. Müslümanlar, Tanrının kendilerine yardım edeceğine dâir vaadine rağmen bu kâfirleri neden hükümdarlıkta bıraktılar? Onlardan sağlanan küçük bir menfaat için neden böyle bir harekette bulundular? Şimdi hükümdarlık bize geçmiştir. İslâm dünyasını onların kötülüklerinden kurtarmak için bu işi bizim yapmamız gerekir" diyerek, Gürcüler üzerine yürüyüp, Tiflis'i ele geçirerek Şirvan ve Gilân meliklerini de tâbi kıldıktan sonra, büyük bir av tertip ederek kışlamak üzere Karabağ'a geldi.

Timur'un Kuzey İran ve Âzerbaycan bölgelerini ele geçirmesi vaktiyle XIII. ve XIV. yüzyıllarda Cuci ulusu ile İlhanlılar arasında olduğu gibi Kafkaslarda yeni çatışmalara yol açacaktı. Zira Timur'un yardımı ile tahtı ele geçiren Toktamış, ardından Mamay'a karşı harekete geçerek, onu, Kalka ırmağı kıyısında ağır bir yenilgiye uğratmış ve böylelikle bütün Deşt-i Kıpçak'a hâkim olmuştu. Astarhan'dan Bulgar'a kadar uzanan İdil boyları, Kuzey Kafkasya, İdil'in batısındaki sahalar ve Kırım Toktamış'ın hakimiyeti altına girmişti. Eski Altın Orda devletine sâdece Harezm dahil değil idi ki, o da az önce Timur'un eline geçmişti. Mamay'ı yendikten sonra ele geçirilen ganimeti askerlerine dağıtan ve ordusunu daha iyi silâhlandıran Toktamış, 1382 yılında başarılı Moskova seferinden sonra artık eski efendisine kafa tutmaya başlamıştı. Timur'un yardımı ile tahta oturan Toktamış, Mamay'ı yenmesi ve başarılı Moskova seferinden sonra, 1383 yılında Harezm'de kendi adına para bastırmıştı. Bu onun Harezm'den vaz geçmek niyetinde olmadığını göstermektedir.

Timur ise bu sıralarda İran işleri ile ciddi olarak uğraşmaya başlamıştı. Kuzey İran'ı ele geçiren Timur, artık Âzerbaycan'da yerleşmeye çalışıyordu. İlhanlılardan sonra Âzerbaycan'a hâkim olan Celâyirlilerden bu sırada hüküm süren Sultan Ahmed zayıf bir şahsiyet olup, bölgede duruma tam olarak hâkim değildi.

Bölgenin içinde bulunduğu durum ve Timur'un Âzerbaycan için taşıdığı emelleri öğrenen Toktamış, Tebriz üzerine yürümeye karar vererek, Derbend ve Şirvan bölgesinden geçerek, 787 (1385–86) yılı

kışında Tebriz'e geldi. O, ancak büyük bir vergi karşılığında anlaşmayı kabul etmiş, 250 Tümen altın toplanıp teslim edilmesine rağmen Toktamış, bu büyük ganimetle yetinmeyip anlaşmayı bozarak, Tebriz'e girip, şehri yağmalatmıştı. 1386'da Toktamış büyük bir ganimetle Âzerbaycan'dan ayrılmış, çok geçmeden de Timur buraya gelmişti. Tarafların zengin bir bölge ve Altın Orda ile İlhanlılar arasında anlaşmazlık konularından biri olan Âzerbaycan'ı kolaylıkla birbirlerine bırakmıyacakları muhakkaktı.

Vaktiyle, Altın Orda hanlarıyla Memlûk sultanları arasında İlhanlılara karşı olduğu gibi, şimdi de Timur'a karşı ittifak teşebbüsleri başlamıştı. Nitekim Toktamış, Kahire'ye bir elçi heyeti göndermiş ve 25 Ocak 1385 günü Kahire'ye gelen elçiler saygı ile karşılanmışlardı.

Kaynaklarda elçilerin Kahire'de neler konuştukları belirtilmemiştir. Fakat bu bize tarafların yani Timur ile Toktamış'ın savaşa hazırlandıkları ve kendilerine müttefik bulmaya çalıştıklarını göstermektedir. Lâkin tarafların taktikleri birbirinden farklı idi. Timur şimdilik karşı karşıya gelmek istemiyor, İran, Âzerbaycan ve Kafkaslarda durumu sağlamlaştırmak ve ancak bundan sonra Toktamış ile mücâdeleye girişmek istiyordu. Buna karşılık Toktamış ise Timur iyice kuvvetlenmeden, bir an önce onunla karşılaşmaya çalışıyordu.

788 (1386–87) yılı kışında Timur, Âzerbaycan'ın kışlak yeri Karabağ'da bulunurken, Toktamış'ın askerleri Derbend'den geçerek, Samur ırmağı kıyısına gelmişlerdi. Timur, onlara karşı bir kuvvet göndermiş, lâkin vuruşmaya girişmemelerini tenbihlemişti. Toktamış'ın askerleri saldırdıkları takdirde bile, geri dönüp, esas kuvvetlere katılacaklardı.

Bu gönderilen kuvvetler ırmağa yaklaşınca Toktamış'ın ordusu ile karşı karşıya gelmişler, buyruk uyarınca geri dönmek istemelerine rağmen, bunu gerçekleştirememiş ve vuruşma başlamıştı. Az sonra oğlu Miranşah idaresinde Timur'un ordusu da yetişerek savaş başlamış ve zafer Miranşah tarafında kalmış; Toktamış geri çekilerek, Derbend'e doğru uzaklaşmıştı.

Timur Karabağ'dan o sıralarda başta Van gölü yöresi olmak üzere Doğu Anadolu'da bir devlet haline gelmeye başlayan Kara Koyunlu Türkmenlerinin reisi Kara Mehmed üzerine yürüdü. Türkmenler, geri çekilerek Çapakçur yöresinde sarp dağlardaki geçitleri

tutup, Timur'un gönderdiği kuvvetleri bozguna uğratmışlardır. Kara Mehmed'i ele geçiremiyeceğini anlayan Timur, İran'a dönmeye karar vererek, dönüşünde Meraga yakınlarına geldiğinde Muzafferlilerden Zeynelâbidin'e adamlar göndererek, babası Şah Şuca'nın ölmeden önce kendisine gönderdiği bir mektupta "babasının onu kendisine emânet ettiğini" dolayısı ile yanına gelmesini istedi. Zeynelâbidin bu dâvete aldırmadığı gibi, Timur'un gönderdiği adamlara da dönme izni vermedi. Bu yüzden Timur, 1387 yılı güzünde Hemedan üzerinden Isfahan'a geldi. Şehir halkından bir miktar para istenmekle yetinilmiş, ancak parayı toplayacak olan tahsildarların sert hareketlerinden dolayı halk ayaklanıp, tahsildarları öldürünce, Timur hücumla şehri ele geçirerek halkın katl edilmesini buyurmuştu. Ardından Şiraz'a gelinmiş, Zeynelâbidin de kaçarak Şuşter'e gitmiş bulunduğundan şehir kolayca ele geçirilmişti (Aralık 1387).

g) Toktamış Üzerine Birinci Sefer:

Âzerbaycan'da Miranşah karşısında başarısızlığa uğraması üzerine Toktamış, Timur'un Güney İran'da bulunmasından yararlanarak, birdenbire doğuya doğru yöneldi. 1387 yılında Suğnak'tan geçerek, Savran şehrine geldi. Lâkin iyi bir şekilde berkitilmiş olan bu şehre girmeye muvaffak olamadı. Endican taraflarından gelen Mirza Ömer Şeyh, Otrar civarında Toktamış ile savaşa girişti ise de, yenildi. Böylece bütün Mâverâünnehr Toktamış'a açık bulunuyordu. Nitekim o Mâverâünnehr'e girerek, yolu üzerindeki pek çok yerleşme yerlerini yağmalayarak, Buhara'ya gelmiş ve Buhara'yı ele geçirmek istemiş ise de burasını ele geçirememişti.

Toktamış, Mâverâünnehr üzerine yürürken, bir taraftan Moğollar, öte yandan da Harezm'de Süleyman Sufi, ayaklanarak, Toktamış ile birlikte hareket etmeye başlamışlardı. Harezmdeki ayaklanma kısa zamanda yayıldı. Bu yüzden Timur, Süleyman Sufi'yi cezalandırmak üzere Harezm'e yürüdü. Çölü geçmek suretiyle Ürgenç'e gelen Timur'un gelmesi üzerine Süleyman Sufi kaçarak Toktamış'ın yanına gitmiş, şehir ise fethedilmişti. Harezmlilerin tutumuna öfkelenen Timur, 1388 yılında, Ürgenç ahalisinin Semerkand'a göçürülmesi, şehrin yıkılarak, yerine arpa ekilmesini buyurmuştu.

Timur, Toktamış ile aralarında er-geç bir çatışma çıkacağını biliyor, Toktamış da onunla mücadeleye hazırlanıyordu. Deşt-i Kıpçak'ın zengin kaynakları ve insan gücüne dayanan Toktamış,

güçlü bir orduya sâhip bulunuyordu. Ordusunda Türk ve Moğol birliklerinden başka Rus, Çerkez, Alan Mokşa, Başkurt, Kırım, Kefe ve Azak ahalisinden derlenen birlikler vardı.

1388 yılı sonunda sefere çıkan Toktamış, Savran'ı kuşattı. Bu sırada Semerkand'da bulunan Timur, Endican'daki Ömer Şeyh ile Horasan'daki Miranşah'a kendisine katılmak üzere gelmelerini buyurduğu gibi, Mâverâünnehr kuvvetleri ile Toktamış'ın üzerine yürüdü.

Bir süre sonra Endican'dan gelen kuvvetlerle birleşen Timur, Sirderya ırmağı kıyısında Toktamış'ın öncüleri ile karşılaşmış ve bunları bozguna uğratmıştı. Buna rağmen Timur, herhalde kuvvetlerini yeterli görmediğinden, Toktamış tarafından kuşatılan Savran üzerine gitmeyerek, başkentine dönmüştü. Şehzadelerden bâzılarını evlendirdikten sonra, Horasan ve diğer bölgelerden gelen kuvvetlerin Semerkand'da toplanması ile Timur, 1389 yılı baharında Toktamış ile savaşmak üzere harekete geçmişti. Fakat bu sefer de Toktamış savaşa girişmemiş, Savran kuşatmasını kaldırarak, bozkırlara çekilmişti. Lâkin taraflar artık çarpışmadan kaçınılamayacağını biliyor, ona göre hazırlanıyorlardı.

Timur, 1390 yılı güzünde Semerkand'dan Deşt-i Kıpçak'a doğru yola çıktı. Hocend suyunu geçerek, Taşkend'e geldi. O kışı burada geçirmiş, 1391 yılı Ocak ayı sonunda Taşkend'ten Otrar'a yönelmişti. Otrar yöresinde Karasaman denilen yerde, Toktamış'ın elçileri gelmişti. Elçiler armağan olarak getirdikleri doğan kuşları ve atları sunduktan sonra, Toktamış'ın mektubunu takdim etmişlerdi. Toktamış "Timur'un kendisi üzerinde hadsiz-hesapsız hakkı olduğunu, başkalarının teşviki ile düşmanca hareketlere giriştiğini, fakat pişman olup, bağışlanmasını" istiyordu. Timur bu sözlerin sâdece bir hileden ibâret olduğunu biliyordu. Bundan dolayı verdiği cevapta Toktamış'ın ihânetlerini saymış, kendisini Güney İran'da meşgulken, arkadan vurduğunu söylemiş, barış teklifini kabul etmediğini" belirtmişti. Buna rağmen o elçileri kılavuz olarak kullanmak için salıvermemişti.

Şubat ayı sonunda hareket eden ordu Yesi, Karaçık ve Savran üzerinden bozkıra girmişti. Bozkır geçilince birkaç gün dinlendikten sonra Uludağ'a vardıklarında, Timur dağın tepesine çıkarak, askerlerin taş toplayıp getirmelerini ve bu seferin hâtırası olmak üzere bir kitabe dikilmesini buyurdu.

Nisan ayı sonlarında dikilen bu anıt-kitâbe son yıllarda Kazakistan'da Karasak Pay maden ocağı yakınlarında Altın Çuku dağında bulunmuş ve kitâbesi Ermitaj müzesine görütülmüştür. Onbir satırlık kitâbenin sekiz satırı Uygur, üç satırı ise Arap harfleri ile yazılmıştır. Arap harfli kısmı tam olarak okunamamış olan kitâbenin Uygur harfleri ile yazılmış olan bölümünde "Yediyüz doksan üç (1391) Koyun yılında orta yaz ayında Turan sultanı Timur Beg ikiyüz bin kişilik bir ordu ile Toktamış Han'a karşı sefere çıktı. Bu yere vardığı zaman hâtıra olarak bu âbideyi dikti... Ahali bizi dua ile ansın" denilmektedir.

Bu anıt dikildikten sonra yola çıkılmış, bir süre yol alındıktan sonra Anakırkoyun mevkiine gelindiğinde erzakın azaldığı görüldüğünden un çorbası hariç, unlu yiyecek pişirmemelerini, asker başına günde bir çanaktan fazla çorba verilmemesini buyurdu. Bu durum karşısında bir sürek avı düzenlenmiş ve epeyce et temin edilmişti. Tobol, Yayık ve Samara ırmakları geçildiği halde Toktamış ile karşılaşmak mümkün olmamıştı. Toktamış, mümkün olduğu kadar geri geçilerek, Timur'un ordusunu güç duruma sokmak ve yıpratmayı düşünüyordu. Timur, Toktamış'ın çekilmesini durdurmak ve savaşı başlatmak için oğlu Ömer Şeyh'i 20.000 kişilik bir kuvvet ile ileriye göndermişti. Mirza Ömer Şeyh az sonra Toktamış'ın öncüleri ile savaşa girişmişti. Nihayet 27 Nisan 1391 tarihinde Kunduzca mevkiinde taraflar karşılaşmışlar ve savaş Timur'un zaferi ile sona ermişti. Savaş sonucunda Timur ve askerleri bol ganimet ele geçirmişler, üstelik dönüşte bozkırda Toktamış'a bağlı göçebe toplulukları da yağma edilmişlerdi. Timur, 11 ay sonra Savran ve Otrar üzerinden başkent Semerkand'a dönmüştür.

h) Beş Yıllık Sefer (1392–1397):

Semerkand'a döndükten sonra Timur'un oğlu Miranşah esas yurdu olan Herat'a gitmek üzere yola çıktı. Ayrıca Mirza Cihangir oğlu Pir Muhammed'in yanına bazı begler ve bir miktar asker katılarak, Gazneli Mahmud tahtı denilen Gaznin, Kabil ve Kandahar-yöresi ile birlikte Sind ırmağına kadar olan ülkelerin zaptı ve idâresi için gönderildi.

Fakat Toktamış'a karşı sefer sırasında İran'daki bazı yerli hâkimlerin onun yokluğundan yararlanarak kendisinden yüz çevirmeleri üzerine Timur, 1392 yılı Haziran ayında hareket ile Buhara'ya

geldi. Buradan Ceyhun ırmağını geçerek, Mâzenderân'a gelen Timur, buranın hâkimlerini baş eğmek zorunda bırakmış, Sâri hâkimi Seyyid Kemaleddîn hanımları ile bir gemiye bindirilip Harezm'e, oğulları Taşkend'e, bâzı yakınları ise Semerkand'a gönderilmişlerdir.

Ardından Güney İran'a Fars bölgesine gelen Timur, Muzafferîler üzerine yürüdü. Şah Mansur'un Timur'un hâkimiyetini tanımayarak Şiraz'da kapanması üzerine, Şiraz'a gidildi. Şiraz civarında yapılan savaşta Şah Mansur yiğitçe savaşması ve hattâ bir ara Timur'un bulunduğu yere kadar ilerlemesine rağmen, yenilmekten kurtulamayarak, yaralı olarak kaçarken Timur'un askerleri tarafından öldürüldü (Mart 1393) ve ardından bütün hanedan üyeleri öldürülüp, ülke Mirza Ömer Şeyh'e verildi.

Böylece Timur, Irak-ı Arab'a gelip dayanmıştı. Bu sırada Anadolu'da: Henüz Orta Anadolu'da tam olarak yerleşememiş bir Osmanlı devleti, Sivas-Kayseri yöresinde Kadı Burhaneddin Ahmed, uzun mücadelelerden sonra Osmanlı hâkimiyetini tanımış gibi görünen Karaman oğulları, Erzincan'da Erzincan emirliği, Doğu Anadolu'da Kara Koyunlular, Maraş dolaylarında Dulkadırlılar, Güneydoğu Anadolu'da Ak Koyunlular bulunuyordu. Görüldüğü üzere Anadolu'da siyasî bir birlik bulunmuyordu. Orta Doğu'da dikkate değer tek siyasî varlık yine de Memlûk devleti idi. Hakimiyet sahası Malatya'ya kadar uzanan bu devlet Anadolu'da da söz sahibi olmakla birlikte, artık iç mücadeleler yüzünden yıpranmaya başlamıştı.

İşte Mâzenderân ve Fars bölgelerini ele geçirerek Irak-ı Arab kapılarına dayanan Timur, Orta Doğu'daki durumun yeni fetihler için ne denli uygun olduğunu gözleri ile görüyordu. Daha Mâzenderân'ı ele geçirdiği sırada oğlu Miranşah ve torunları Muhammed Sultan ile Pir Muhammed'i Kazvin ve Sultaniye taraflarına gönderen Timur, Fars bölgesini ele geçirip Şiraz'ın fethinden sonra Isfahan, Hemedan üzerinden gelerek 1393 yılı Ağustos ayında Bağdad'a yürüdü. Celâyir hükümdarı Sultan Ahmed Bağdad'dan ayrılarak Dicle üzerindeki gemileri batırıp, köprüyü yıkarak, Dımaşk'a yönelmişti.

Timur'un seferleri sırasında bazı beglerin kahramanlıkları ve onların hükümdarlarına karşı bağlılıkları ile ilgili dikkate değer pek çok olaylarla karşılaşılmaktadır. Sultan Ahmed kaçarken onu takip ile görevlendirilen beglerden İbac Oğlan ve Osman Bahadır, Kerbelâ'ya kadar düşmanı takipten sonra dönerlerken, Kerbelâ çölünde susuz kalmışlardı. Hava oldukça sıcaktı. Bir kaç kişiyi su aramağa

göndermişler, bunlar ancak birkaç yudumluk su bulabilmişlerdi. İbac Oğlan bunun bir kısmını içti, fakat susuzluğu geçmemişti. Emir Celâl'e "susuzluktan ölüyorum, bu kadarla susuzluğum geçmeyecek, eğer suyun geri kalan kısmını da bana bağışlarsan, büyük bir lûtufta bulunmuş olacaksın" dedi. Emir Celâl cevabında: "Ben Emir Timurdan şu hikâyeyi dinlemiştim: Bir Arap ile bir Acem bir yolculuk sırasında arkadaş olmuşlar, böyle sıcak bir günde susuzluktan ölecek dereceye gelmişler, Arab'ın yanında biraz su varmış, Acem Arab'a dönerek "Arabların iyiliği ve cömertliği meşhurdur, bu bir yudum su ile beni yok olmaktan kurtar" demiş. Arab biraz düşündükten sonra "Her ne kadar bu suyu sana vermekle kendimin susuzluktan öleceğimi biliyorum, fakat Arabların iyilikseverliği ve cömertlikteki şöhretini sürdürmek, benim kendi hayatımdan daha önemlidir" diyerek suyunu Acem'e vermiş ve Acem hayatını kurtarmış. Bunu naklettikten sonra Emir Celâl, "ben de bu Arab'ı örnek olarak alıyor, Çağatay soyunun iyilik severliği ve cömertliğinin yeryüzünde devamlı kalması, Cuci soyunun Çağataylara şükran borcu kalması için kendi hakkımdan vaz geçiyorum. Ancak hükümdarımızın yanına döndüğünde bu olayı ona anlat ki, böylelikle olay kitaplara geçsin" demiş ve İbac Oğlan bunu yapacağına dâir söz vererek suyu içmiş, hayatını kurtarmıştı. Emir Celâl de nasılsa daha sonra kurtulmuş ve onlar birlikte Timur'un huzuruna çıkarak başlarından geçeni hükümdarlarına anlatmışlardı. Timur, Celâl'in bu davranışından çok memnun kalmış ve onun babası Emir Hamid'in de vaktiyle yaptığı fedakârlıkları anlatarak, bu yaptığının ebediyen anılacağını söylemişti.

Timur'un Bağdad kapılarına gelip dayanması pek çok devlet merkezinde huzursuzluklara yol açtı. Bu tehlike karşısında yer yer bazı tedbirler alma yolundaki ilk faaliyetlere Sivas ve Kahire'de rastlanmaktadır. Savunma tedbirleri arttırılıp, savaş hazırlıklarının sürdürüldüğü bu baş şehirlerin yanı sıra, Anadolu'da Konya, Maraş ve Erzincan gibi şehirlerde ise büyük bir sevinç havası esmeye başlamıştı. Zira Bağdad'ı ele geçirdikten sonra tüccarların yollarını keserek mallarını alan bâzı kimselerin sığınmış bulunduğu Bağdad'ın kuzeyindeki Tekrit'e yürüyen (Ekim 1393) Timur, bir haftalık kuşatmadan sonra burasını ele geçirdi. Timur buradan Erzincan emiri, Karaman oğlu, Dulkadır oğlu, Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu begleri ile Sivas-Kayseri hâkimi Kadı Burhaneddin'e mektuplar göndererek, itaat etmelerini istemiş, Memlûk sultanı Berkuk'a kalabalık bir elçi

heyeti göndermişti. O, daha gelecek cevabları beklemeden ileri harekâtına devam ile Kerkük, Altınköprü, Erbil, Musul, Mardin ve Diyarbekir'i feth edip, Van gölünün kuzeyindeki Aladağ'a gelmişti. Buradan Doğu Anadolu'nun çeşitli şehirlerinin fethi için asker sevk eden Timur, kendisi de Üçkilise'ye geldi. Burada iken Erzincan emiri Mutahharten (bazı kaynaklarda Taharten) gelerek bağlılığını bildirdi. Memlûk sultanı ise Timur'a, onun gönderdiği elçileri öldürmekle cevap vermişti. Timur bunun üzerine Suriye'ye yürüme kararı almıştı. Öte yandan Anadolu'da da durum onun lehine gelişmeler göstermekte idi. Karamanoğlu Alaaddin Beg, Timur'un mektubuna, Kadı Burhaneddin ve Yıldırım Bâyezid ile arası açık olduğundan olumlu cevap vermiş, ister Suriye, ister Anadolu hangi devlet üzerine gidecek olursa olsun, kendisine katılacağını bildirmişti. Dulkadıroğlu Suli Beg ise gönderdiği elçileri ile Timur'u kendisini devamlı tehdid eden Memlûkler üzerine yürümeye teşvik ediyordu.

İşte bu durum karşısında Kadı Burhaneddin'in Timur'a karşı bir cephe kurma yolunda teşebbüslere giriştiğini görmekteyiz. Kadı Burhaneddin, Timur'un itaat isteğini red etmiş ve mektubun bir suretini Memlûk sultanına, bir suretini de Osmanlı sultanına göndermiştir. Kadı Burhaneddin'in bu çabaları kısa zamanda meyvelerini vermiş, Bâyezid, Berkuk, Toktamış ve Kadı Burhaneddin arasında bir ittifak kurulmuştu. Fakat çok geçmeden Timur bu ittifakı parçalamak üzere harekete geçmiş ve Sivas'a doğru ilerlemeye başlamıştı. Ancak Erzurum'a kadar gelmiş olan Timur'un birden bire geri dönmekte olduğu haberi alınmıştı. Bu haber doğru olup, Timur, Toktamış üzerine yönelmişti. Zira o, şu sırada Anadolu'ya girdiği takdirde kuzeyden Altın Orda, güneyden ise Memlûk kuvvetlerinin kendi üzerine yürüyeceğini tahmin etmiş olmalıdır.

ı) Toktamış Üzerine İkinci Sefer:

1391 yılındaki Kunduzca yenilgisi Altın Orda devleti ve hükümdarının geleceğini kesin olarak belirlememişti. Zira geniş Deşt-i Kıpçak bölgesinin tükenmez kaynakları henüz Toktamış'ın elinde bulunuyordu. Nitekim o Kunduzca'daki yenilgiden sonra yeniden kuvvet toplamaya başlamış, kendine müttefikler aramaya koyulmuştu. Memlûk devri tarihçilerinin ifadelerine göre, 1394 ve 1395 yıllarında Toktamış, Memlûk hükümdarı Berkuk ile temas kurarak, giriştiği müca

delede kendisine yardım etmesi için, Timur'un her iki taraf için de aynı derecede tehlikeli olduğunu ileri sürüyordu.

Timur, Anadolu'dan ayrılıp ta Gürcistan'da fetihlerde bulunurken Toktamış'ın ordusunun Derbend'i geçerek Şirvan taraflarında faaliyette bulunduğu haberini alması üzerine askerlerine sefere hazırlanmaları emrini verdi ve 1395 yılı Şubat ayında hareket etti. Bu arada Almalıklı Şemseddin, Toktamış'a elçilikle gönderilmiş ise de, Toktamış bilhassa beglerinin tesiri ile elçiye Timur'a verilmek üzere ağır bir dille yazılmış olan mektubunu vermişti. Böylece savaş ilânı için iyi bir bahane de ortaya çıkmış bulunuyordu. Geçitleri tutmak için Toktamış'ın Emir Kazancı idaresinde gönderdiği ordusu yenilgiye uğratıldıktan sonra, taraflar 15 Nisan 1395 tarihinde Terek ırmağı kıyısında karşı karşıya gelmişlerdi. Toktamış yenilmiş, fakat savaş yalnız Toktamış'ın değil, Altın Orda devletinin geleceğini de belirlemişti. Buna rağmen Toktamış ele geçirilememiş, bu ise Timur'u oldukça üzmüştü. Toktamış'ı ele geçirmek ve ordusunun kalıntılarını yoketmek için takip hareketi sürdürülmüş ve Timur gece-gündüz yol almıştı. Toktamış'ı ele geçiremeyen Timur, yanında bulunan Urus Han'ın oğlu Kayrıcak Oğlan'a asker ve hanlık alâmetleri vererek, onu asker toplamak ve Altın Orda'da düzeni kurmak üzere görevlendirdi. Timur'un önünden kaçan Toktamış, Bulgar taraflarına gitmiş Timur ise, Toktamış'ın yeniden toparlanmasını önlemek için Özü ırmağı taraflarına giderek, Toktamış ile birlikte hareket etmiş olan bâzı kabileleri yağmalayıp, onları Balkanlara doğru sürdükten sonra, Ten ırmağına doğru yönelmişti. O, Moskova yakınlarına kadar gelerek etrafı yağmalamış ve dönerek Azak şehrine gelip, burasını da yağmalamıştı. Ardından Kuban ve Dağıstan'a gelinmiş, burada da pek çok kabilelerin oturdukları yerler yağmalandıktan sonra, 1395 yılı sonlarında Hacı Tarhan (Ejderhan) ve Berke Sarayı üzerine gidilmiş ve buraları da ciddî bir karşılık görmeden ele geçirilmiş, yağmalanıp, yakılmışlardı. Berke Sarayı'nda yapılan kazılarda yangın izlerine rastlanmıştır.

Böylelikle Timur Altın Orda devletine kesin darbeyi indirmiş oluyordu. Bu seferin önemi gerçekten büyüktür. Zira o beş yıl içinde Altın Orda devletine ikinci büyük darbeyi vurmuş oluyordu. Bundan sonra Altın Orda devleti artık ikinci derecede bir devlet durumuna düşmüştü. Bu savaş Orta Asya, Güneydoğu Avrupa ve Rusya bakımından pek önemli bir hadise teşkil eder. Timur böylelikle farkında

olmadan Rusya'ya ve Rus knezlerine yardım etmişti. Zira artık Altın Orda hanları, Rus knezleri için bir tehlike olmaktan çıkmıştı.

Bütün bunlardan sonra Timur, Derbend ve Âzerbaycan üzerinden Sultaniye ve Hemedan yolu ile 1396 yılı güzünde Semerkand'a döndü.

i) Hindistan Seferi (1398–1399):

Daha 1392 yılında Sind ırmağına kadar olan topraklar Emirzâde Cihangir'in oğlu Pir Muhammed'e verilerek, Şehzâde bu taraflara gönderilmiş bulunuyordu. Beş Yıllık Sefer'den dönüşte, Timur, Hoten ve Çin taraflarına bir sefer yapmayı düşünüyordu ve hattâ hudud boylarında hazırlık yapmak üzere torunu Muhammed Sultan'ı doğuya göndermiş bulunuyordu. Böyle olduğu halde neden birdenbire fikrini değiştirip, Hindistan üzerine yürümeye karar verdiği bilinmemektedir. Fakat bu seferi, daha sonra yapmayı tasarladığı seferlerine maddî kaynak sağlamak için yapmış olması kuvvetle muhtemeldir. Nihayet kâfirler ile cihad yapılacağı ilân edilerek 1398 yılının Mart ayında Timur hareket etti. Yolu üzerinde Kabil yöresinde oturan putperestlere darbeler vurulup, fetihlerde bulunduktan sonra, Sind ırmağını geçerek, etrafa asker sevketti. Bu sırada Pencab ve Sind bölgelerinde merkezi Dehli olmak üzere Tuğluk hanedanından II. Mahmud Han, hâkim bulunmakta idi. Timur yolu üzerindeki putperestlere ağır kayıplar verdirdikten ve Hindistan'ın tanınmış kalelerinden Batnir'i fethedip, pek çok tutsak aldıktan sonra, Dehli yakınında Tuğluk hükümdarı ile karşılaştı. Mahmud Han yenilerek kaçınca, şehir Timur tarafından ele geçirilip (19 Aralık 1398), müslüman mahallesi hariç, her taraf yağmalanıp, tahrip edildi. Bu yöredeki Budist ve Brahmanların yaşadığı daha bâzı yerler de yağlamanıp, tahrip edildikten sonra Timur, pek çok ganimet ve fil ile Kabil üzerinden dönerek 29 Nisan 1399 tarihinde Semerkand'a geldi.

j) Yedi Yıllık Sefer (1399–1404):

1393 yılında Âzerbaycan valiliğine tâyin edilen Timur'un oğlu Miranşah, Hind seferinde bulunmamıştı. Timur Hindistan'da iken İbn Arabşah'ın kaydettiği üzere Miranşah tarafından kendisine yazılan "artık yaşlandığı, dolayısı ile ülkeyi oğulları ile torunları arasında bölüştürüp, son günlerini ibadetle geçirmesini" tavsiye eden mektubun varlığını kabul etmesek bile, oğlu hakkında hoşa gitmeyen

bâzı haberler almış bulunuyordu. Miranşah 1396 yılında Hoy civarında attan düşmüş ve hekimlerin gayretleri sonucunda bir kaç gün sonra iyileşmiş ise de, aklını oynatarak, acaip hareketlerde bulunmaya başlamıştı. Bundan sonra o kendisini tamamen içki ve eğlenceye vermiş, tavla oynamakla vakit geçirerek, işler ise başkaları tarafından yürütülmeye başlamıştı. Üstelik tahripkârlık hevesleri de artık bir hastalık halini almıştı. Ankara savaşından sonra Tebriz'de Miranşah ile görüşerek Semerkand'a giden İspanyalı seyyah Clavijo'nun ifadesine göre, Timur'un bu oğlunun binaları tahrip etmesinin sebebi, başkalarının "Miranşah kendisi hiçbir şey inşa ettirmedi, lâkin dünyanın en iyi eserlerinin tahrip edilmesini buyurdu" demeleri içindi.

Üstelik bu sıralarda Miranşah'ın Cengiz Han soyundan olan hanımı Hanzâde'yi kendine ihanetle suçlaması ve tokatlaması üzerine, Hanzâde, Hind seferinden yeni dönmüş olan Timur'un huzuruna çıkarak, kocasının garip hareketlerini sayıp-dökerek, onun muhalefet fikrinde olduğunu bildirmişti.

Bu hikâyeler bir yana Timur'un yeni bir sefere çıkması için bâzı sebepler olmalı idi. Timur, daha önce Beş Yıllık sefer sırasında Anadolu'ya girip, Sivas'a doğru yürüyüşe geçmişken, aniden dönüp, Gürcüler üzerine yürüyerek, onlara ağır darbeler indirmiş, ardından dörtlü ittifakın bir kolu olan Toktamış üzerine giderek, onu tesirsiz hale getirmişti. O, Toktamış üzerine, yeniden Orta Doğu'ya dönmek niyeti ile gitmişti. Zira Toktamış meselesini hallettikten sonra 1395/96 yılı kışında Şirvan'da Samur ırmağı kıyısından Osmanlı sultanı Bâyezid'e gönderdiği mektubunda niyetlerini açıkça ortaya koyuyordu. O, mektubunda "Allahın yardımı ile Toktamış'a gâlip geldiğini belirttikten sonra, tehditlere başlamakta, bir yıl önce Irak-ı Arab'da bulunurken Şam tarafına hâkim olan adı-sanı bilinmeyen, asil soydan gelmeyen Berkûk'a armağan ve elçiler yolladığı, fakat onun bu elçileri öldürttüğünü söylüyor, şimdi artık Deşt-i Kıpçak taraflarının işlerini yoluna koyduğundan, Şam ülkeleri tarafına hareket edeceğini, ayrıca Memlûk sultanı ile dostluk halinde bulunan Sivas kadıcığına da haddini bildireceğini" ekliyordu. Timur'un Anadolu ve Suriye'yi istilâ hareketinin açık bir delili olan bu mektupda ayrıca imalı olarak Osmanlı sultanına ittifaktan ayrılması da ihtar ediliyordu. Ancak Timur'un ittifakı parçalama çabaları bir sonuç vermemiş, az sonra kendisi de Semerkand'a dönmek zorunda kalmış ve oradan Hind seferine çıkmıştı.

Timur'un yokluğunda ittifak üyeleri, Timur'u Anadolu ve Suriye üzerine yürümeye teşvik eden veya onunla işbirliği halinde bulunanlar ile mücadeleye başlamışlardı. Kara Koyunlular ve Celâyirliler de eski yurtlarına yeniden sahip olmak için Timurlular ile mücadeleye başlamışlardı. Öte yandan ittifak üyeleri, ittifakı pekiştirmek için aralarındaki münasebetleri de sıklaştırmışlardı. Yıldırım Bâyezid 1395/96 yılında Kahire'ye bir elçi heyeti göndermiş, Berkuk da ona karşılık vermişti. Kahire ile Sivas arasında da devamlı olarak elçi heyetleri gidip-geliyordu. Kadı Burhaneddin, Timur'un tehditlerine hiçbir zaman aldırış etmemiş, ancak Timur taraftarları ile uğraşırken 1398 yılı yazında Ak Koyunlu begi Kara Yülük Osman tarafından öldürülmüştür. Bu aynı zamanda bölgede sağlanmış olan işbirliğinin de sonu olmuş ve Timur'u son derece sevindirmişti.

Kadı Burhaneddin'in ölümü üzerine Bâyezid doğuya doğru yayılma engelinin ortadan kalktığını görerek harekete geçmiş, hattâ hareketini Memlûklere ait olan topraklar üzerine de yöneltmişti. Böylece dostluk, yerini kuşku ve düşmanlığa bırakmıştı. Kadı Burhaneddin'in yerini doldurmak isteyen Bâyezid, dostlarını kaybetmiş bulunuyordu. 1397 yılında Karamanoğlu Alaaddin Beg'i yenen Osmanlı hükümdârı Konya, Larende ve Aksaray gibi şehirleri ele geçirmiş, Kadı Burhaneddin'in öldürülmesi üzerine önce Amasya'yı, ardından Sivas'ı kendi topraklarına katmıştı. Ardından 1399 yılında Memlûk sultanı da ölünce bundan yararlanan Osmanlı hükümdarı, Fırat ırmağına doğru ilerleyerek Malatya, Darende ve Divriği'yi işgal etmişti. Böylece o Anadolu'nun siyasî birliği yolunda büyük adımlar atmış, fakat Timur'a karşı savaşmada ise tek başına kalmıştır. Onun bu kadar rahat hareket etmesine sebep, tabiî ki Timur'un çok uzaklarda, Hindistanda bulunması idi.

Gerçekten de Hindistan seferini başarı ile sonuçlandıran Timur, bir süre Semerkand'da kalıp, imar faaliyetlerinde bulunup, hazırlıklarını tamamladıktan sonra, İran'a yönelmişti. Çünkü o daha Samur ırmağı kıyısından Bayezid'e yazdığı mektubunda, tekrar geleceğini bildiriyordu. Üstelik Kafkasların güneyindeki Gürcü ve Ermenilerin yeniden etrafa saldırılarda bulunduklarını öğrendiği gibi, daha önce Hülâgü Han tahtı yâni Âzerbaycan'a gönderdiği oğlu Miranşah'ın uygunsuz hareketleri de kendisine bildiriliyordu. İşte Kadı Burhaneddin ve Berkuk'un birbiri ardı ölmeleri, Berkuk'un yerini küçük yaşta bulunan Ferec'in alması ve Memlûk devleti içindeki mücade-

leler, Bâyezid'in ise silah zoru ile gerçekleştirdiği toprak kazançlarının bölgede yarattığı memnuniyetsizlik, Timur'un pek büyük bir güçlük ile karşılaşmıyacağını gösteriyordu. Büyük bir kısmı yakın bir zamanda, kendisine tâbi Balkanlardaki bazı devletlerin yardımcı kuvvetleri ile meşrû müslüman hükümdarlara karşı yapılan savaşlarda elde edilen Anadolu eyaletlerinin bağlılığına güvenilemezdi. Timur'un yanında yurtlarını terk etmiş ve kendileri de Bâyezid gibi gâzilik iddiasında bulunan pekçok Anadolulu beg bulunuyordu.

Bütün bu şartları değerlendiren Timur, nihayet oğlu Şahruh'a, hazırlanıp Âzerbaycan'a hareket etmesi için haber gönderdiği gibi, Emir Süleyman Şah'ı önden Tebriz'e gönderdi. Cihangir'in oğlu Muhammed Sultan Semerkand'ın muhafazasına bırakılmış, Ömer Şeyh'in oğlu İskender ise doğudaki hudutların korunması için Endican taraflarına gönderilerek, Timur kendisi de 10 Eylül 1399 tarihinde hareket etmişti. Babasının gelmekte olduğunu işiten Miranşah onu karşılamaya çıkarak, Timur'un bugünkü Tahran yakınlarındaki Rey şehrinden hareketi sırasında huzura çıktı ise de, iyi karşılanmadığı gibi, bâzı begler tahkikat için Tebriz'e gönderildiler. Onlar defterleri inceleyip, şehzadenin israf yolu ile etrafındakilere dağıttıklarını geri aldıkları gibi, onu eğlenceye sevk edip, memleket işlerinin bozulmasına sebep olanları da idam ettiler.

Rey'den İlhanlılar'ın son başkenti Sultaniye'ye ve buradan da Karabağ'a gelen Timur, 1399/1400 yılı kışını Âzerbaycan'daki Karabağ'da geçirmiş, bu sırada Âzerbaycan, Gürcistan ve Arab Irak'ında bâzı faaliyetlerde bulunduktan sonra Bingöl'e gelmişti. Artık Anadolu ve Suriye'yi istilâ için geride hiçbir tehlike kalmamıştı.

Tarafların düşmanları da karşı tarafa sığınmağa başlamışlardı. Timur'un Âzerbaycan'a gelmesi ile yurdundan ayrılan Kara Koyunlu Yusuf Beg, önce Musul'a, az sonra ise buraya gelmiş bulunan Celâyirli Sultan Ahmed ile Bağdad'a döndüler. Ancak onlar Timur'un Bingöl'den Sivas'a doğru gitme niyetinde olduğunu işittiklerinden, Memlûklere sığınmaya karar vererek, Haleb'e doğru yola çıktılar. Fakat burada Haleb nâibinin kendilerini kabul etmeyerek yollarını kesmesi üzerine savaşmak zorunda kaldılar. Haleb naibini yenmekle birlikte Memlûk devletine sığınma ümitleri kalmayan iki dost, Timur'un Sivas'ı ele geçirmesinden sonra güneye doğru inmekte olduğunu görerek, Bâyezid'e sığındılar.

Sivas'ı zapt ve tahrip eden Timur, böylelikle Osmanlılara ilk darbeyi indirdikten sonra daha ileriye gitmemiş, fakat şehrin elden çıkması ve halkın uğradığı felakete üzülen Bâyezid, Timur'un Anadolu'dan ayrılıp Suriye üzerine yürümesinden dolayı yanında kendisine sığınan Kara Yusuf ve Sultan Ahmed de olduğu halde harekete geçerek, önce Sivas'ı Timurlulardan geri almış, ardından Erzincan ile Kemah'ı Timur'un müttefiki ve aralarının açılma sebeplerinden biri olan Mutahharten'in elinden almıştı.

Sivas'ı ele geçirdikten sonra güneye yönelen Timur, Berkuk'un ölümünden sonra Memlûklerin içine düştükleri karışık durumu biliyor ve Bâyezid ile karşılaşmadan önce, bu meseleyi de halletmeyi düşünüyordu. Böyle bir hareket için zâhiri sebepler de vardı. Çünkü daha Beş Yıllık Sefer sırasında o, Bağdad'ı ele geçirdikten sonra Berkuk'a gönderdiği elçileri öldürdüğü gibi, Toktamış üzerine yürüdüğünde Kara Yusuf Beg tarafından tutsak alınan Timur'un yakınlarından biri olan Avnik kalesi hâkimi Atlamış da Kahire'ye gönderilerek, orada haps edilmişti. Bundan dolayı Timur, Malatya taraflarından, henüz yeni tahta oturmuş olan Ferec'e elçiler göndererek, Atlamış'ın gönderilmesini istedi. Gelen elçiler Haleb'e varır varmaz haps edildiklerinden Timur, önce Behisni'ye, oradan da Haleb'e geldi. Haleb muhafızı Timurtaş ve etraftan yardıma gelenler, şehir dışında Timur'un karşısına çıktılar ise de yenilerek şehre sığındılar. Haleb, Hama ve Humus gibi şehirleri birbiri arkasından ele geçiren Timur, 1401 yılı Ocak ayında Dımaşk önlerine geldiğinde, Sultan Ferec'in şehri terk edip, Kahire'ye dönmesine bakmayarak şehri kuşattı. Uzun bir kuşatmadan sonra Dımaşk ele geçirilerek, yağma edilip, yakıldı. Bundan sonra ordunun bir kısmının Mirza Miranşah ve Şahruh idâresinde giderek Ken'an'da kışlamaları buyrulmuş ve onlar Akka'ya kadar ilerlemişlerdi.

Haleb'de bulunduğu sırada Timur burada aralarında meşhur İbn Haldun'un da bulunduğu ulema ile sohbet etmiş ve onlara çeşitli sorular sorup, Tarih hususundaki bilgisi ile İbn Haldun'u bile hayretler içinde bırakmıştı. Fakat o nedense Kahire üzerine yürümeyerek, Mardin'e dönmüş, buradan Karabağ'a gitmek niyetinde iken, kendisine daima gaileler çıkaran, fakat bir türlü ele geçirilemeyen ve şimdi de Osmanlı hükümdarının yanına sığınmış olan Celayirli Sultan Ahmed'in ülkesine asker sevk etti. Sultan Ahmed adına şehri idare eden Ferec adındaki begi, inatla şehri savunduğundan Timur, buraya

yönelmek zorunda kaldı. 40 gün kadar bir kuşatmadan sonra şehir düşünce, büyük bir katliam ve yağmaya uğradı (Temmuz 1401). Timur burada bir süre kaldıktan sonra Tebriz üzerinden Karabağ'a gitti.

Timur daha Suriye seferi sırasında Bâyezid'e gönderdiği tehdit dolu mektubunda kendi başarılarını sayıp-döktükten sonra, Bâyezid'in kendisine itaat etmesini istemiş, buna karşılık Bâyezid de kendi soyu ve zaferlerini saydıktan sonra düşmana karşı müdâfaaya hazır olduğunu bildirmişti. Timur bu cevaba karşı, arada dostluk sağlanması gerektiğini ve bu dostluğun kâfirlere karşı İslâmın gücünü artıracağını söylemiş, lâkin Bâyezid'in oğullarından birini rehin olarak göndermesi ve yollayacağı hil'atı giymesini de istemişti ki, bu açıkça Osmanlılar'ın kendisine tâbi olmayı kabul etmesini istemek demekti.

Bir müddet sonra tekrar Bâyezid'in elçilerinin Timur'un huzuruna çıktıkları görüldü. Getirdikleri mektupta, Bâyezid, aradaki anlaşmazlık için bir sebep olmadığını bildirdikten sonra, kâfirler ile mücadele edip, ülkeler ele geçirdiğini söyleyerek, dostluk teklif ediyor, anlaşmadan sonra ise Memlûkler ile Timur arasında barışın sağlanması için aracılık edeceğini yazıyordu. Timur, elçilere, daima gazâda bulunan Anadolu halkına zarar vermek istemediğini, arada dostluk kurulmasını arzu ettiğini söylüyor, ancak dostluğun tesisi için Kara Yusuf'un kendisine teslim edilmesini, bu olmadığı takdirde, Osmanlı devleti topraklarından kovulmasını istiyordu. Buna karşılık Bâyezid, vaktiyle Moğolların Mısır'a kaçan Abbasileri bile geri istemediklerini ifade ile, kendilerine sığınanları teslim etmek veya kovmanın mümkün olamayacağını, esasen onların Anadolu'dan ayrılmış bulunduklarını, lâkin tekrar gelecek olurlarsa yine kabul edeceğini bildiriyordu.

Esasen bu sırada getirttiği yeni kuvvetlerle ordusunu takviye eden Timur, artık Bâyezid ile savaşa karar vermiş bulunuyordu. O bakımdan Bâyezid'e kabulü mümkün olmayacak tekliflerde bulunarak, Kemah'ın Mutahharten'e geri verilmesini, şehzadelerden birinin kendi yanına gönderilmesini, tâbilik alâmeti olarak kendisine gönderilecek olan kemer ve külâhı kabul etmesini, Anadolu beglerinden alınan yerleri eski sahiplerine geri vermesini, Kara Yusuf'un kendisine teslimini istiyor ve savaşın sorumluluğunu karşı tarafa yüklemeyi düşünüyordu. Tabiî ki bunlar uygun görülmemişti. Esasen bu teklifler kabul edilse bile, bunu Timur'un daha başka isteklerinin tâkip edeceği

açıktı. Bütün bunlara rağmen ihtiyatlı davranılmasını tavsiye eden vezir Ali Paşa'ya Bâyezid: "Şerefimiz ve karşı koyacak gücümüz vardır. Tâbî olup, istiklâlsiz yaşayamayız" diyerek, Bizans imparatoru ile anlaşarak, İstanbul kuşatmasını kaldırmıştı.

Nihayet Timur, 1402 yılı Mart ayında Bâyezid üzerine yürümek maksadı ile hareket etti. Avnik üzerinden Kemah'a gelinip, ele geçirildikten ve Mutahharten'e bırakıldıktan sonra, Sivas'a yaklaştıklarında, daha önce Bâyezid'e göndermiş olduğu elçisi ile birlikte Osmanlı elçileri gelmişler, fakat Timur, elçilere karşı Bâyezid'i açıkca suçlayarak, savaşa hazırlanmasını bildirip, kendisi de yola çıkmış ve Kayseri, Kırşehir üzerinden Ankara'ya gelerek, şehri kuşatmıştı. Bu sırada Bâyezid de Ankara'ya yaklaşmıştı. Bu yüzden Timur, kuşatmayı kaldırarak, Çubuk ovasına gelip, savaşa hazırlandı. Daha önce Tokat'ta Timur'u bekleyen Bâyezid, onun Sivas'tan Kayseri'ye gittiğini ve oradan Kızılırmak boyunca ilerlediğini öğrenince onun yolunu kesmek için Tokat'tan ayrılmış, lâkin ona yetişemeyince, Ankara'nın kuşatıldığını işitince, oraya yürümüş ve az önce Çubuk ovasına gelen Timur'un karşısında mevzi almıştı.

Savaşın cereyan ettiği saha doğuda Çubuk çayı vadisi (Ankara, Esenboğa, Çubuk, Hacılar köyü); batı'da Kuşçu dağı, Mire dağı, Ova çayı, Kışlacık deresi; kuzeyde Cankurtaran; güneyde Karacaviran, Kuşçu dağı arasında kalmakta olup, esas vuruşma, Çubuk çayından itibaran batıya doğru yaklaşık 6 km. kadar uzanan Kızılcaköy deresi üzerinde cereyan etmiştir.

Tarafların kuvvetleri hakkında değişik rakamlar verilmektedir. Osmanlı ordusunun 70.000; Timurlu ordusunun ise bundan daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Savaşın günü hakkında da çeşitli kayıtlar bulunmakta olup, bunlar içinde 28 Temmuz Cuma tarihi kabul edilmektedir.

Bundan daha altı yıl önce, Osmanlı devleti ağır bir imtihandan parlak bir zaferle çıkmıştı. 1396 yılındaki Niğbolu zaferi bir tesadüf eseri kazanılmamıştı. Savaş sırasında yeni feth edilmiş begliklerin askerleri kendi beglerinin yanına geçtiler. Anadolu ve Rumeli sipahileri dağılmış, her birlik biran önce kendi yurduna dönebilmek için ayrılmıştı. Devlet ileri gelenlerinden herbiri bir şehzadeyi alarak kaçmış ve Bâyezid yanında çok az kuvvet olduğu halde vuruşa vuruşa çekildiği Aktepe taraflarında Mahmutoğlan köyünde Timur'un seferleri sırasında yanında bulundurduğu kukla hanlardan Mahmud Han tara-

fından tutsak alınmıştı. Böylece büyük devlet hayalleri birdenbire sona ermişti.

Bâyezid'in yenilgisi ile sona eren bu savaşla, Bizans imparatorluğu 50 yıl kadar daha varlığını sürdürmüş, Rumeli'nde fetihler durmuş, şehzadeler arasında meydana gelen hâkimiyet mücadelesi ve Timur tarafından Anadolu beyliklerinin yeniden canlandırılması yüzünden Anadolu'nun birliği bozulmuştur.

Savaştan sonra mirzalar Anadolu'nun çeşitli yerlerine gönderildiler. Torunu Muhammed Sultan, Süleyman Çelebi'yi yakalamak üzere Bursa üzerine yürüdü. Süleyman Çelebi Rumeli'ne kaçmayı başarmış, lâkin şehir yağmalanıp, tahrip edilmişti. Ele geçirilen ganimet ve Bâyezid'in haremi ile Şemseddin Muhammed Buharî, Şemseddin Muhammed Fenarî ve Şemseddin Cezerî gibi devrin tanınmış uleması, Emir Şeyh Nureddin tarafından Kütahya'da Timur'a takdim edilmişlerdir. Sultan Mahmud Han idaresinde Konya yöresine giden kuvvetler, Konya, Aksaray, Akşehir ve Isparta yöresini yağmaladıkları gibi, Aydın yöresine giden kuvvetler de aynı işi bu taraflarda yapmışlardır. Yine bu sırada Timur, Bâyezid'in ellerinden memleketlerini almış olduğu Karaman, Germiyan, Aydın, Saruhan, Menteşe ve Hamidoğullarına begliklerini iâde etti. 17 Ağustos'ta, yâni, savaştan yaklaşık üç hafta kadar sonra Saruhan begi, Manisa'ya törenle girmişti. Böylece Erzincan'dan Menteşe'ye kadar bütün eski beğlikler yeniden kuruldu ve hatta Karaman Oğulları eskisinden daha kuvvetli bir hale getirildi.

Muhammed Sultan Manisa'da, Şahruh Uluborlu-Keçiborlu taraflarında kışlarken, Timur da Kütahya'dan ayrılarak, Denizli-Aydın-Ayasuluk (Selçuk)-Tire yolu ile İzmir'e yürüdü. İzmir önlerine geldiği sırada Muhammed Sultan da kendisine katıldı. XIV. yüzyıl ortalarından beri Türkler'in elinden çıkmış bulunan İzmir ve civarındaki bâzı kaleler ele geçirilip, (2 Aralık 1402) burası Aydın Oğullarına bırakılmıştı.

Onun bundan sonra Rumeli'ne geçme düşüncesinde olduğu anlaşılmaktadır. Zira Bizans imparatoru Manuel, Bayezid'in tutsak alınmasına çok memnun olmuş, lâkin Timur'un, Rumeli'ne geçmek için gemi hazırlaması hakkındaki mektubu gelir-gelmez şaşırmıştı. Zira Timur'un İzmir'i 15 günlük bir kuşatmadan sonra ele geçirmesinden dolayı, İstanbul'a karşı da bir hareket yapacağını tahmin etmiş, acele elçi ve armağanlar gönderip, bağlılığını bildirmişti.

Buradan tekrar Ayasuluk üzerinden Denizli'ye gelindiğinde, Muhammed Sultan, Kayseri'de orduya katılmak üzere Ankara'ya gönderildi. Timur kendisi ise Şahruh'un kışladığı Uluborlu'da konmuştu. O, bu havalide iken Muhammed Sultan'ın rahatsızlığını işiterek, Akşehir'e doğru yöneldiği sırada, Bâyezid'in Akşehir'de öldüğü haberini aldı (9 Mart 1403). Cesedi tahnit edilip, Akşehir'de Şeyh Mahmud-i Hayranî türbesine geçici olarak konulmuş, daha sonra Timur tarafından Musa Çelebi'ye teslim edilerek, Bursa'ya götürmesine izin verilmiştir.

Selçuklular devrinde Anadolu'da yerleşmiş olan Tatarlar, Ankara savaşında Timur'un saflarına geçmişler ise de Timur, Tatarlar için bir felâket teşkil edecek olan teşebbüsünden vazgeçmedi. Onları Mâverâünnehr'e göçürmeye karar vererek, ordusunu bir yay gibi sevk ederek, Tatarları sürüleri ile birlikte göçürdü. Timur devri tarihçilerinden olup, Timur'un bu Anadolu seferi sırasında yanında bulunan tarihçi Hâfiz-ı Abrû'ya göre bunlar 30.000 çadır idiler. Onlar Timur'un göçürme teklifini ister-istemez kabul etmişler ise de, İran'da daha Damgan'a vardıklarında ayaklanmışlar bu hareketleri ise ağır bir şekilde cezalandırılmış, öldürülen 2.000-3.000 kişinin başından kuleler yapılmıştı ki, İspanyol elçisi Clavijo, bir kaç ay sonra buradan geçerken bu kuleleri görmüştü. Bu olaydan sonra Kara Tatarların ileri gelenlerine bukağı vurularak Semerkand'a gönderilmişler, oradan da bir kısmı Sir Derya ırmağının doğu yakasına göçürülüp, Kaşgar ve Isık Göl yörelerine yerleştirilmişlerdi. Öyle anlaşılıyor ki Timur, Sirderya ile Isık Göl arasındaki bölgeyi ziraate açarak, bayındır bir hale getirebilmek için Kara Tatarlar ile Âzerbaycan ve Acem Irak'ından göçürdüğü halkı buralarda yerleştirmeye karar vermişti.

Böylelikle Timur batıya yaptığı en son ve en uzun seferi sırasında Memlûkler ile Osmanlılara ağır darbeler indirdikten sonra, sefer dönüşü Bingöl yöresine geldiğinde, daha önce 1393 yılında Bağdat yakınlarında ölmüş bulunan oğlu Ömer Şeyh'in oğullarından Pir Muhammed, Şiraz'ın kendisine verildiğine dair ferman ve begler ile gönderilirken, Şiraz'daki kardeşi Rüstem'e ise Isfahan verilmişti. Yine bu sıralarda Timur'un üçüncü oğlu Miranşah'ın oğullarından Ebubekir Mirza'ya Diyarbakır ve Mardin taraflarından başlayıp, Basra'ya değin bütün Arab Irak'ı verilip, yanına seçkin begler de katılarak, bir süre önce yeniden bu bölgelere hâkim olmuş bulunan Kara Koyunlu Yusuf Beg üzerine gönderildi. Ayrıca Ömer Şeyh'in oğullarından Isfahan hâkimi Rüstem de kendisine katılacaktı.

1403 yılı Temmuz ayında Gürcistan'a gelen Timur, burada fetihlerde bulunarak, Kür ırmağını geçti ve kışlamak için Karabağ'a giderken, Beylekan'a geldiği sırada, çoktandır harap bir durumda kalmış bulunan Beylekan'ın imarını ve Aras ırmağından buraya bir kanal açılmasını buyurdu. Kışı Karabağ'da çıkaran Timur, 1404 yılı Mart ayı sonlarında Semerkand'a gitmek üzere buradan hareketle, köprü kurmak suretiyle Aras ırmağını geçip, Nehr-i Barlas köylerinden Nimetâbad civarına geldiği sırada, daha önceden kararlaştırıldığı üzere düzenlenmiş bulunan toyda Hürmüz'e kadar Fars ve Kirman, Rey'den Âzerbaycan'a kadar Irak-ı Acem, Arran, Mugan, Karabağ, Gilânât, Şirvan, Şemahi, Derbend, Gürcistan, Abhaz, Hicaz'a kadar Diyarbekir ve Arab Irak'ı, İstanbul'a kadar Rum diyarı, İskenderiye ve Nil'e kadar Şam diyarını Mirza Ömer'e verdi. Fars bölgesi ve Arab Irak'ındaki Timurlu mirzaları ile Şirvanşah Şeyh İbrahim, Mardin hâkimi Sultan İsa, Van hâkimi Melik İzzeddin, Gürcü kıralı Köstendil, Urmiye hâkimi Dizek, Meraga hâkimi Çalık, Erdebil hâkimi Bistam Beg de Ömer'e bağlı olacaklardı. Timur Emir Cakü'nün oğlu Cihanşah'ı ona atabeg olarak tayin edip, yanına bazı begler ve 10.000 kişilik bir kuvvet bırakarak öğütlerde bulunup, Semerkand'a doğru yola çıktı. Üstelik Miranşah'ın begleri ve askerleri de ona verilmiş ve böylece Miranşah, oğlunun buyruk ve vasiliği altına konulmuş oluyordu.

Buradan göçe -kona bazı fetihlerde bulunarak ilerleyen Timur, Ceyhun ırmağını geçtikten sonra, Keş'e gelip, burada Şeyh Şemseddin Kular'ın mezarına gidip, onun ruhundan yardım isteğinde bulunup, buradaki yakınlarının mezarını ziyaretten sonra, 1404 yılı Temmuz ayında Semerkand'a gelmiştir. O burada, imar faaliyetlerine devam etmiş ve son batı seferindeki zaferlerini kutlamak için toylar düzenlemişti. Bu toylar sırasında torunlarından altı tanesi, Bursa'da tutsak alınarak Semerkand'a getirilmiş bulunan Şemseddin Cezerî'nin nikah hutbesi ve Semerkand baş kadısının onlara sorular yöneltip, evet cevabı alması üzerine Hanefî mezhebi kaidelerine göre nikahları kıyılarak evlendirildiler.

k) Timur'un Son Seferi ve Ölümü:

Timur Yedi Yıllık Sefer'e çıkarken Semerkand'ın idâresini Cihangir'in oğlu Muhammed Sultan'a, Endican tarafları yâni Moğol hududunun idâresini ise Ömer Şeyh'in oğlu İskender'e bırakmıştı.

İskender, Moğol hanı Hızır Hoca Oğlan'ın ölmüş olmasını fırsat bilerek, hizmetine verilen beglerle birlikte Moğollar üzerine yürümüş, Hoten'e değin başarılı seferlerde bulunarak Endican'a dönmüş, oradan Semerkand'a gelmek niyetinde iken, Muhammed Sultan'ın kendisi hakkında pek iyi düşüncelere sâhip olmadığının söylenmesi üzerine geri döndüğünden, onun bu hareketi muhalefet şeklinde yorumlanarak, orada bulunan begler, İskender'i nökerleri ile birlikte yakalayıp, Semerkand'a göndermişlerdir. Burada onlar yargılanıp, İskender dayak atılarak hapsedilmiş, atabegi ise 26 adamı ile birlikte öldürülmüşlerdir. Aradan bir müddet geçince Muhammed Sultan ve İskender'in çağırılmaları ile bu bölgede kimse kalmamış iken, Ankara savaşından sonra Türkistan serhaddine Miranşah'ın oğlu Halil Sultan gönderilmişti.

Putperestleri daha Hind seferinden önce yok etmeye karar veren Timur, Hind seferine çıkarken Muhammed Sultan'ı 40.000 kişilik bir kuvvet ile Moğolistan serhaddine göndererek, ona ziraatı canlandırması ve bayındırlık faaliyetlerinde bulunmasını buyurmuştu. Timur, Hindistan dönüşü Âzerbaycan'da bulunurken, Çin imparatoru Tonguz Han ölmüştü. Bâzı kaynaklar onun binlerce müslümanı öldürüp, memleketinde islâm dinini tahkir ve müslümanlara baskı yaptığını bildirmektedir. Bütün bunlardan haberdar olan Timur, nihayet putperestlere ağır bir darbe indirmek maksadı ile doğuya bir sefer yapmaya karar verdi. Askerin hazırlanmasını buyurup, Cihangir oğlu Pîr Muhammed'i Ömer Şeyh oğlu Seydi Ahmed ile Kandahar taraflarına, çeşitli ülkelerden gelen elçileri de memleketlerine göndererek, Çin'e kadar uzanan ülkeleri, küçük oğlu Şahruh'un iki oğluna vermeyi kararlaştırarak, Taşkend, Sayram, Aşpara ile Çin hududuna dek bütün Moğol vilayetlerini Uluğ Beg'e; Endican, Kaşgar ve Hoten'e kadar olan bölgeyi ise İbrahim Sultan'a verdi.

Bu kararından sonra Timur, yıldızların uygun düştüğü bir tarihte, 1404 yılı Kasım ayı sonlarında Semerkand'dan Aksulat'a doğru hareket etti. Ancak havaların geçen yıllara göre çok daha soğuk olmasından dolayı, Aksulat'ta kışlanmasını buyurdu. Burada bir süre kalınıp, etrafa mektuplar yazıldıktan sonra, Moğollar üzerine yürümek için şehzadelerden Halil Sultan, Ömer Şeyhin oğlu Ahmed ile bâzı begleri sağ kol olarak Taşkend, Şahruhiye; kızından torunu olan Sultan Hüseyin'i de sol kol askerleri ile kışlamak üzere Sayram taraflarına gönderdikten sonra, kendisi de Otrar'a doğru hareket etti. İlk

merhale olarak Otrar'a hareket ve Sir Derya'yı buzlar üzerinden geçtikten sonra 1405 yılı Ocak ayı ortalarında Otrar'a vardılar. Buradan sonraki yolların sefer için uygun olmadığı haberinin alınması üzerine bir müddet burada kalınmıştı. Muhakkak ki, yaşlılığı ve güç şartlar içinde yapılan bu sefer Timur'u iyice yormuştu. Şubat ayı ortalarında ileri kuvvetlere hareket emri verildiğinde, Timur birdenbire hastalandı. Orduda bulunan tabibin bütün gayretlerine rağmen durumu günden güne kötüye gitmekte idi. Rahatsızlığı iyice artınca hanımları ile Emir Şeyh Nureddin ve Emir Şah Melik'in yanında büyük oğlu olup, vaktiyle ölen Cihangir'in oğlu Pîr Muhammed'i kendisine veliahd olarak tâyin edip, ahdi bozmayacaklarına dâir orada bulunanlardan söz aldıktan sonra, 18 Şubat 1405 tarihinde 69 yaşında öldü.

II. TİMUR'UN ÖLÜMÜNDEN SONRA MEYDANA GELEN OLAYLAR VE ŞAHRUH DEVRİ

a) Timur'un Ölümünden Sonra Mâverâünnehr ve Horasan:

Timur'un Otrar'da kısa süren bir hastalık sonucu ölümü, ordugâhta büyük bir üzüntüye ve karışıklığa yol açmış, hanımların teselli edilmesinden sonra, Emîr Şeyh Nureddin, Şah Melik ve ileri gelen bâzı begler, Timur'un vasiyetini yerine getirmek için birlikte hareket edeceklerine dâir yemin ederek, sağ ve sol kolda bulunan Mirzalar ile beglere ölüm haberini bildirmek üzere adamlar göndermişlerdi. Ayrıca Gaznîn taraflarında bulunan Mirza Pîr Muhammed'e bir haberci gönderilerek, dedesinin ölümü ve kendisinin veliahd tâyin edildiği, acele olarak Semerkand'a gitmesi bildirilmişti. Ayrıca Herat'taki Şahruh'a, Tebriz'deki Mirza Ömer'e, Bağdad'daki Ebu Bekir ve Miranşah'a da mektuplar ile ölüm haberi duyurulmuş, gaflette olmayarak kendi bölgelerinin muhafazasına çalışmaları bildirilmişti.

Ölüm anında Timur'un yanında bulunan begler etrafa habercileri gönderdikten sonra, ölümün ertesi günü yatsı namazı vakti gül suları ile yıkanmış ve ipekli kumaş ile sarılarak bir mahfe içine konulmuş olan cesedi alarak Otrar'dan Semerkand'a doğru yola koyuldular. Hemen o gece Hocend suyunu buzlar üzerinden geçip, konakladıktan sonra, ertesi gün bir toplantı yaparak, herkesin fikrini almayı uygun gördüler. Burada, "çok büyük bir ordunun toplandığı" ifâde edilerek Moğollar üzerine gidilmesine karar verildi. Merkez ordudaki begler, Timur'un ölüm haberi Moğollara varmış olsa bile, böyle bir ordunun gelmesi ile bunun yalan olduğu zannedilerek, Moğolların kaçacağı ve kolay bir zafer kazanılacağı inancında idiler. Bu fikrin orada bulunanlarca uygun bulunması üzerine begler, Timur ile birlikte bu sefere katılmış bulunan İbrahim Sultan ve Taşkend'deki Halil Sultan'ı da alıp, hazır bulunan Mirzalar içinde en yaşlısı olan Halil Sultan'ı hükümete tâyin ile sefere devam edilmesi, Moğol yurdunun tahrib edilmesinden sonra Semerkand'a dönülerek, bir kurultay toplanıp, Timur'un vasiyetinin yerine getirilmesinin doğru olacağına karar verdiler. Toplantının bu kararla dağılmasından sonra ertesi sabah

cenaze Emir Hoca Yusuf'a teslim edilerek, Semerkand'a doğru yola çıkarıldı. Onlar 23 Şubat Pazartesi gecesi Semerkand'a varmışlar, hemen o gece dinî icabları yerine getirerek, cesedi torunu Muhammed Sultan'ın medresesine gömmüşlerdir.

Ölüm olayı üzerinden bir kaç gün geçip, ortalık yatışınca, Otrar'da bulunan begler, hanımlar ile yeniden görüşerek, daha bir kaç gün önce Timur'un vasiyetini muhakkak yerine getireceklerine dair söz verip, yemin ettikleri halde, şimdi, "Timur'un veliahd tayin etmiş olduğu Pîr Muhammed'i kendilerinin de veliahd olarak kabul ettiklerini, ancak Pîr Muhammed'in Kandahar'da, çok uzakta bulunduğunu, kendilerinin ise Moğollar üzerine gittiklerini, eğer Pîr Muhammed'in gelmesi beklenecek olursa, çok geç olacağını, aslında Timur'un her bakımdan gerçek vârisinin Mirza Şahruh" olduğunu söylemeye başlamışlardı. Onlara göre Şahruh'un Semerkand'a gelmesi ile ülke sükuna kavuşacaktı. Buna Timur'un hanımlarının ne gibi bir cevap verdikleri bilinmemektedir. Bu konuşmadan sonra begler Timur'un hanımları ile Uluğ Beg'e matem elbiselerini çıkarmalarını söyleyerek, onları Semerkand'a uğurlayıp, Otrar'a döndüler. Buradan Taşkend'deki Halil Sultan ile Sayram'daki Sultan Hüseyin ve beglere haberci göndererek, Timur'un cesedi ve hanımlarını Semerkand'a gönderdiklerini, kendilerinin ise Moğollar üzerine sefere devam kararı verdiklerini ifâde ile, Timur'un nasihat ve vasiyeti hakkında karşılıklı olarak oturup – konuşmak üzere Otrar'ın 5 fersah doğusundaki Çöklek'e gelmelerini bildirdiler. Bundan sonra harekete geçen begler, biraz ilerledikten sonra beklenmedik iki haber aldıklarından düşüncelerini değiştirdiler. Bu haberler Timur'un kızından olan torunu Sultan Hüseyin ve Taşkend'de bulunan beglerin takındıkları tavır ile ilgili idi. Sultan Hüseyin, kendisine Timur'un ölüm haberinin ulaşması üzerine başında bulunduğu sol kol ordusundan bin kişilik bir atlı birliği ile ayrılarak, cenazenin Semerkand'a varmasından önce başşehri ele geçirmek maksadıyla harekete geçti. Ancak Sultan Hüseyin'e gönderilen haberci, onun bu hareketini ordugaha dönerek beglere bildirdiğinden Emir Şeyh Nureddin ve Şah Melik, Timur'un sefere çıkarken kendilerini Semerkand'a muhafız olarak bırakmış olduğu Emir Argunşah'a mektup gönderip, onu durumdan haberdâr ettikleri gibi şehri muhafaza etmesini, mümkün olduğu takdirde onu yakalayarak hapsetmesini, asla sözlerine itimat edilmemesini bildirdikten başka, cenazeyi götürmekte olan Yusuf

Hoca'ya bir an önce şehre varması için acele etmesini bildirdiler. Ayrıca henüz Taşkend'de bulunan Halil Sultan'a bir mektup göndererek, Sultan Hüseyin'in yaptıklarını anlattıktan sonra, otlak bakımından uygun olan Akar sahrasına gelmesini, orada, Timur'un vasiyetine göre yapılacak işleri görüşmek üzere toplanılmasını istediler. Ancak Hudaydad Hüseynî, Arlat Yadigar Şah, Şemseddin-i Abbas gibi Taşkend'de bulunan sağ kol begleri, Otrar'dan gönderilen mektup kendilerine gelmeden önce, Sultan Hüseyin'in Semerkand'a doğru yürümekte olduğu haberini işitince, kimseye danışmadan Halil Sultan'ı hükümdar olarak tanıyıp, ona biat etmişlerdi.

Merkez ordudaki begler bu biat haberini işitince, bu tarz davranışlarından dolayı sağ kol beglerine serzenişde bulunarak, Timur ölürken yanında bulunduklarını, onun Pîr Muhammed'i veliahd tayin ederek, kendilerine de bu yemine sâdık kalacaklarına dâir yemin ettirdiğini, dolayısı ile kendilerinin bundan dönmeyeceklerini, hareketlerinin Timur'un vasiyetine aykırı bulunduğunu ifâde ederek, başka bir haberciyi Taşkend'e gönderdiler. Buna gelen cevapta sağ kol begleri, "devletin selâmetini düşünerek, âni bir fitneyi önlemek için böyle bir harekette bulunduklarını, herkesin bunu kabul edeceğini zannettiklerini, ancak Timur'un vasiyetinden dışarı çıkmayıp, vasiyetinin yerine getirilmesi için ne yapmak lâzım ise ona göre hareket edeceklerini" bildirmişlerdi. Merkez ordudaki begler, Taşkend'deki beglere yeni bir mektup göndererek, Halil Sultan'a ettikleri biattan dönmelerini, Pîr Muhammed'e biat edip, bu hususta bir "ahdnâme" yazıp, göndermelerini istediler, Emir Şeyh Nureddin ile Şah Melik bundan sonra, hanımlar ile Mirza Uluğ Beg ve İbrahim Sultan'ı alarak, fitneye yol açmamak için Semerkand'ı bir an önce ele geçirmek üzere acele ile başşehre doğru ilerlemeye başladılar. Semerkand'ın ele geçirilip, düzenin sağlanması için önden gitmesi uygun görülen Şah Melik, Semerkand'a geldiğinde, beklenmedik bir durum ile karşılaştı. Zira her iki emirin başşehre doğru ilerlemekte olduğunu işiten Halil Sultan, Semerkand'da bırakılan Emir Argunşah'a vaadlerde bulunup, Semerkand kalesini kendisi için muhafaza ile başkalarına vermemesini bildirmişti.

Emir Şah Melik yolu üzerinde bulunan Şeyhzâde kapısından, kale muhafızı Emir Argunşah ve Timur'un cesedini getiren Yusuf Hoca ve daha bazı beglerin bulunduğu Çıharrâhe kapısına geldiğinde, kapıların tutulduğu ve kalenin ise berkitildiğini gördü.

Emir Argunşah, Şah Melik'i içeri almayarak, ona: "Veliahd Pîr Muhammed hususunda bütün şehzâde ve begler toplanıp, hep birlikte onu hükümdar olarak tanıdıktan sonra, kapıları açıp şehri teslim edeceğini" söyledi. Şah Melik ona pek çok öğütlerde bulundu ise de, söz anlatamayınca geri döndü. Şah Melik'in bu şekilde dönüşü üzüntüye yol açmış, bunun üzerine Buhara'ya gidilmesine karar vermişlerdir. Buna rağmen bir kere de Şeyh Nureddin'in Semerkand'a giderek, oradaki beglerle görüşmesi uygun görülmüştü. Şeyh Nureddin 3 Mart 1405 Salı günü Çıharrâhe kapısına gelerek, onlarla görüştü ise de, kaledekiler, önceki cevaplarını tekrarlamakla yetinmişler ve şehre alınmayan Şeyh Nureddin geri dönmüştü.

Öte yandan Taşkend'de bulunan begler yaptıklarına pişman olarak, Timur'un vasiyetine sâdık kalacaklarına dâir, bir "ahdnâme" yazıp, mühürledikleri gibi, Halil Sultan da ister istemez bu ahdnâmeyi mühürledi. Halil Sultan ayrıca, Timur'un vasiyeti gereğince Pîr Muhammed'in hukukunu tanıdığını belirtmekle birlikte, o bu sözlerinde hiç de samimi değildi.

Üstelik bâzı beglerin fırsatı ganimet bilerek, bir an önce Semerkand'ı ele geçirip tahta oturmasını söylemeleri üzerine, Halil Sultan begleri toplayıp, onlara ihsanlarda bulunarak Semerkand üzerine yürüdü.

Bu haber Emir Şeyh Nureddin ve Şah Melik'e gelince, onlar Halil Sultan'ın artık ahdnâmeyi de tanımayarak Semerkand'a doğru yürüdüğünü, dolayısı ile kendilerini de Emirzâde Pîr Muhammed ile temasa geçmek için Uluğ Beğ ve İbrahim Sultan'ı alarak Buhara'ya, hanımların da Semerkand'a gitmelerinin doğru olacağını söylediler. Bu teklif hanımlar tarafından da kabul edilerek, hanımlar yanlarında bazı şehzâdeler ile, mâtem elbiselerini giymiş olarak Çıharrâhe kapısına geldiler. Ancak şehre girmelerine izin verilmediğinden, oraya yakın olan Emirzâde Şahruh Bağı'na giderek, geceyi orada geçirdiler. Ertesi gün şehre giren hanımlar, Timur'un gömülmüş olduğu Emirzâde Muhammed Sultan Hangâhına giderek orada kondular ve şehirde bulunan hanımlar, ulemâ ve ileri gelen bâzı kimseleri alarak Semerkand halkının iştirakı ile büyük bir mâtem merasimini icrâ ettiler.

Merkez ordudaki begler ise para, mücevherat, elbise, kumaş ve silâhlardan ibaret olan Timur'un hazineleri ile birlikte 6 Mart Cuma günü Buhara'ya hareket ettiler. Onlar yolda iken Semerkand

muhafızı Argunşah, bir mektup göndererek, kapıları kendilerine açmamalarının sebebinin düşmanlıktan ötürü olmayıp, Timur'un vasiyetine uymak için olduğunu, eğer Emirzâde Halil Sultan gelir ise ona da aynı şekilde hareket ile veliahd tâyin edilen Pîr Muhammed gelinceye kadar bu şekilde hareket edeceklerini ifâde ve bunu yemin ile tasdik ediyorlardı. Onlar buna inanmadıkları halde, hareketlerinin doğruluğunu ve veliahd gelinceye kadar şehri korumalarını yazarak, mektubu Semerkand'a göndererek, Buhara'ya doğru yollarına devam ettiler. Ancak birkaç gün sonra, baş şehrin Halil Sultan'a teslim edildiği haberini işittiler.

Taşkend'den Semerkand'a gelmekte olan Halil Sultan, Semerkand'a dört fersah uzaklıkta bulunan ve Timur tarafından kurulan Şiraz köyünde Emir Argunşah ve Yusuf Hoca tarafından karşılanarak, kendisine şehir, kale ve hazinenin anahtarları teslim edilmişti. Buradan 16 Mart 1405 Çarşamba günü şehre girip, Timur'un vasiyetini yerine getirmiş olmak için Muhammed Sultan'ın oğlu, henüz dokuz yaşında bulunan Emirzâde Muhammed Cihangir'i "Han" ilân ettiler ve Halil Sultan ile onun adını taşıyan paralar bastırdılar. Onun adı her ne kadar fermanların başına konulmakla beraber, muhakkak ki bütün idâre Halil Sultan'ın elinde toplanmış bulunuyordu. Fakat ne olursa olsun, Timur'un yanında daima kukla dahi olsa "Han" olarak birini taşıdığına bakılırsa, Muhammed Cihangir'in Han ilân edilmiş olması çok mühim bir hadisedir. Lâkin Halil Sultan'ın tahtı kaybetmesi ile Muhammed Cihangir'in Hanlığı da sona ermiş olup, Şahruh zamanında artık Herat'ta Cengiz Han soyundan "Han" tâyin edilmemiş olmakla beraber, Uluğ Beg, Semerkand'da Cengiz Han soyundan bâzı kimseleri hân ilân etmiştir.

Şehre girdikten iki gün sonra Muhammed Sultan'ın hangâhına gelinip, mâtem tutulmuş, Kur'an okunup, fakirlere yemekler dağıttıktan sonra Timur ve Muhammed Sultan'ın cesetlerini buradan alarak Timur'un vasiyeti gereğince, Seyyid Bereke'nin ayak ucuna gömmüşlerdir.

Semerkand'a gelen Halil Sultan bu karışık durumda hâkimiyetini devam ettirebilmek için begleri kendisine iyice bağlamak gerektiğini anlamıştı. Bu maksatla şehrin anahtarları ile birlikte Timur'un hazinesinin korunduğu kale anahtarlarını alınca, ileri gelenlere bol bol armağanlar dağıtmaya başladı.

Buhara'ya Pîr Muhammed ile temas kurabilmek düşüncesi ile gelen merkez ordu begleri, bir süre sonra, mevcut duruma bakarak, muhalifler henüz kuvvetlenmeden, Mirzâ Şahruh veya Pîr Muhammed'den hangisi önce yetişirse getirmesi için Şah Melik'in önden gitmesi; Şeyh Nureddin'in şehzâdeler ve getirdikleri hazineler ile birlikte Buhara'da kalmasını kararlaştırdılar. Bu karar gereğince Horasan'a doğru hareket eden Şah Melik, Ceyhun ırmağı üzerindeki geçitlerden Dize geçidine geldiğinde, Şahruh da oraya varmış bulunuyordu.

1 Mart günü babasının ölüm haberini Herat'ta alan Şahruh, hâkim olduğu yerlerde kendi adına hutbe okutup, sikke kestirdikten sonra, Horasan'ın muhafazası için bâzı begleri Herat'ta bırakarak Mâverâünnehr'e doğru hareket etmişti. Andhoy'u geçerek, Ceyhun ırmağı kıyısına gelip, köprü kurarlarken ırmağın öbür yakasından ise Emir Şah Melik gelmiş bulunuyordu. Şahruh burada bütün olanları öğrendiği sırada, Halil Sultan'dan da elçi gelerek, "Şahruh'un il ve ulusunun Horasan'da olması dolayısı ile orasını bırakamayacağını, kendisinden daha güçlü bir kimse bulunmadığından Mâverâünnehr bölgesinin kendisine bırakılmasını, bu kabul edildiği takdirde, ne şekilde buyurulur ise ona göre hareket edeceğini bildirdi. Şahruh başlangıçta bunu kabul etmiş gibi görünerek, Şah Melik'i, Mirzalar ve hazineleri getirmek üzere Buhara'ya gönderip, kendisi de Andhoy'a geldi. Buhara'ya gelen Şah Melik, bir süre sonra şehzadeler ve Şeyh Nureddin ile birlikte Ceyhun ırmağı kıyısına geldi. Buhara'da bulunan hazineler pazar hırsızları tarafından yağmalanmıştı. Şah Melik burada geçitleri tutmak için kalmış, Şeyh Nureddin ise şehzâdeler ile birlikte Andhoy'da bulunan Şahruh'un yanına gitmişlerdi. Ayrıca artık Horasan'dan beklenen kuvvetler de gelmiş bulunuyordu.

Öte yandan Semerkand'a girerek burada durumunu kuvvetlendiren Halil Sultan 10.000 kişilik bir kuvveti, Şah Melik'in tutmuş bulunduğu Dize geçidini ele geçirmek ve onu uzaklaştırmak için gönderdi. Semerkand'dan gelenler Şah Melik'e üstünlük sağlayamayınca, taraflar arasında görüşmeler başladı. Şahruh'a gelenler: "Emîrzâde Şahruh Bahadır'ın bu memleketi muhakkak ki kardeş veya oğullarından birine vereceğini, Emirzâde Halil de onlardan biri olduğuna göre, memleketi ona bırakmasını" söylüyorlardı. Şahruh ise barış yapılabilmesi için "hanımlardan Hanike ile Timur'un hazinesinin Pîr Muhammed'e, oğulları Emirzâde Uluğ Beg, İbrahim

Sultan ve adamlarının hazinelerinin ise kendisine gönderilmesini" şart koşmuş, "ancak bunlar yerine getirildiği takdirde suyun öbür tarafını Halil Sultan'a bırakabileceğini" bildirmişti. Halil Sultan'ın Şehzâdelere ait hazineyi göndermeyi kabul etmesi üzerine bir heyet Semerkand'a gelmiş, fakat bunlar orada tutuklanmak istendiklerinden hazineyi almak şöyle dursun, canlarını güçlükle kurtarıp, geceligündüzlü kaçarak Şahruh'un yanına dönmüşlerdir. Buna rağmen Şahruh, Herat'tan aldığı haberlerden dolayı, Andhoy'da daha fazla kalamayarak Mayıs ayında Herat'a dönmüştür.

b) Timur'un Ölümünden Sonra Âzerbaycan ve Acem Irak'ı:

Timur, batıya yaptığı en son ve en uzun seferi sırasında Memlûkler ve Osmanlılara ağır darbeler indirdikten sonra dönüşte Bingöl havalisine geldiğinde, Ömer Şeyh'in oğullarından Pîr Muhammed'e Şiraz'ı, kardeşi Rüstem'e Isfahan'ı vermişti. Yine bu sıralarda Miranşah oğlu Ebû Bekir Mirza'ya Arap Irak'ı verilerek, yanına seçkin begler de katılmış ve bir süre önce buralara hâkim olmuş bulunan Kara Koyunlu Yusuf Beg üzerine gönderilmişti ki, ayrıca Isfahan'da bulunan Mirza Rüstem de kendisine katılacaktı.

Her iki Mirza Hille dolaylarında birleşerek, Sib köyü karşısında Nehr ül-Ganem kıyısında 1403 yılı yazında Kara Yusuf Beg ile karşılaşmışlar ve savaş Timurluların galibiyeti ile sona ermişti. Yusuf Beg Suriye'ye doğru kaçmış, oğullarından Yar Ali öldürülmüş, hanımlarından biri de tutsak alınmıştı.

Kışı Karabağ'da geçirmekte iken orduya çağırılmış olan Miranşah oğlu Mirza Ömer, 1403 yılının Kasım ayında Semerkand'dan gelerek, dedesinin huzuruna çıktı. Ertesi yılın Mart ayında ise Timur, Semerkand'a gitmek üzere Karabağ'dan ayrılıp, Aras ırmağını geçtikten sonra Erdebil civarına geldiğinde bir toy tertip ederek, daha önce de anlatıldığı üzere Hülagü Han tahtını biraz önce Semerkand'dan gelmiş bulunan torunu Mirza Ömer'e verdi. Timur, Emir Cakü oğlu Cihanşah'ı ona atabeg tâyin edip, Fars ve Arap Irak'ı bölgelerindeki oğul ve torunlarını da ona bağımlı kılmıştı.

Dedesinin ayrılmasından sonra Mirza Ömer Karabağ'dan Aladağ yaylağına geldiğinde, bütün etraf hâkimleri gibi, kardeşi Mirzâ Ebubekir de kendisinin daha büyük olduğuna bakmaksızın, dedesinin hükmüne uyarak, babası Miranşah'ı Diyarbekir'de bırakıp,

annesi Hanike ile birlikte kardeşinin huzuruna çıkarak armağanlar sunmuş, bağlılığını bildirip, Diyarbekir'e dönmüştür.

Bundan bir süre sonra bilindiği üzere doğuya doğru çıktığı bir sefer sırasında Timur'un ölümü hadisesi meydana geldi. Emir Cihanşah'ın büyük yetkilerle Mirza Ömer'e atabeg olarak tâyini bâzı beglerin kıskançlığına yol açmış, zamanla Mirza ile atabegi arasında bir soğukluk meydana gelmişti. Timur'un ölümü haberi Âzerbaycan'da duyulunca, bâzı kimseler Cihanşah'ı kandırarak, Mirza Ömer'in adamları ve beglerinden bâzılarını öldürüp, işleri kendi ellerine geçirme sevdasına kapıldılar. Buna inanan Cihanşah, 24 Mart 1405 günü sabahı, Mirza Ömer'in otağına gelerek, adamlarından birkaçını öldürüp, Mirza'nın çadırına yürüdü. Ancak Mirza Ömer bunu duyunca kaçmayarak, âsilerin karşısına çıkmış ve meydana gelen vuruşma sonunda Cihanşah yenilerek, öldürülmüştür.

Mirza Ömer bundan sonra tekrar ordugahına dönerek, işlerini düzene koymakla meşgul olmuş, ancak dirayetli beglerinden bâzısı öldürülmüş bulunduğundan, idarede aksaklıklar başlamıştı. Üstelik o, ağabeyi Ebubekir'in, kendisinin hâkimiyetini devamlı olarak tanımayacağını biliyordu. Gerçekten Ebu Bekir, Emir Cihanşah'ın öldürülmesini bahane ederek, Âzerbaycan'a doğru hareket etmiş, fakat Sultaniye yakınlarında hile ile ele geçirilerek, şehrin kalesinde hapsedilmişti. Babası Miranşah ise Ebubekir'in başına gelenleri işitince Horasan'a yönelerek, muhtemelen az önce Semerkand'ı ele geçirmiş bulunan Mâverâünnehr hâkimi oğlu Halil Sultan ile birleşmek üzere kaçmıştı.

Mirza Ömer, ağabeyisini tutuklatmakla da yetinmemiş, kale muhafızlarına onu ağılamaları buyruğunu vermişti. Lâkin Ebubekir muhafızlar ile anlaşarak kaleyi ele geçirmiş ve bir süredenberi Rey yörelerinde dolaşmakta olan babası Miranşah'ın yanına gitmek üzere doğuya doğru yollanmıştı. Bundan sonra iki kardeş arasında açık bir mücadele başladı. Zira, Ebubekir ile Miranşah birleştikten sonra, Semerkand hâkimi Halil Sultan ile birleşmek için Horasan'dan geçme teşebbüsünde bulundular ise de Horasan hâkimi Şahruh'un bunu engellemesi üzerine dönerek, Ömer'in o sırada Şirvanşahlar ile meşguliyetinden yararlanarak, Sultaniye'yi ele geçirmişlerdir. Ebubekir burada başlangıçta babasını tahta oturtmuş ise de, yanındakilerin tavsiyesi ile bir süre sonra babasını tahttan indirerek, kendisini hükümdar ilân edip, Tebriz'e yürümüş ve hiçbir güçlükle kar-

şılaşmadan 1405 yılının sonlarında şehre hâkim olmuş, kışı geçirmek için askerlerini şehir halkının evlerine dağıtmıştı.

Buna rağmen Ebubekir, Tebriz'de pek fazla kalamadı. Çünkü, Ebubekir'in Tebriz'e girmesi üzerine, Meraga'ya gelen Mirza Ömer, buradan Isfahan ve Fars bölgesi hâkimleri olan Ömer Şeyh'in oğulları Rüstem, Pîr Muhammed ve İskender ile temas kurarak, onlarla birlikte Rey civarında bulunan Ebubekir'in ağırlıklarını yağmalamışlardı. Tebriz'den gelerek Isfahan'ı kuşatan Ebubekir, yağmalanan ağırlıklarını ve haremini ele geçirmeyi başarmasına rağmen, kuşatmayı kaldırmadı. Mirza Ömer, yeğenleri ile birlikte giriştiği bu hareketin başarısızlıkla sona erdiğini görünce, Isfahan'dan ayrılarak Horasan'a yönelmişti. Bundan sonra o, bu sırada beglerinden Said Hoca'nın ayaklanmasını bastırmak üzere Cam yörelerinde bulunan Şahruh'a adamlarını göndererek, itaat ettiğini ifade ile, huzura çıkmak istediğini bildirmiş ve onun bu isteği kabul edilerek, Sebzvar'da ihtiyaçlarının karşılanması buyurulmuştu. Sebzvar'a gelerek ihtiyaçlarını gören Mirza Ömer, Samalgan civarında Şahruh'un huzuruna çıktı.

Ayaklanan Said Hoca'nın Mâzenderân hâkimi Pîr Padişah'a sığınması ve teslim edilmemesi üzerine Astarâbâd'a yürüyen Horasan hâkimi, Sultan Devin mevkiinde düşmanı mağlûp edince, Astarâbâd ve Damgan yörelerini Mirza Ömer'e; Ali Beg Horasan'ı hakimliğini de oğlu Uluğ Beg'e bırakarak, Herat'a dönmüştü. Ancak daha sonra Şahruh, Mâverâünnehr'deki son olaylar üzerine, Horasan'dan ayrılınca, Mirza Ömer Şahruh'a karşı ayaklanarak, Mâzenderân'dan Horasan'a yürüdü. Mirza Ömer kendisine edilen nasihatlara aldırmadığından Şahruh, dönerek Cam'a gelmiş ve taraflar arasında meydana gelen savaş sonunda (18 Nisan 1407), Mirza Ömer yenilerek, Semerkand'da bulunan kardeşi Halil Sultan'ın yanına gitmek üzere Mâverâünnehr'e yönelmiş, fakat Murgab yöresine geldiğinde Şahruh'un adamları ile giriştiği vuruşmada yaralanıp, tedavi için Herat'a getirilirken yolda ölmüştür.

Ebubekir'e gelince o, Şeyh Hacı-yi Irakî'nin Sultaniye kalesini kuşattığı, Bistam oğlu Câkîr'in Tebriz'e girip, Şirvanşah Şeyh İbrahim'in de Tebriz'e geldiğini öğrenince, Isfahanlılar ile anlaşarak Âzerbaycan'a döndü. Yolda Şeyh Hacı'nın Sultaniye kuşatmasını kaldırdığı öğrenilmiş, fakat Celâyirli Sultan Ahmed'in Tebriz'e yürümekte olduğu haberi yayılmıştı.

Esasında Kara Koyunlu Yusuf Beg ile birlikte Dımaşk kalesinde hapiste bulunan Sultan Ahmed, Şam nâibi olan geleceğin Memlûk sultanı Şeyh el-Mahmudî'nin, Memlûk sultanı Ferec'i tahtan indirmek için Yusuf Beg ile birlikte 1405 yılında giriştiği Mısır seferine katılmayarak bir gece aniden Dımaşk'tan kaçmış ve Hille'ye gelmişti. Onun Hille'ye gelmesinden sonra halkın ayaklanması dolayısı ile Mirza Ömer tarafından Bağdad'a hakim olarak bırakılmış olan Devlet Hoca'nın şehri terk etmesi üzerine Bağdad'a girdi. Dımaşk kalesinde tutsak bulundukları sırada Irak-ı Arab'ın Sultan Ahmed'e; Âzerbaycan'ın ise Yusuf Beg'e ait olması aralarında kararlaştırıldığı halde, Celâyirli Sultanı, Timur'un bu bölgeden çekilip-gitmesinden sonra ölümü ve ardından oğulları arasında hâkimiyet mücadelelerinin başlaması, Ebubekir'in Isfahan'a gitmesi ve Kara Koyunlu beginin ise çok uzaklarda bulunmasını fırsat bilerek toplayabildiği bir miktar asker ile Bağdad'dan hareket ederek, Tebriz'e yönelmiş ve Tebriz ahalisi tarafından sevinçle karşılanarak, 1406 yılı Temmuz'unda şehre girmiştir. Lâkin bu sırada Ebubekir'in Isfahanlılar ile anlaşarak, Tebriz'e dönmekte olduğu haberi alınınca, buna oldukça canı sıkılan Celâyirli Sultanı, asker toplatarak, Tebriz yakınındaki Ucan'a yöneldi. Ancak, beglerinden Uyrat Şeyh Ali'den aldığı bir mektup üzerine, Bağdad'ı elden kaptırmaktansa Âzerbaycan'dan ayrılmayı tercih ederek, Bağdad'a dönmeye karar vermiş ve topladığı ordusu da dağılmıştı. Ebubekir ise babası ile birlikte 1406 yılı Eylül'ünde Tebriz'e gelip, salgın hastalık yüzünden şehre girmeyerek, birkaç gün Şenb-i Gazan'da konaklayıp, Nahcivan'a gitti.

Öte yandan Şam nâibi Şeyh el-Mahmudî ile birlikte 1405 yılında Mısır üzerine başarısızlıkla sonuçlanan seferden sonra Kara Yusuf Beg Mardin ve Musul yörelerinde bir süre oyalandıktan sonra Bitlis'e gelmiş ve şehrin hâkimi Şeref oğlu Şemseddin tarafından ağırlanıp, ordusunun ihtiyaçları da karşılanmıştı. Kara Koyunlu begi bundan sonra vaktiyle Timur'a baş eğip, Timur tarafından Mirza Ömer'in buyruğuna verilen, şimdi de Türkmenlere karşı düşmanca tavır takınan Van hâkimi İzzeddin Şir üzerine giderek, onu yenilgiye uğratmak suretiyle, kendine tâbi duruma sokmayı başarmış, ardından Erzurum yöresindeki Avnik üzerine giderek, Timur'un Âzerbaycan'dan ayrılırken kendisine "Türkmen Kara Yusuf'a dikkat etmesini" tenbihlediği Emir Doladay'dan kaleyi almayı başarmıştı. Böylelikle Timurlular Doğu Anadolu'da son

üslerini de elden çıkarmış, bölgede Timurlu hâkimiyeti kesin olarak sona ermiş oluyordu.

Buna rağmen Van hâkimi, Kara Koyunlu hâkimiyetinden kurtulmak için Timurlu Ebubekir'i, Yusuf Beg üzerine yürümeye teşvik etmişti. Mirza Ebubekir Nahcivan'a geldikten sonra, İzzeddin Şir de Timurlu Mirzasının yanına gitmişti. Burada onlar Yusuf Beg ile ilgili çeşitli konuları konuştular. Van hâkimi, Yusuf Beg'in, her iki tarafın da düşmanı olup, bütün Türkmenlerin onun yanında olup, kuvvetlendiğini ifâde etmiş ve Yusuf Beg ile savaşma kararı vererek, onun üzerine gitmişlerdi. Taraflar Aras ırmağı aralarında kalmak üzere karşı karşıya gelmişlerdi (14 Ekim 1406). Savaşın ilk günü taraflar karşılıklı ok atmışlar, ertesi gün ise Ebubekir ırmağı geçerek yeniden saf tutmuşlar ve savaşa başlamışlardı. Nahcivan'ın batısında meydana gelen savaşta Timurlu ordusunda kısa zamanda gevşeme belirtileri görülmüş ve az sonra bu gevşeme bozgun hâlini almıştı. Askerlerinin bir kısmının boğulduğu ve bâzılarının da tutsak alındığını, geri kalanların ise dağıldığını gören Ebubekir, kaçmak zorunda kalarak, Merend üzerinden Tebriz'e gelerek şehri yağmalatmış, fakat Türkmenlerin kendisini tâkip ettiklerini sanarak, buradan da Sultaniye'ye gelip, kalesini onarttıktan sonra, kışı geçirmek üzere Rey taraflarına gitmişti.

Kara Yusuf Beg ise, Aras ırmağı kıyısındaki gâlibiyetinden sonra muhakkak ki eline bol miktarda ganimet geçmiş olduğundan düşmanının ardından gitmeyerek, önce Nahcivan'a gelmiş, biraz sonra da Tebrizlilerin şehri işgal için kendisini teşvik etmeleri üzerine şehrin korunması için oraya idarî ve inzibatî işlere bakmak üzere "Daruga" gönderip, kendisi de kışlamak üzere Merend'e gitmişti.

1406/7 yılı kışını Merend'de geçiren Yusuf Beg, baharda önce Tebriz'e, oradan da Ebubekir'in bulunduğu Sultaniye üzerine yürüdü. Bunu öğrenen Ebubekir, Türkmenler karşısında dayanamayacağını anladığından, Rey Soğukbulak'ına gidip, orada düşmanı beklemeye, eğer Türkmenler oraya gelecek olurlarsa savaşmaya karar vererek, Sultaniye'de 200 kişilik bir kuvvet bırakarak, Rey taraflarına çekildi.

Sultaniye'ye gelen Kara Koyunlu begi ise şehri ele geçirip, yağmalatarak halkını Tebriz, Meraga ve Erdebil taraflarına göçürdükten sonra Tebriz'e döndü. Âzerbaycandaki olup-bitenleri dikkatle tâkip eden Mirza Ebubekir, Kara Yusuf'un dönüşü üzerine Sultaniye

ve Erdebil taraflarını yağmalattıktan sonra, Kirmanşah taraflarında kışlanmasını buyurdu. Bahar başlarında o, Câvenî Kurbanî emirlerinden bazılarının yanlarında 5000 asker ile Semerkand'dan Halil Sultan'ın yanından ayrılarak, Harezm ve Mâzenderân yolu ile Rey yöresine geldiklerini işiterek, onları yanına çağırdı. Câvenî Kurbanî emirleri Ebubekir'in davetini kabul ile kendisine katılarak memleketin durumu hakkında kısa bir görüşmeden sonra, Âzerbaycan'ı Kara Koyunlular'ın elinden kurtarmaya karar vererek, Tebriz'e doğru yürüdüler.

Âzerbaycan'ı elinden almak maksadı ile Ebubekir'in üzerine gelmekte olduğu haberini alan Yusuf Beg, Tebriz yakınındaki Şenb-i Gazan'da konup, hendek kazmaları için Tebrizlileri toplattı. Burada iken ileri gelen bazı begler 20.000 asker ile kendisine katılarak, Çağatay şehzâdesi üzerine yürüdüler. Nihayet taraflar 21 Nisan 1408 tarihinde Tebriz'in iki konak güneyindeki Serdrûd denilen yerde karşılaşarak saf tuttular. Bundan yaklaşık iki yıl kadar önce kazandıkları zaferden dolayı mâneviyâtları kuvvetli olan Türkmenler her taraftan hücuma kalkarak, daha başlangıçta üstünlüğü ele geçirmişlerdi. Bunun üzerine Ebubekir ileri atılarak, Türkmenlerin sağ kolunu bozguna uğratmış, ancak geri döndüğünde acı bir manzara ile karşılaşmıştı. Zira ordusu tamamen dağılmış, babası Miranşah ise öldürülmüştü. Miranşah'ın cesedi önce Sorhâb'da gömülmüş, daha sonra adamlarından biri onun kemiklerini Mâverâünnehr'e götürüp, önce Şehr-i Sebz'de gömülmüş, daha sonra ise Semerkand'daki babasının gömülü olduğu Gûr-i Emir'e nakledilmiştir.

Böylece Âzerbaycan ve Irak-ı Acem daha Timur'un ölümü üzerinden üç yıl kadar kısa bir zaman geçtiği halde Timurlu mirzalarından tamamen boşalmış bulunuyordu. Artık Timur imparatorluğunun mühim bazı bölgeleri ilk defa olarak elden çıkmış ve Kara Koyunlular bir aşiret ve beglikten devlet haline gelmişlerdir. Doğu Anadolu, Âzerbaycan ve Irak'ı Acem bölgelerinde bundan sonra Kara Koyunlu devletinin varlığından dolayı Timurluların kudretli hükümdarı Mirza Şahruh, zamanın diğer iki güçlü devleti Memlûkler ve Osmanlılar üzerine doğrudan doğruya baskıda bulunamamış, Ankara Savaşından sonra kendini toplayan Osmanlı devleti yeniden canlanan Anadolu beğliklerini kolaylıkla ortadan kaldırabilmiş, başlıca Baranlu, Sa'dlu, Baharlu, Duharlu, Karamanlu, Alpagut, Ayinlu, Hacılu, Ağaçeri, Döğer ve Bayramlu gibi boy ve oy-

maklara dayanan Kara Koyunlular ise varlıkları bugün de devam etmek üzere adı geçen bölgenin türkleşmesinde mühim bir rol oynamışlardır.

Savaştan sonra Ebubekir önce Sultaniye'ye gelmiş, lâkin burada da durumu kendisi için uygun görmeyerek, Yezd taraflarına gitmiştir. O burada hemen şehre alınarak idarenin kendisine teslim edileceği ve hâkim olarak tanınacağını umarken, şehrin kapıları yüzüne kapatılmış ve buradan da Kirman hâkimi İdigu Barlas'ın oğlu Sultan Üveys'in yanına gitmiş ve iyi kabul görmüştü.

1409 yılı baharında Kara Yusuf Muş yöresinde bulunurken, Mardin hâkimi Melik Salih'in adamı gelerek, Ak Koyunluların Mardin üzerine yürüdüğünü, yetişilmediği takdirde kalenin elden çıkacağını bildirmişti. Bunun üzerine Âmid dolaylarına gelen Kara Koyunlu beği, Kara Yülük Osman'ı bozguna uğrattıktan sonra, Mardin'e gelmiş ve Melik Salih'i kızlarından biri ile evlendirerek, Musul'a gönderip, Mardin'e kendi adamlarından birini tâyin etmişti. Melik Salih'in az sonra belki de ağılanarak ölümü ile, üç asırdan fazla bir mâzisi bulunan Artuklu hânedanı da ortadan kalkmış oldu.

1410 yılı başlarında Kara Koyunlu begi yaylamak üzere Aladağ'a geldiğinde, burada iken bir çok kimsenin Erzincan hâkimi Mutahharten'in torunu şeyh Hasan'dan şikâyet etmeleri üzerine bu şehre yürüyerek, uzun bir kuşatmadan sonra şehri ele geçirdi ve adamlarından Pîr Ömer'i buraya vâli tâyin etti. Bir süre önce Yusuf Beg'den Hemedan yaylağının kendisine bırakılmasını isteyen Sultan Ahmed, bu isteğinin yerine getirilmemesine öfkelenmişti. İşte şimdi o, Kara Koyunlu beginin Erzincan kuşatması ile meşgul bulunmasından yararlanarak 1410 yılı Mayıs ayında Bağdad'dan Âzerbaycan'a doğru hareket etti. Kara Yusuf'un Tebriz'de bıraktığı büyük oğlu Şah Mehmed, yanında pek az kuvvet bulunmasından dolayı Hoy taraflarına çekildi ve Celâyirli hükümdârı Ahmed kısa zamanda Âzerbaycan'a hâkim oldu.

Eski dostu ve arkadaşının bu hareketini Erzincan kuşatması sırasında öğrenen Yusuf Beg, şehri ele geçirir-geçirmez Âzerbaycan'a hareket ile Tebriz dolaylarına geldi. Bunun üzerine şehirde bulunan Sultan Ahmed, savaşmak maksadı ile Tebriz'in dışındaki Şenb-i Gazan'da kondu. Birlikte mâceralı bir hayat sürmüş ve acı günler geçirmiş bulunan bu iki arkadaş, şimdi düşman olarak savaşmak üzere karşı karşıya gelmişlerdi. Esasen vefâlı bir kimse olmayan

Celâyirli Sultanı, Kara Koyunlu hükümdârının günden güne artmakta olan başarılarını çekemiyor ve onun ileride kendisi için büyük bir tehlike yaratacağından kaygı duyuyordu. Savaş Tebriz yöresinde Esed köyü yakınında 30 Ağustos 1410 tarihinde meydana geldi ve Türkmenlerin gâlibiyeti ile sona erdi. Celâyirli askerlerinin bir kısmı tutsak alınmış, büyük bir kısmı ise kaçmıştı. Sultan Ahmed'e gelince: o, civardaki bir bahçede gizlenmeyi başarmış, fakat daha sonra bunu gören birinin haber vermesi üzerine yakalanarak Kara Koyunlu beginin huzuruna getirilmişti. Başlangıçta o güler yüzle karşılanmış, fakat sonra Yusuf Beg'in, Dımaşk'ta hapiste bulundukları sırada doğan oğlu ve Sultan Ahmed'in kendisine mânevi evlât edinmiş olduğu Pîr Budak'a Âzerbaycan'ı, Yusuf Beg'in büyük oğlu Şah Mehmed'e de Irak-ı Arab'ı bıraktığına dâir elinden bir yazı aldıkları gibi, özellikle vaktiyle kendi hizmetinde bulunmuş olan beglerinin ısrarı ile öldürülmesine karar verildi. Bunun üzerine Ahmed, evvelce kardeşini öldürmüş olduğu Hoca Cafer'e teslim edilerek, onun tarafından öldürüldü. Cesedi, herkesin öldüğüne inanarak, fitne çıkarmaması için üç gün Tebriz'de meydanda bırakıldıktan sonra, vasiyetine uyularak Bağdad'da gömüldü. Böylece 1410 yılı sonlarına gelindiğinde Kara Koyunlular artık Âzerbaycan ve Acem Irak'ı'nın büyük bir kısmına hâkim olmuş bulunuyorlardı.

c) Timur'un Ölümünden Sonra Güney İran (Fars ve Kirman)'da Hâkimiyet Mücadeleleri:

Timur öldüğü sırada Fars bölgesinde Ömer Şeyh'in oğulları hâkim idiler. Mevkii bakımından kardeşlerinden üstün bir durumda bulunan Pîr Muhammed, dedesinin ölüm haberini alınca, beglerini toplayıp, dedesi sağlığında, annesi Mülket Aga'yı amcası Şahruh'a verdiğinden, onun adına sikke kestirip, hutbe okutmayı kabul ile bunu yazdıkları bir mektup ile Şahruh'a bildirdiler. Pîr Muhammed'in elçisinin ardından Herat'a Kirman hâkimi İdigu Barlas'ın adamı gelerek, hutbe ve sikkenin Şahruh adına olduğunu ifâde ile, Şahruh adına basılmış paralar getirdi.

Pîr Muhammed'in Herat'a gönderdiği adamları Şiraz'a döndükten sonra, o tekrar kendi bölgesindeki işlerle meşgul olmaya başladı. Şehirlere Darugalar tâyin edip, askerin defterlere kaydedilmesini buyurdu. İdigu Barlas'a elçi göndererek, kendisine tâbi olmasını istedi. O, bunu kabul etmeyince de Yezd'den gelen kardeşi Mirza

İskender ile birlikte Kirman üzerine yürüdüler. İskender karşı koymak isteyen Kirmanlıları bozguna uğratarak şehri kuşattı. Ancak Şeyh Nimetullah'ın aracılık etmesi üzerine taraflar arasında barış sağlandı ve mirzalar kendi bölgelerine döndüler.

Bir müddet sonra İdigu Barlas'ın ölümü haberinin işitilmesi üzerine İskender harekete geçti ise de, onun bu seferi pek başarılı olmadı.

1406 yılından sonra Ömer Şeyh'in oğulları arasında bâzı anlaşmazlıklar çıktı. Bunun başlıca sebeplerinden biri İskender'in kendi bildiğine hareket etmekte oluşu idi. Mirza Pîr Muhammed, İskender'in tutuklanarak, hazinelerin Şiraz'a nakledilmesini, Yezd'e ise kendi adamlarından birinin tâyin edilmesini buyurdu. İskender yakalanarak Herat'a gönderildi ise de, o, Tabes yöresinde kurtulmayı başarmıştı. O daha sonra Isfahan'da Rüstem ile birleşerek, birlikte Şiraz üzerine yürüdüler ise de, şehri ele geçiremeyeceklerini anlayınca, etrafı yağmalayıp, Isfahan'a döndüler.

Pîr Muhammed bunun öcünü almak maksadı ile az sonra Isfahan üzerine yürüdü. Rüstem, özellikle Şahruh'a karşı düzenledikleri ayaklanmanın başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Horasan'dan kaçarak kendisine sığınmış bulunan Hasan Candar ve oğullarına güveniyordu. Pîr Muhammed ile barışması hususunda yapılan teklifleri dahi geri çevirerek, savaşmak üzere şehirden çıktı. Lâkin Isfahanlılar yenilerek, Rüstem yanında, Hasan Candar, oğulları ve daha bâzı begler ile birlikte Kaşan'a geldi. Ancak o burada da kalamayarak, beglerinden bazılarını burada bırakıp, çöl yolundan Horasan'a yöneldi. Mirza İskender de aynı şekilde davranıp, o da Horasan yolunu tutmuştu.

Pîr Muhammed kardeşlerinden öcünü almış olduğundan şehir halkını bağışlayarak, bir süre şehir etrafında konulmasını buyurdu. Rüstem tarafından Kâşân'da bırakılmış olan Hasan Candar, oğulları ve yanındaki bâzı kimselerle konuşup, Pîr Muhammed'in yanına gitti. Fakat bu sırada Herat'tan Şahruh'un elçileri gelerek, onların kendi yanından kaçmış olduklarını bildirmesi üzerine, Pîr Muhammed onları tutuklatarak Horasan'a gönderdi. Pîr Muhammed Isfahan'da imar faaliyetlerinde bulunup, dedesi Timur zamanına ait olan mâliye ve haraç defterlerini toplatıp, iptalini buyurmuş, buraya oğlu Ömer Şeyh'i tâyin ile Şiraz'a dönmüştür.

Mirza Rüstem kaçtıktan sonra Herat'a gelip, Şahruh'a sığınmıştı. İskender ise Tun ile Tabes arasında yazı geçirdikten sonra, Şaburgan ve Belh taraflarına hareket etti. Kısa zamanda onun etrafında büyük bir topluluğun meydana gelmesi, Şahruh tarafından buraların hâkimi olarak tâyin edilmiş olan Mirza Kaydu'yu kuşkulandırarak onun üzerine yürümesine sebep oldu. Bu yüzden İskender, Semerkand ve Buhara üzerinden Özkend'e gitmek maksadı ile Ceyhun ırmağına doğru yola çıktı.

Bu sırada Şahruh, Sistan taraflarına sefere çıkmış bulunuyordu. Çünkü 1408 yılı Nisan ayında Tebriz yakınlarında Kara Koyunlulara yenilerek kaçan Mirza Ebubekir, Kirman'a gitmiş ve İdigu Barlas'ın oğlu Sultan Üveys'ten iyi kabul görmüştü. Lâkin Ebubekir burada gizli bâzı faaliyetlerde bulunmuş, Kirman'ı ele geçirmek sevdasına kapılmıştı. Fakat kendi adamlarından biri onun bu düşüncesini ihbar ettiğinden İdigu'nun oğulları daha önce harekete geçerek, Ebubekir'in bu teşebbüsünü önlediler. Bunun üzerine Ebubekir, pişmanlığını ifâde ile memleketten çıkıp gitmesine izin verilmesini rica etmiş, onlar da dedesi Timur'a hürmeten kendisini bağışlamışlar ve o da Sistan'a yönelmişti. Çölden geçerek Sistan'a gelen Ebubekir'in buraya gelmiş olması Sistan şahlarını memnun etmiş ve onlar Şahruh'a karşı aralarında bir birlik meydana getirmişlerdir. Ancak Ebubekir, amcasının gelmekte olduğunu öğrenir öğrenmez bir gece yarısı kaçarak tekrar Kirman taraflarına yöneldi. İdigu'nun oğulları ise onun gelmekte olduğunu öğrenince, karşısına çıkarak Ebubekir'in ölümü ile sonuçlanan bir vuruşmada bulundular. Onu önce Bem civarında gömmüşler, kemikleri daha sonra dervişler tarafından gizlice Semerkand'a götürülmüştür.

İskender'in Tun ile Tabes arasında yazı geçirdikten sonra Andhoy'a geldiğini Sistan seferi sırasında öğrenen Şahruh onun "istediği yere gitmekte serbest olup, kendisine kolaylık gösterilmesini" buyurduğu gibi, ayrıca İskender'e kardeşi Pîr Muhammed'e hitaben yazılmış bir mektup ta gönderdi. Bunda iyi geçinmeleri için bâzı öğütler verildikten sonra, Pîr Muhammed'in kardeşine bir miktar yer vererek gönlünü alması isteniyordu. Bunun üzerine İskender, 1409 yılı başında Şiraz'a geldi. İskender'in dönmesinden sonra Pîr Muhammed, Kirman'da fetihlerde bulunmak üzere hareket ile birkaç konak ilerleyerek Duçâhe menziline gelindiğinde, beglerinden Şerbetdâr Hüseyin tarafından öldürüldü.

Şerbetdâr Hüseyin ayrıca İskender'i de öldürmek istedi ise de başaramadı. İskender kardeşinin ölümünden sonra Şiraz'a gelerek şehre ve hazinelere hâkim oldu. Bundan sonra ise mücadele İskender ile kardeşleri Rüstem ve Baykara arasında devam etti. İskender Şiraz'da duruma hâkim olunca, beglerinden bâzılarını Yezd'i kuşatmaları için gönderdiği gibi, kendisi de Isfahan'a doğru hareket etti. Bu şehre üç fersah uzaklıkta taraflar karşı karşıya gelmişler ve Rüstem yenilerek, Isfahan'a sığınmış, İskender ise Ateşgâh mevkiinde konmuştu.

Bu sırada bir süre önce Semerkand tahtını amcası Şahruh'a bırakarak, amcası tarafından 10.000 atlı ile Acem Irak'ına gönderilmiş bulunan Halil Sultan da Rey'e gelmiş bulunuyordu. Rüstem, Rey'e gelmiş bulunan Halil Sultan'dan yardım isteyince, o hem İskender'e nasihat etmek, hem de kardeşleri barıştırmak için Isfahan'a doğru hareket etti. Halil'in gelmesi de bir fayda sağlamadı. Zira İskender barışa yanaşmadığı gibi, Isfahan'ın kuşatmasını da gün geçtikçe arttırdı. Buna dayanamayan Rüstem, şehirden ayrılarak Kara Koyunlular'ın yanına gittiği gibi, Mirza Baykara da Horasan taraflarına kaçtı. Şehri savunanlar kaçmış, Isfahan'da sâdece Halil Sultan kalmıştı. Bu sırada İskender'in ordusunda da kendisine karşı muhalefetin belirmesi ile İskender Şiraz'a döndü. Halil Sultan ise Rey şehrine dönerek olanları amcası Şahruh'a bildirmiş ve yeni emirler beklediğini ifâde etmişti. 1410 yılı Eylül ayında Tebriz'e gelerek iyi kabul görmüş bulunan Mirza Rüstem, Kasım ayında Kara Yusuf Beg tarafından yanına bir miktar asker katılarak Isfahan'a uğurlanmıştır.

1408 yılında Tebriz yakınında yapılan savaşta Mirza Ebubekir sâdece yenilmekle kalmamış, babası Miranşah Türkmenler tarafından öldürüldüğü gibi, devletin batı bölgeleri, Timur'un ölümünden hemen üç yıl sonra elden çıkmıştı. Timur'un ölümünden sonraki mücadeleler gereği, Şahruh'un batıdaki meselelerle ilgilenecek vakti yoktu. Şahruh ancak Mâverâünnehr'de 1409 yılında hâkimiyeti ele geçirdikten sonra Halil Sultan'ı batı'ya göndermiş, fakat Halil Sultan bir süre Ömer Şeyh'in oğulları arasındaki mücadelelerde aracılık etmiş ise de, 1411 yılında ölünce, Şahruh'un ümitleri boşa çıkmıştı.

ç) Halil Sultan'ın Semerkand'ı Ele Geçirmesinden Sonra Mâverâünnehr ve Horasan:

Şahruh, Âmuderya boyunda Halil Sultan ile görüşmelerde bulunurken, Halil Sultan'ın babası Miranşah'ın Horasan'a doğru iler-

lemekte olduğu öğrenilmiştir. Bunun üzerine Şahruh, 5.000 kişilik bir kuvveti onun karşısına çıkmak üzere gönderdi. Gönderilen begler Miranşah'ın geliş maksadını öğrenecekler ve ona göre hareket edeceklerdi. Kendilerine ayrıca Miranşah'a hitaben bir mektup verilmişti. Bunda "Timur'un herkese bir bölgeyi verdiği, onu korumanın bir görev olduğu, herkesin kendi bölgesinin meseleleri ile yetinmesi, Halil'in Gürcistan ve Ermenistan taraflarına giderek, Mâverâünnehr'in Pîr Muhammed'e bırakılması" yazılıyordu. Begler mektubu Miranşah'a vermişler ve o da güya Şahruh'un tarafını tutan tarihçilerin ifâdelerine göre, kardeşinin haklı olduğunu kabul etmişti. Bu sıralarda Sultaniye kalesindeki hapishaneden kurtularak gelen Ebubekir ile birlikte Miranşah Âzerbaycan'a dönmeye karar verdi.

Şahruh, Herat'tan hareketle Andhoy'a geldiğinde, vaktiyle Timur tarafından Rey yöresinin idaresi kendisine bırakılmış bulunan beglerden, Süleyman Şah huzura gelmiş ve tahtın gerçek vârisi Pîr Muhammed'i bekleyip gelince, yardım etmesi için onu Şaburgan taraflarında bırakmıştı. Ayrıca Emir Şeyh Nureddin'e Semerkand'a gidip, Halil Sultan'ın hizmetine girmesi ve zamanı gelince ona karşı ayaklanması buyurulmuştu. Semerkand'a gelip, Halil Sultan'ın hizmetine giren Şeyh Nureddin, bir süre geçtikten sonra, Hudaydâd Hüseynî'nin ayaklanmasını bastırmak üzere Semerkand'dan ayrılmış, fakat bir hafta geçer geçmez baş kaldırarak, aksine Hudaydâd ile birleşmişti. Onlar Sayram, Taşkend, Endican, Şahruhiye, Otrar ve Suğnak gibi Sirderya boyundaki şehirlere hâkim olarak birlikte mücadeleye devam ettiler.

d) Pîr Muhammed'in Mâverâünnehr'e Gelmesi:

Andhoy civarında sebepsiz olarak Şahruh'u terk eden Sultan Hüseyin, buradan Halil Sultan'ın yanına gelerek onun tarafından memnuniyetle karşılanmıştı. Halil Sultan bundan önce Timur'a âit olan hazineyi Pîr Muhammed'e göndereceğine dâir söz verdiği halde, sonradan bu sözünü tutmayıp, hazineyi kendi tasarrufuna almıştı. Dedesinin ölüm haberini alan Pîr Muhammed de ordusu ile Semerkand üzerine yürümüş, ancak Belh'e gelmeden bu haber Halil Sultan'a ulaşmıştı. Bunun üzerine Halil Sultan beglerden bazılarını 30.000 kişilik kuvvet ile Sultan Hüseyin'in idâresinde, Pîr Muhammed'e karşı gönderdi. Halil Sultan ayrıca Muhammed Sultan'ın

hanımı olup, Pîr Muhammed'in almak istediği Sultan Hanike'yi de ordu ile göndermişti. Beglerin önce Pîr Muhammed ile görüşüp, Hanike ile Pîr Muhammed'in evlilik işlemlerini tamamlamaları ve Pîr Muhammed'in Amu Derya ırmağını geçmesini engellemeleri buyruğu verilmişti. Fakat onlar bu görevlerini yerine getirmeye fırsat bulamadan, Belh'e geldiklerinde Pîr Ali Taz, Sultan Hüseyin'i saltanat hevesi ile kandırmıştı. Ordu işleri hakkında konuşulacağını ifâde ile bütün begler çağırılmış, fakat gelince tutuklanıp, bir kaçı öldürülüp, bağlılık yemini eden bâzıları ise serbest bırakılmışlardı. Sultan Hüseyin, Pîr Muhammed'e götürülen Sultan Hanike'yi kendi nikâhına geçirmiş, ardından Semerkand tahtını ele geçirmek için başşehir üzerine yönelmişti. Buna karşılık Halil Sultan da onunla karşılaşmak üzere Keş'e gelmişti. Fakat daha saflar tutulurken, Sultan Hüseyin'in yanındaki beglerden bâzıları Halil Sultan'ın tarafına geçmiş ve bu yüzden Sultan Hüseyin Hanike'yi de bırakarak Belh taraflarına kaçmıştı (Temmuz 1405).

Sultan Hüseyin buradan Şahruh tarafından Andhoy ve Şaburgan taraflarının idâresine görevlendirilen Süleyman Şah'ın yanına gelmişti. Esasen bütün söz ve tutumu ile dâimâ Mâverâünnehr bölgesi ile yetindiğini ifâde eden Halil Sultan da onu tâkip etmemiş, fakat Sultan Hüseyin'in davranışları Pîr Muhammed'i öfkelendirmişti. Zira o, ölen kardeşi Muhammed Sultan'ın hanımı Hanike'yi Sultan Hüseyin'in nikâhına geçirmesine kızmıştı. Pîr Muhammed, Süleyman Şah'a elçi göndererek onun yaptıklarını anlatmış ve Sultan Hüseyin'in teslimini istemişti. Ancak Süleyman Şah onun sözlerine iltifat etmemiş, bunun üzerine Pîr Muhammed de onlar üzerine yürümüştü. Yenilen Süleyman Şah ile Sultan Hüseyin, Herat'a Şahruh'un yanına geldiler. Şahruh, Süleyman Şah'a Serahs'ı suyurgal (dirlik) olarak verdiği gibi, onu armağanlar ile Horasan'a yönelmiş bulunan kardeşi Miranşah ve Ebubekir üzerine göndermişti. Fakat onun ayrılmasından biraz sonra bu sefer Pîr Muhammed'in elçisi Şahruh'a gelerek, Sultan Hüseyin'in yaptıklarını anlatarak öldürülmesini istemiş ve onun bu isteği kabul edilerek, Sultan Hüseyin öldürülmüştür. Armağanlar ile Miranşah'a gönderilmiş bulunan Emir Süleyman Şah, Herat'tan ayrıldıktan az sonra, Miranşah ve oğlu Ebubekir'in dönmüş olduklarını işiterek, Sultan Hüseyin'in öldürülmüş olmasını bahane ederek ayaklanmış ve armağanları da gasb ederek, Semerkand'a Halil Sultan'ın yanına kaçmıştı.

e) Pîr Muhammed ile Halil Sultan Arasında Savaş ve Şahruh'un İkinci Defa Mâverâünnehr Üzerine Hareketi:

Sultan Hüseyin ile Süleyman Şah'ı bozguna uğratarak kaçırtan Pîr Muhammed, bunlardan Sultan Hüseyin'in öldürülmesi ile rakiplerinin birinden daha kurtulmuş bulunuyordu. Pîr Muhammed bu sefer Şahruh'a elçi göndererek "Mâverâünnehr'in dedesinin vasiyeti gereği kendisine ait olduğunu, haksız olarak kendisinden gaspedilmiş olan bu ülkenin, yeniden ele geçirilmesi için amcası olması dolayısı ile yardım etmesini" istemekte idi. Şahruh ise "askerin dinlenmesi ve hazırlıkların tamamlanması gerektiğini, bahara 40 gün bir zaman kaldığını" ifade ile elçiyi geri göndermiş; lâkin yine de öncü olarak Uluğ Beg ve Şah Melik'i Şaburgan ve Andhoy taraflarına göndermişti.

Amu Derya kıyısına kadar gelen Şah Melik, köprü kurmak suretiyle ırmağı geçmiş ve Halil Sultan'ın, hududu korumakla görevlendirdiği beglerden bazılarını tutsak almıştı. Bir taraftan Pîr Muhammed ile Şahruh'un kuvvetleri Halil Sultan'ı tehdid ederken, öte yandan da Hudaydâd Hüseynî ayaklanarak, Semerkand'ı fethe karar vermişti. Halil Sultan daha tehlikeli gördüğü için Şah Melik üzerine gitmeyi uygun görmüştü. Esasen az sonra Hudaydâd Hüseynî, beraberindeki Mogollarla anlaşarak geri dönmüştü. Bundan sonra Halil Sultan ve yanındakiler emin olarak Şah Melik üzerine gittiler. Bütün çabalara rağmen Şah Melik ırmak üzerinde tutmuş olduğu geçitten atılamamış ve nihayet taraflar barış görüşmesine başlamışlardı. Barış şartı olarak, Semerkand'da bulunan Şahruh'un hazineleri, Mirzaların malları ve Şah Melik'e âit eşyanın daha önce kararlaştırıldığı, fakat yerine getirilemeden kalmış olması dolayısı ile iâdesi için ileri sürülen teklif Halil Sultan tarafından kabul edilmişti. Anlaşmadan sonra Halil Sultan Semerkand'a dönmüş, Şah Melik ile Uluğ Beg ise Kandahar'dan gelerek Belh yakınlarına varmış bulunan Pîr Muhammed'e katılmışlardı. Pîr Muhammed, tahtı gaspetmiş olarak vasıfladığı Halil Sultan'ı Şah Melik'e şikâyet etmiş, ardından Halil Sultan'a elçi göndererek: "Merhum Sâhibkıran'ın taht ve saltanatın Halil'e âit olacağına dâir hiçbir zaman vasiyet buyurmadığını" söylemişlerdi. Halil Sultan ise cevabında: "her ne kadar Emir beni vasiyet etmemiş ise de, Emir'e taht ve memleketi veren kim ise, bana da verdi" demişti. Bu cevap Pir Muhammed'i oldukça öfkelendirmişti. O bir an önce Semerkand'ın ele geçirilmesini istiyor, Şah Melik'in

biraz daha beklenmesi hususundaki tekliflerini kabule yanaşmıyordu. Nihayet hareket ile Amu Derya'yı geçince, Halil Sultan da onlara karşı çıkmak üzere Semerkand'dan ayrılmış ve taraflar 1406 yılı Şubat ayında Karşı suyu kıyısında karşılaşmışlardı. Savaşı Halil Sultan kazanmış, Pîr Muhammed Belh'e, Şah Melik ile Uluğ Beg ise Horasan'a doğru kaçmışlardı.

Bunu haber alan Şahruh, nihayet Herat'tan hareket etmiş, Murgab yöresine vardığında Şah Melik ve Uluğ Beg huzura çıkarak, olanları anlatmışlardı. Buna rağmen taraflar arasında tekrar barış görüşmelerine başlanmış ve Halil Sultan Semerkand'a dönmüştü. Semerkand'a dönen Halil Sultan güvenilir adamlarından birini gizlice Pîr Muhammed'in beglerbegisi Pîr Ali Taz'a göndererek, Mâverâünnehr üzerindeki iddiasından halâ daha vazgeçmemiş bulunan Pîr Muhammed'i ortadan kaldırdığı takdirde, kendine bu hizmeti karşılığında onun memleketini vereceğini vaad etmişti. Bu vaadlere kanan Pîr Ali Taz, fırsat kollamaya başlamış ve bir gün aniden Pîr Muhammed üzerine baskın yaparak 1407 yılı Şubat ayında onu öldürmüştür. Pîr Ali Taz üzerine gönderilen kuvvetler onu ele geçirememiş ve adı geçen beg Hindukuş dağlarına kaçmıştı. Bu olay üzerine yola çıkan Şahruh, Belh'e gelerek bazı faaliyetlerde bulunmuş, buna karşılık Halil Sultan da beglerini Tirmiz'e göndererek, şehri tahkim ettirmişti. Buna rağmen taraflar arasında anlaşma sağlanarak, Şahruh, Belh yöresini Pîr Muhammed'in oğlu Kaydu'ya bırakarak Herat'a döndü.

Lâkin Herat hâkimi bu anlaşmanın devamında pek samimi değildi. O, Halil Sultan'ın düşmanları ile dahi münasebete girişmiş olup, bunlar arasında Buhara ulemâsı da bulunuyordu. Tabiî ki bu Halil Sultan için küçümsenecek bir tehlike değildi. Ayrıca meydana gelen kıtlık ve Halil Sultan'ın devamlı başarısızlıkları da halk ve ordu arasında kendisine karşı hoşnutsuzluğun artmasına yol açıyordu. Yeni hiçbir fetihte bulunmamakla birlikte, Semerkand'ı koruyabilmek için büyük bir ordu beslemek zorunda kalan Halil Sultan, yanındaki beglerin bağlılığını sağlamak için bir taraftan Timur zamanından kalan hazineyi hesapsızca harcarken, kendisine anne veya yenge durumunda bulunan gerek dedesi Timur'un, gerekse amcası Muhammed Sultan'ın hanım ve kumalarını çoğu gulamlıktan yetişme, düşük dereceli beglere vermekten çekinmiyordu. Halil Sultan'ın çok sevdiği hanımı Şad Mülk ise haddinden fazla kudret sahibi olmuş,

devlet işlerine karışmaya başlamıştı. Artık Timur devrinin şanlı beglerine gereği gibi saygı gösterilip, değer verilmez olmuştu.

Nihayet Mâverâünnehr'de Halil Sultan ile mücadele halinde bulunan Hudaydâd ve Şeyh Nureddin gibi begler Şahruh'a haber göndererek, gelip, artık ülkeyi kendi hâkimiyetine almasını istemişler, Şahruh da onlara yakında hareket edeceğini bildirmişti.

1409 yılında Şahruh Badgis'e geldiğinde, Halil de Keş'e gelmiş bulunuyordu. Lâkin bu sırada Hudaydâd Hüseynî ayaklanmış, Halil Sultan başlangıçta Hudaydâd üzerine beglerini göndermiş ise de, onların yardım talebi üzerine 4.000 kişilik bir kuvvetle bizzat kendisi ayaklananlar üzerine gitmiş, fakat Semerkand civarında Hudaydâd tarafından tutsak alınmıştır (Mart 1409). Şahruh'un yaklaşması üzerine Hudaydâd, Halil Sultan'ı da birlikte alarak Fergana taraflarına götürmüştür. Hudaydâd daha sonra Moğollardan yardım sağlamayı başarmış, fakat yine onlar tarafından öldürülmüştür. Halil Sultan ise buradan Otrar'da bulunan Emir Şeyh Nureddin'in yanına gelmiştir. Burada Şeyh Nureddin'in ön ayak olması ile o, az önce Semerkand'a girmiş bulunan Şahruh ile Uzunata'da görüşmüş ve aralarında anlaşmaya varılmıştı. Buna göre Halil Sultan Mâverâünnehr bölgesinden ayrılarak Rey şehrine gidecek ve çok düşkün olduğu hanımı Şad Mülk de kendisine geri verilecekti.

Halil Sultan ile varılan anlaşma gereğince, 1409 yılında savaşa son verilmişti. Şahruh Semerkand'dan ayrılırken şehrin hâkimi olarak oğlu Uluğ Beg'i bırakmış, idarî ve askerî işleri yürütmek üzere ise Şah Melik atabeg olarak bırakılmıştı. Şahruh'un öteki oğlu İbrahim Sultan Belh'in Ömer Şeyh'in oğullarından Ahmed Fergana'nın, Pîr Muhammed'in oğlu Mirza Kaydu ise Kandahar hâkimliğine getirilmişlerdi. Böylece 1409 yılında Halil Sultan'ın tutsak alınması ve Semerkand'ın ele geçirilmesi ile Timur'un mirası için yapılan taht mücadeleleri hemen hemen sona ermiş oldu. Şahruh, Herat'a döndükten sonra çeşitli ülkelerden elçiler gelerek Semerkand'ın fethini tebrik ettiler. Bunlar arasında Deşt-i Kıpçak'tan da gelenler vardı ki, bu elçilerin gelişinin asıl maksadı muhakkak ki Timur ve Toktamış zamanında bozulan münasebetleri yeniden canlandırmaktı.

Halil Sultan'ın Mâverâünnehr'den ayrılmasından sonra, Otrar'da kalan Şeyh Nureddin'in bu sefer de Şahruh'a karşı ayaklanarak Semerkand üzerine yürümesi ve Uluğ Beg'in atabegi ve kendisinin eski silâh arkadaşı Şah Melik'i üst üste iki kere yenmesi dahi durumu

değiştirmemiş, az sonra Şahruh Herat'tan gelerek, bu âsi emirini yenilgiye uğratmıştı. 1410 yılı Temmuz ayında Semerkand yakınında Horasan kuvvetleri karşısında yenilgiye uğrayan Şeyh Nureddin, Savran'a gelerek ayaklanmasını sürdürmeye çalışmış, fakat sonunda Şah Melik'in tuzağı ile eski arkadaşlarından Emir Hargudak tarafından hile ile öldürülmüştür. Kıpçak asıllı, Timur'un sâdık ve en ünlü beglerinden olduğu halde, Şahruh ve oğlu Uluğ Bey'in Mâveraünnehr'de hâkimiyetini tanımak istemeyip, istiklâl sevdasına düşmüş olan beglerden sonuncusu da böylelikle ortadan kaldırılmıştı.

Mâverâünnehr'deki mücadeleler sonucu muvaffak olamayan Halil Sultan, amcası Mirza Şahruh ile görüştükten sonra, Semerkand tahtını amcasına bırakarak Herat'a gelmiş ve buradan da 10.000 atlı ile babasının eski yurduna giderek, eline geçirebildiği yerleri geri almak ve istediği yerde kalmak üzere Irak'ı Acem ve Âzerbaycan taraflarına gönderilmiş ve 1410 yılı Mart ayında Rey şehrine gelmişti. Fakat o, bu sırada Isfahan'da bulunan Ömer Şeyh'in oğulları arasındaki mücadelelerde aracılık etmiş, 1411 yılı Kasım ayında ölünce Şahruh'un ümitleri boşa çıkmıştı. Kara Yusuf Beg ise bir ticaret merkezi olup, Tebriz'in güvenliği için önemli olan Sultaniye'yi ele geçirmişti.

Timur'un ölümünden sonra Özbeklerin işgal ettikleri Harezm'i Şah Melik, Deşt-i Kıpçak'ta Altın Orda hanları arasında cereyan eden karışıklıklar dolayısı ile 1413 yılı başlarında, yeniden ele geçirince, Horasan ve Mâverâünnehr hâkimi Şahruh bütün dikkatini batıya çevirmişti. Şahruh oğlu Uluğ Beğ'in Semerkand'dan gönderdiği fillerle ordusunu takviye ettikten sonra, 1413 yılı Ekim ayında Herat'tan Mâzenderan'a doğru hareket etmişti. Nişabur'a gelince, yeğeni, Ömer Şeyh'in oğlu Mirza İskender'e haber göndererek, Kara Yusuf'a haddini bildirmek üzere baharda hareket edeceğini söylemiş ve Rey'de kendisine katılmasını istemişti. İskender amcasına yardım edeceği yerde, kendi üzerine gelmekte olduğu zannı ile muhalefete kalkışmış, Horasan ile bağlantıyı sağlayan yolları tutmuş, etraftaki hâkimlere haber göndererek, Şahruh aleyhine harekete geçmeye çağırmıştır. Bütün bunlardan sonra Çağatay hükümdarı Tebriz üzerine gitmektense, Isfahan üzerine yürümenin daha uygun olacağına karar vererek, 1414 yılı baharında İskender üzerine yürüdü. Isfahan bir süre kuşatıldıktan sonra düşmüş, kardeşi Rüstem'e teslim edilen İskender onun tarafından gözlerine mil çekilerek kör edilmişti.

Şahruh, Isfahan'ı Mirza Rüstem'e, Hemedan ve Huzistan'ı Baykara'ya, Fars bölgesini ise kendi oğlu İbrahim Sultan'a vererek, Yezd üzerinden Herat'a dönmüştür.

Buna rağmen İskender sahneden çekilmemişti. Onun gözlerine mil çekilmesine Şahruh memnun olmamış, onu Rüstem'in yanından alarak Hemedan'a Baykara'nın yanına göndermişti. İskender buna rağmen rahat durmayıp, öcünü almak için Baykara ile birlikte yeniden ayaklanınca, Rüstem üzerlerine ordu göndermiş, bunun üzerine Baykara Şiraz'a gitmiş, İskender ise Kaşkayî aşireti tarafından ele geçirilip, Rüstem'e teslim edilince, onun tarafından öldürülmüştür. Bu hadiseler Şahruh'un Fars bölgesine ikinci bir sefer yapmasına yol açmış ve 1415 yılı Ağustos ayında Herat'tan ayrılan Şahruh, Isfahan'da Rüstem ile birleştikten sonra, Şiraz üzerine yürümüş, fakat Baykara itaat edip, huzura çıktığından bağışlanmış, lâkin Hemedan ve Luristan hakimliğinden alınarak Kandahar taraflarına gönderilmiştir. Şahruh Şiraz'da oğlu İbrahim Sultan'ı bırakarak, 1416 yılında Herat'a dönmüştür. Böylece Acem Irak'ı ile Fars bölgesinde Şahruh'un hâkimiyetini tanımak istemeyen Ömer Şeyh'in oğullarının hâkimiyetine son verilmiş, Şahruh'un hâkimiyeti kesin olarak kurulmuştu.

f) Uluğ Beg'in Fergana ve Kaşgar'da Hâkimiyeti Ele Geçirmesi:

Şahruh, yeğeni İskender üzerine giderken, oğlu Uluğ Beg'i Türkistan'a göz-kulak olması için yerinde bırakmış, bu sefer için Semerkand'dan sadece filler gönderilmişti. Uluğ Beg bir süre sonra Fergana hâkimi bulunan, Ömer Şeyh'in oğullarından Emirek Ahmed'i görüşmelerde bulunmak üzere yanına çağırdı. Ahmed, bu gibi dâvetlerin çoğunlukla tutuklanma ile sona erdiğini bildiğinden gelmemiş, ikinci defa çağırılınca, özür dileyip, kuşkulandığı için gelmediğini bildirmişti. O, ardından ayaklandı. Görüşmeler sonunda Mirza Ahmed, oğlunu Semerkand'a göndereceğine dâir söz vermiş, buna rağmen gelmemişti. Bunun üzerine Uluğ Beg bizzat Fergana'ya yürüyerek, Ahsi ve Endican'ı ele geçirmiş, Ahmed ise dağlara kaçtığından, Uluğ Beg Semerkand'a dönmüştü.

Uluğ Beğ'in bu sefere kendiliğinden mi, yoksa o sırada Ömer Şeyh'in öteki oğulları ile Fars bölgesinde uğraşmakta olan babasının teşviki ile mi karar verdiği hususunda birşey söylemek mümkün olmamakla birlikte, babasından habersiz hareket etmediği anlaşıl-

maktadır. Çünkü Şahruh, Fars bölgesinden Herat'a dönünce, Uluğ Beg huzura çıkmış, fakat kendisinden bu sefer ile ilgili olarak hesap sorulmamıştır.

Mogol han'ı Muhammed'e sığınarak Kaşgar taraflarına kaçmış bulunan Ahmed'e bu sefer Şahruh haber göndererek, bağışlandığını ifâde ile Herat'a gelmesini istemişti. Ömer Şeyh'in oğullarından bu sefer de Baykara'nın ayaklanmasından dolayı Fars bölgesine ikinci bir sefer düzenleyen Şahruh, 1416 yılı başlarında Herat'a dönmüş, az sonra da Ahmed, Herat'a gelmişti. Fakat vaktiyle Uluğ Beg'den korktuğu husus, yani tutuklanma bu sefer Herat'ta başına gelmiş ve bir daha dönemediği gibi, Mekke'ye sürgün edilmişti. O Mekke'ye gitmiş ve büyük bir ihtimal ile bir daha dönememiştir. Ahmed, Kaşgar'dan ayrılırken yerine Şeyh Ali-i Tugayî'yi bırakmış, o ise oğlunu Semerkand'a Uluğ Beg'in yanına göndererek, bağlılığını bildirmiş ve Uluğ Beg de kendi adamlarını Kaşgar'a göndermişti. Böylece bu bölgede de Şahruh'un hâkimiyeti sağlanmış oluyordu.

g) Moğollar ve Özbekler ile Münâsebetler:

Babası Fars bölgesinden döndüğü sırada Uluğ Beg ordusu ile Sir Derya kıyısında bulunuyordu. Burada iken Harezm'den haberci gelerek, Toktamış'ın oğullarından Cebbar Berdî'nin Cengiz Oğlan'ı yenerek, Deşt-i Kıpçak'ta hâkimiyeti ele geçirdiği haberini getirmişti. Bunun üzerine Uluğ Beg Semerkand'a döndü. Ardından Moğollardan elçiler gelerek, dostluktan söz ettiler.

1417/18 yılı kışını geçirmek üzere Uluğ Beg Hocend civarında konmuştu. 1417 yılının Kasım ayında Deşt-i Kıpçak'tan Edige'nin elçisi gelmiş, Uluğ Beg de sefere devam etmeyerek 1418 yılı Şubat ayında Semerkand'a dönmüştü.

Moğollar'ın durumu Uluğ Beg'e Kaşgar valisi tarafından bildiriliyordu. 1418 yılı Haziran ayında Kaşgar'dan haberci gelerek, Moğollar arasında anlaşmazlık çıktığını bildirmişti. Uluğ Beg bir taraftan durumu araştırmak için adamlar gönderirken öte yandan yeni Moğol hanı Veys Han'ın elçileri gelerek, birlik ve beraberlikten söz etmişlerdi. Semerkand hakimi etraftaki ülkelerden emin olunca, Kasım ayında Semerkand'dan hareket etti. Onun Herat'a geliş sebebi kaynaklarda belirtilmiyor. Herhalde olup-bitenler hakkında bilgi vermiş, tasarladığı şeylerden söz edip, izin istemişti.

1419 yılı baharında Deşt-i Kıpçak'tan Barak Oğlan'ın Semerkand'a gelerek yardım istemesi üzerine, Uluğ Beg Ağustos ayı sonlarında, Özbek ülkesine doğru yola çıktı. Taşkend yöresinde konduğunda Özbek ulusundan kaçmış olan birinin gelerek, Özbeklerin dağıldığı haberini getirmiş, aynı haber tüccarlar tarafından da doğrulanınca Semerkand hâkimi Ekim ayı sonlarında Semerkand'a dönmüştü.

Bundan sonra Uluğ Beg, Moğollar arasındaki karışıklıklardan yararlanarak, o tarafa sefere karar verdi. Halbuki karışıklıklara rağmen, kalabalık bir Timurlu elçilik heyeti Çin elçileri ile birlikte Moğol yurdundan geçmiş ve bunların emniyet içinde yolculuk etmeleri Moğol emiri Hudaydâd tarafından sağlanmıştı. Uluğ Beg, Hudaydâd'ın Timurlulara sâdık olması ve ondan yardım göreceği inancı ve kolay bir zafer kazanacağı ümidi ile 1420 yılının Haziran ayı sonlarında Semerkand'dan hareket etmiş ve öncü çıkarmıştı. Ancak biraz ilerledikten sonra Moğol ileri gelenlerinden Melik İslâm, Moğol beglerinin bağlılıklarını arz edince, Uluğ Beg dönmeye karar vererek, Temmuz ayında Semerkand'a geldi.

Onun ardından Şir Muhammed Oğlan ve Sadr-ı İslâm gibi Moğol begleri gelmişlerdi. Fakat onlara dönüş için izin verilmemiş olsa gerek ki, bir süre sonra kaçmışlar ve yakalamak için arkalarından bizzat Uluğ Beg gitmiş ve kaçanlar yakalanmışlardı. Buna rağmen daha sonra onlara ülkelerine dönme izni verildi.

1421 yılı baharında haberci gelerek Şir Muhammed Han'ın, Veys Han'a gâlip gelerek tahtı ele geçirdiği haberini getirmişti. O herhalde Kaşgar'daki Uluğ Beg'in valilerinden de yardım görmüş olmalıdır.

Böylelikle kendisine komşu her iki devlette kendi taraftarlarını iş başına getiren Uluğ Beg, Kasım ayı sonlarında kışlamak üzere Buhara'ya gitmiş, baharda ise, Kara Koyunlular üzerine giderek, seferden dönmüş bulunan babasının yanına Herat'a hareket etmişti.

h) Şahruh'un I. Âzerbaycan Seferi:

Kara Yusuf Beg, Timurlu mirzalarını yenmek ve ardından Celâyirli Sultan Ahmed'i ortadan kaldırmak suretiyle (1410), Âzerbaycan'a hâkim olunca, Timurluların tehlikeli bir komşusu hâlini almıştı. Şahruh daha önce Kara Koyunlular üzerine yürüme teşebbüsünde bulunup, bu maksatla Herat'tan ayrılmışken, daha sonra

yeğeni İskender üzerine yürümek zorunda kalmış, Damgan'a gelindiğinde, Sultaniye'den o sırada Kara Yusuf Bey ile anlaşmış olan Emir Bistam'ın elçisi gelerek bağlılığını bildirmişti. Şahruh elçiyi iyi bir şekilde karşılamış, Sultaniye kalesini berkiterek, o yöreye göz kulak olmasını bildirdikten sonra, oğlu veya kardeşini orduya katılmak üzere göndermesini istemişti. Yine bu günlerde Herat Sarayına Kara Yusuf'un adamının bir mektup ile geldiği kaynaklarda ifâde edilmekte ise de, maksat belirtilmemektedir. Kaynaklar 1415 yılı baharında Kara Koyunlu beginin güzel konuşması ile tanınan adamlarından Merdanşah'ı elçilik ile Herat'a gönderdiğini ve "eğer Şahruh Sultaniye kalesini kendisine bırakacak olur ise, onun hâkimiyetini kabul ile, buyurduğu şekilde hareket edeceğini" bildirdiğini yazmaktadırlar. Herat hâkimi ise, "Sadakatın, elçilerin gidip-gelmesi, oğullarından birini Herat'a kendi yanına göndermesi ile anlaşılacağı ve bunları yerine getirdiği taktirde Sultaniye'ye kadar olan yerleri Tebriz hâkimine bırakacağını" ifâde ile elçiye dönme izni vermişti.

Fakat bu sırada beklenmedik bir olay, daha önce Şahruh tarafından kendisine Rey bölgesi verilmiş bulunan Miranşah'ın oğlu Mirza İcil'in ölümü vuku bulmuş, bundan yararlanmak isteyen Kara Yusuf Beg'in, Sultaniye üzerine yürüdüğü öğrenilmişti.

Üstelik Ankara Savaşı'ndan sonra parçalanan Osmanlı devleti yeniden toplanmış, vaktiyle Timur'un hâkimiyetini tanımış olan Çelebi Mehmed'in faaliyetleri de Herat'ta endişe konusu olmaya başlamıştı. Anadolu'da birliğin yeniden kurulmasını hoş karşılamayan Şahruh 1416 yılı başında gönderdiği bir mektubunda Osmanlı hükümdârını kardeşlerini ortadan kaldırdığından dolayı kınamakta idi. Osmanlı hükümdarı ise söylediklerinin doğru, fakat hâkimiyetin ortaklık kabul edemiyeceği, ortaklığın düşmanlara dâimâ fırsat ve cesaret verdiği cevabını vermişti.

Şahruh artık kendi sülâlesi mensuplarından hepsine gücünü kabul ettirmiş, babası zamanındaki toprakların büyük bir kısmına da yeniden hâkim olmuştu. Şahruh'un seferinin sebebi az önce Kara Koyunlular tarafından işgal edilmiş bulunan o devrin bayındır ve ticarî değeri yüksek olan Sultaniye ve Kazvin şehirleri ile Acem Irak'ının bu bölgesinin geri alınmak isteği idi. Ayrıca babasının ölümünden sonra bu bölgede büyük bir kuvvet olarak ortaya çıkan ve geniş sahalarda Timurluların hâkimiyetine son veren Kara Koyunlu Türkmen-

leri ile Çağataylar arasındaki Miranşah'ın öldürülmesi ile ortaya çıkan kan davasını da eklemek gerekir.

Maksadına savaşa baş vurmadan erişmek isteyen Çağatay hükümdarı, adam göndererek, Kara Koyunlu beginin kendisine tâbi olmasını istemişti. Elçi dönüşünde Kara Yusuf'u sözle yola getirmenin imkânsız olduğunu ifade etmişti. Yine bu sıralarda Kara Yülük'ün Şahruh'a gönderdiği, fakat Kara Yusuf'un eline geçip, daha sonra oğlu İskender tarafından Osmanlılara gönderilen mektubunda bütün Anadolu begleri ile, Bizans ve Trabzon Rum İmparatorları, Gürcü melikleri, Şirvan, Gilan ve Luristan hâkimlerinin Şahruh'u bekledikleri bildiriliyordu.

Ülkenin her tarafına hazırlanılması için adamlar gönderen Şahruh, 1420 yılı Ağustos ayı sonlarında Herat'tan hareket etti. Havaların oldukça sıcak olmasından dolayı yavaş yavaş ilerleyen hükümdar, önce Nişabur'a gelip burada avlandıktan sonra, Bahrâbâd köyünde Şeyh Sâdeddin, Harrakan'da Şeyh Ebu'l-Hasan-ı Harrakanî, Bistam'da Bâyezid-i Bistamî'nin türbelerini ziyaret ile duada bulunarak, Rey'e varmıştı. Yolda ve buradaki katılmalarla ordusu 200.000 kişiye ulaşmıştı. Böyle olmasına rağmen bizzat Timurlu tarihçilerinin de ifâdesine göre, herkes Türkmenler ile savaşı düşünerek, sonuçtan pek de ümitli görünmüyorlardı.

Bu ruh hali içinde, öncü olarak gönderilmiş bulunan Emir Şah Melik, Yusuf Beg'e adam göndererek barış isteğini tekrarlamış, Sultaniye ile Kazvin'i Timurlulara bıraktığı takdirde Suriye ve Rum'a kadar Âzerbaycan ile Arab Irak'ının kendisine bırakılacağını ifâde etmişti. Yusuf Beg bu teklife râzı olmadığı gibi, Şah Melik'in adamını tutuklatmış, hazinede ne varsa askerlerine dağıtarak, savaşa hazırlanmıştı. Öte yandan belki biraz da Osmanlıları harekete geçirmek için, ama ne olursa olsun Kara Koyunlularca da Timurlu hükümdârına büyük emeller atf olunuyor, Kara Yusuf'un Osmanlı Sultanı I. Mehmed'e yazdığı mektubunda, Şahruh'un Boğazlara kadar olan yerleri istilâ ile, Balkanlardan Deşt-i Kıpçak'a; Derbend'den Âzerbaycan'a dönmek niyetinde olduğu söyleniyordu.

Şahruh ise istihareye yatıyor, yardım için Tanrıya yakarıyordu. O, bu maksatla yanındaki hâfızlara Fetih suresini okumalarını buyurmuş ve 12.000 kere Fetih suresi okunmuştu. Bundan sonra iler-

lemeye başlayan Timurlular, önce Kazvin'i ele geçirdiler. Sultaniye'de bulunan Kara Yusuf'un oğlu Cihanşah ise, Timurlu ordusunun ilerlemekte olduğu haberini alınca, kaleye erzak yığarak beklemeye başlamıştı. Fakat aniden Tebriz tarafından gelen bir haberci, babasının Tebriz yakınındaki Ucan yöresinde öldüğü, yanındaki Türkmenlerin ise dağıldıklarını bildirince, durum birdenbire değişmiş, Cihanşah ve yanındakiler kaledeki erzakı yükleyip, kıymetli eşyayı yanlarına alarak Sultaniye'yi terk ile kuzeye doğru yönelmişlerdi. Aynı zamanda Kazvin dolaylarında haber toplamakla görevli bir kulak, Şahruh'a gelerek, Kara Koyunlu beginin öldüğünü bildirdi. Öte yandan aynı gün huzura gelen Sultaniye kadısı, Yusuf Beg'in ölümü ve Cihanşah'ın şehri bıraktığı haberini getirmiş, bu haber Çağatay ordusunda derin bir nefes alınmasına yol açmıştı.

Yusuf Beg'in öldüğünü, ordusunun dağıldığını ve Sultaniye'nin sahipsiz kaldığını öğrenen Timurlu hükümdârı, bu şehir üzerine yürüyerck, 1420 yılı sonlarında Sultaniye'ye gelmişti. Cihanşah'ın ayrılmasından sonra halk kaleye sığınmış ve başlarına geleceği beklemeye başlamışlardı. Fakat Şahruh hiçte onların düşündüğü gibi davranmamış, askerler yağmadan men edilmiş ordu geçinceye kadar halkın kalede kalıp, daha sonra pazar kurmaları buyrulmuştu. Birkaç gün sonra buradan ayrılan hükümdar, Aralık ayı ortalarında Aras suyunu geçip, Karabağ'a gelip, kışlamak üzere kondu. Kışı Karabağ'da geçirmekte olan Çağatay hükümdarının huzuruna etraftaki begler veya onların elçileri armağanlar ile gelmeye başladılar. Havaların ısınmaya yüz tutması ile birlikte, Timurlu hükümdarı, 1421 yılının Mart ayında kışlak yurdundan ayrılarak, Tebriz'e doğru yöneldi. Gence geçildikten sonra Kara Yusuf'un oğullarından İsfend'in adamı gelerek, efendisinin bağlılığını bildirmiş ise de, samimiyetine inanılmadığından, Timurlu ordusu Mayıs ayında Aras'ı geçerek, vaktiyle Kara Yusuf'un erzak yığıp, kıymetli eşyasını sakladığı ve şimdi İsfend'in sığınmış bulunduğu Bâyezid kalesi üzerine yürüdü. İsfend Timurluların gelmekte olduğunu öğrenince ayrılmış ve kale Timurlu kuvvetlerinin eline geçmişti. Bol ganimet ele geçiren Timurlu ordusu buradan, yazları bile kış gibi soğuk geçen Aladağ yaylasına gelmiş, fakat burada fazla eğlenmeyerek, ordunun bir kısmı etraftaki baş kaldıranlar üzerine gönderildiği gibi, ana kol Abaka Sarayı'ndan geçerek, Van gölünü solda bırakıp, Erciş'e geldi. Oradan Ahlat'a doğru yola çıkıldı. Bu sırada etraf hâkimleri ile Kara Yülük Osman

Beg'in oğulları Ali ve Bâyezid begler ile diğer Ak Koyunlu begleri huzura geldiler.

Mirza İsfend'e gelince, o bu sırada Muş'ta yaylamakta iken, Timurluların gelmekte olduğunu işitince, Fırat ırmağını geçerek Diyarbekir taraflarına kaçmıştı. Timurlu hükümdârı havaların da ısınmış olmasından dolayı, kaçanları tâkip etmeyerek Tebriz'e dönmek arzusunda idi. Fakat bu sırada Kara Koyunlu İskender ve az önce onun yanına gelmiş bulunan İsfend Mirza'nın birlikte Diyarbekir tarafindan Âzerbaycan'a yöneldikleri ve Ahlat ile Âdilcevaz'a yaklaştıkları haberi işitildi. Timurlu ordusunun henüz uzakta olmadığı ve Anadolu'dan ayrılmadığı bir sırada onların böyle bir teşebbüste bulunmaları pek garip karşılanmış, durumu görüşmek için begler toplandığında Kara Yülük, her iki Türkmen topluluğu arasında öteden beri süregelen düşmanlıktan dolayı ve az önce yenildiği İskender'den öc almak için Şahruh'u kışkırtarak, "Kara Yusuf taraftarlarının tamamen yok edilmediği takdirde, ülkenin düzene girmeyeceği ve ahalinin durumunun düzelmeyeceğini" söylemişti. Bu sözleri haklı bulan Şahruh, Kara Koyunlu beglerinin gönderdikleri barış tekliflelerine aldırmayarak, Eleşkird yöresindeki Yahşi mevkiinde Türkmenler ile karşılaştı.

Türkmenleri düşündüren tek şey Timurlu ordusunda bulunan fillerdi. Onlar öküzleri fillere benzeterek veyâ üstüne silahlı askerlerin bindirildiği çamurdan fil heykelleri yapıp, üzerine at sürerek, atlarını fillere karşı alıştırmaya çalıştılar. 30 Temmuz'da başlayan savaşta, Türkmenler yiğitçe mücadele ettikleri halde Timurluların sayıca üstünlükleri karşısında dayanamamış ve savaş alanından uzaklaşmak zorunda kalmışlardı.

Savaş alanından ayrılan Şahruh'un gözü kadın ve çocukları ile acınacak durumda ağlayan Türkmen tutsaklarına takılmış, onlara karşı merhamete gelip, her zamanki gibi iyi kalpliliğini göstererek, salıverilmelerini buyurmuştu. İskender ve İsfend mirzalar savaştan sonra, atalarının Musul ve Mardin arasındaki eski kışlık yurtlarına çekildiler. Şahruh bâzı kaynakların bildirdiğine göre Âzerbaycan hâkimliğini oğulları ve beglerine teklif etmiş ise de, "güyâ İskender'den korkularından" bunlardan hiçbirisi bu teklifi kabule yanaşmamışlardı. Bu yüzden Şahruh, Âzerbaycan hâkimliğini, Kara Koyunluların düşmanı, Ak Koyunlu Kara Yülük Osman Beg'in oğlu Ali Beg'e bırakarak, 1421 yılı Ekim ayında Horasan'a dönmüştür.

ı) Uluğ Beg'in Moğollar Üzerine Seferi:

Deşt-i Kıpçak'ta, Uluğ Beg'den yardım gören Barak'ın Uluğ Muhammed'e gâlip gelmesi, Semerkand'da bir süre tutsak kaldıktan sonra serbest bırakılan Şir Muhammed'in Kaşgar'daki Uluğ Beg'in adamlarının yardımı ile Veys Han'ı yenerek Moğollar üzerinde hâkimiyetini kabul ettirmesi ile Semerkand hâkimi komşu iki topluluğun başına kendi adamlarını getirmiş sayılabilirdi.

Vaktiyle Timur'un desteği ile tahtı ele geçiren Toktamış nasıl velinimetinin hak ve hukukunu tanımak istememiş ise, şimdi de adı geçen Barak ve Şir Muhammed, Uluğ Beg'den gördükleri yardıma rağmen ona karşı Toktamış'ın siyasetini uygulamaya başlamışlardı. Uluğ Beg bundan dolayı bahane aramaya başlamış ve az sonra sebep de bulmuştu. Uluğ Beg biraz önce yanından kaçarak Moğol ileri-gelenlerinden Melik İslâm'a sığınan Merkit boyundan Pîr Ali'nin oğlunun geri gönderilmesini Moğollardan istediğinde red cevabı almıştı. Bunun üzerine sefer hazırlıklarına başlayan Semerkand hâkimi, babasını bu seferden haberdar etmek ve onun iznini almak üzere adamlarından birini Herat'a göndermiş ve Şahruh'un olurunu almıştı.

Sefere kesin olarak karar verilip, hazırlıklar görülünce, Uluğ Beg Moğollar üzerine hareket etmekte olduğunu bildirmek için adamlarından birini Herat'a yollamıştı. Bundan sonra o Şahruhiye'ye doğru hareket etmişti. Herat sarayında başlangıçta sefere karşı çıkılmamış ise de, zamanla aleyhte bir hava esmeye başlamıştı. Ordu 1425 yılı başlarında Sir Derya'yı geçerek Taşkend'e gelmişti. Ne şekilde hareket edilmesi gerektiği hususunda yapılan toplantıda, Yengi Taraz dolaylarında hiçbir şeyden habersiz kışlamakta olan Kereyitler üzerine ani bir baskın yapılmasına karar verilmişti. Uluğ Beg bu maksatla beglerinden bir kaçını 10.000 kişilik bir kuvvetle göndermiş, onlara kesin olarak ateş yakmamalarını, saldırıp, ganimet ele geçirdikten sonra, düşmanda bunun küçük bir birliğin rastgele bir gâlibiyeti olup, tehlikenin geçtiği intibaını uyandırmak için hemen geri dönmelerini istemişti.

Fakat gönderilen begler bu işi beceremediler. Baskından kurtulan birisi durumu Moğollara bildirmeyi başarmış ve onlar da Timurlu ordusu üzerine yürüme kararı almışlardı. Aksu civarında yapılan savaşta Moğollar tutunamadılar. Gâlipler öldürdükleri düşmanlarının

başlarından kuleler yapmışlar, bundan sonra ise Aşpara'ya çekilmişlerdir. Uluğ Beg, asıl kuvvetler ile Aşpara'ya vardıktan sonra ileri hareketler için hazırlık görmek üzere burada 10 gün kadar kaldı. Bundan sonra bizzat Uluğ Beg'in idâresindeki ordular Moğollar ile pek çok çarpışmalarda bulunmuş ve onları ağır yenilgilere uğratmışlardı. Moğollara ağır darbeler indirebilmek için tutsak alınanlar öldürülmüş, yerleşme yerleri ise yağmalanmıştı. Bütün bunlardan sonra Semerkand hâkimi tekrar ülkesine yönelmiş ve Karşı'da bulunan üç parçadan ibaret yeşim taşının diğer iki parçasının da Semerkand'a taşınmasını buyurmuştu. Timur daha önce Moğollar üzerine seferleri sırasında taşlardan birini naklettirmişti. Şimdi diğer iki taşı taşımak için 2.000 kişi görevlendirilmiş, bu iş için arabalar yapılarak, taşı, at ve öküz koşarak taşımışlardı. Semerkand'a doğru hareket eden Uluğ Beg şehrin ilerigelenlerince karşılanıp, 1426 yılı Haziran ayında şehre girmiş, seferin başarı ile sonuçlanması şerefine toylar düzenlenmiş, ardından gururla, babası ile görüşmek üzere Horasan'a hareket ile Ekim ayında Herat'a gelmiş, burada sefer başlamadan önceki havanın aksine, herhalde gâlibiyetle dönmüş bulunduğundan, iyi bir kabul görerek Kasım ayında Herat'tan ayrılmıştı.

i) Uluğ Beg'in Özbekler ile Savaşı, Yenilmesi ve Şahruh'un Semerkand'a Gelmesi:

1419 yılı Mayıs ayında, Urus Han'ın torunu Barak, Deşt-i Kıpçak'ta hâkimiyeti ele geçirebilmek için Uluğ Beg'den yardım istemiş, Timur'un torunu bu isteği kabul ile Ağustos ayı sonunda Barak'a yardım etmek üzere Semerkand'dan ayrılmıştı. Ancak yolda Barak'ın gâlip geldiği haberi alındığından sefer yarıda kesilmişti.

Uluğ Beg, Barak'ın vaktiyle kendi yanına gelmesi ve yardım görmüş olmasından dolayı o taraftan hiçbir tehlike beklemiyordu. Daha bir yıl önce Uluğ Beg'e minnettarlığı ve bağlılığını bildiren Barak, ötedenberi Cengiz Han'ın oğullarından Cuci'nin soyundan gelenlere âit olan ve Timur zamanında Timurlu topraklarına katılan Sir Derya boyundaki bâzı yerlerde hak iddia etmeğe başlamıştı. O, 1426 yılında Suğnak yöresine gelerek Uluğ Beg'e, gerek şer'î gerekse örfî hukuka dayanarak Suğnak'ın dedesinden kendisine miras kaldığını bildirmişti. Uluğ Beg, Barak'ın bu sözlerine karşı iknâ edici bir cevap vermemiş, ancak bir süre sonra Barak'ın askerlerinin hududu geçip, etrafı yağmaladıkları haberinin bildirilmesi üzerine, Semer-

kand hâkimi ordu hazırlanmasını buyurmuş ve ayrıca babasına adam göndererek, durumu bildirmişti.

Şahruh başlangıçta bu sefer için kararsızlık göstermiş, fakat ardından oğlu Mirza Cuki idaresinde Semerkand'a yardımcı kuvvetler göndermişti. Mâverâünnehr kuvvetleri Harezm'den gönderilenler ile birleşince, mirzâlar durumlarını çok kuvvetli görerek, bu durumda Barak'ın kendileri ile savaşa cesaret edemiyeceği fikrine kapılmışlar, fazla bir güvenlik tedbiri almaya dahi gerek görmemişlerdi. Çağataylar, Özbeklere göre sayı bakımından daha kalabalık oldukları halde, Suğnak civarındaki savaşta Özbekler ilk hücumda daha üstünlüğü ele geçirmişler ve Timurlu ordusunu bozguna uğratmışlardı (Şubat 1427).

Yıllardan beri gâlip gelmeye alışmış olan Timurlu ordusu yenilmiş, az önce zaferi hayal olarak gören Özbekler Semerkand üzerine yürümemekle birlikte, ordugâh ve etrafı yağmalamışlardı. Ordunun yenildiği haberi etrafta duyulur-duyulmaz Mâverâünnehr bölgesi hemen karışmış, Semerkand ahalisinin bir kısmı, şehrin kapılarının kapatılarak Timurlu ordularına bile açılmamasını istemişlerdi. Fakat şehrin idaresinde çok eskiden beri söz sâhibi olan bâzı ileri gelen kimseler, özellikle din adamları halkı yatıştırmayı başarmışlar ve böylece her iki mirza şehre girebilmişlerdi.

Kara Koyunlular üzerine sefere çıkan Şahruh, Herat'a döndükten sonra zamanını daha çok Meşhed'i ziyaret ve etrafta avlanmakla geçirmiş, oğlu Uluğ Beg, Moğollar ve Özbekler ile meşgulken, kendisi ise Herat'ın yakınında bir köyde, XI. yüzyılın tanınmış din adamlarından Hâce Abdullah-ı Ensarî'nin kabrinin bulunduğu yerde 1425 yılında bir türbe inşâ ettirmiş ve buraya gelir getiren pek çok yeri vakfetmişti. Ertesi yılın Kasım ayında oğlu Suyurgatmış ölmüş, ardından Şahruh kendisi Herat Ulu Camiinde Hurufîler tarafından bir suikasta uğrayıp, bıçaklanınca, devlet işleri ile gereği gibi ilgilenemez olmuştu.

Oğullarının Özbekler karşısında bu ağır yenilgileri ve Barak Oğlan'ın askerlerinin şehirleri yağmaladıkları haberi, 1427 yılının Mart ayında Herat'ta duyulmuş ve hükümdar bu sırada suikasta uğramış bulunduğundan oğluna sadece para ve asker yardımında bulunabilmişti. Uluğ Beg babasının Horasan'dan gönderdiği yeni kuvvetler ve elindeki mevcut ordu ile yenilginin öcünü almak maksadı ile Özbekler üzerine yürüyerek Sir Derya'yı geçmiş, fakat Özbekler

artık uzaklaşmış bulunduklarından dönmek zorunda kalmıştı. Durum böyle iken Şahruh 1427 yılı Mayıs ayı sonunda Herat'tan Semerkand'a doğru yola çıktı. Çok yavaş ilerleyen ordu ancak Temmuz ayında Amu Derya kıyısına gelmiş, kayıklardan köprü kurmak suretiyle ordu ırmağı ancak bir ayda geçebilmişti. Bunun üzerine Uluğ Beg, ordusunu bırakarak babasını karşılamaya ırmak kıyısındaki Tirmiz'e gitmişti. Şahruh, oğlundan ordusunun durumunu sorduğunda, atların hemen hemen hepsinin telef olduğunu öğrenince, ordunun dağıtılmasını buyurmuş ve Semerkand'a gelinmiştir.

Dindar hükümdar her yerde olduğu gibi, burada da evliyâ türbelerini ziyaretten sonra muhtaç kimselere sadakalar dağıtmış, ardından Divan toplayarak, Barak Oğlan ile yapılan savaş hakkında sorular sormuştu. Sorgulama sonucunda Mâverâünnehr'deki bütün begler suçlu görülmüş ve onlar Divanda sopa vurulmak suretiyle cezalandırılmışlardı. Uluğ Beg bile suçlu bulunarak bir süre için ülkenin idâresi elinden alınmakla birlikte, işler düzene konulduktan sonra Şahruh, ülke hâkimliğini yine ona vererek, Semerkand'dan ayrılıp 1427 yılı Kasım ayında Herat'a dönmüştü.

j) Şahruh'un II. Âzerbaycan Seferi:

Şahruh'un I. Âzerbaycan seferinden hemen sonra Tebriz, Karakoyunlu İsfend tarafından ele geçirilmiş, fakat ardından Kerkük taraflarında bulunan İskender gelerek şehri onun elinden almış ve Âzerbaycan'da yeniden Kara Koyunlu hâkimiyeti başlamıştı. İskender'in Âzerbaycan'a dönmesinden sonra ilk yılları, Şahruh'a baş eğmiş bulunan Doğu Anadolu'daki babasının eski tâbileri olan begleri cezalandırmakla geçmiş, ardından Sultaniye'ye yürüyerek şehri ele geçirdiği gibi, Timurluların Sultaniye, Kazvin ve Zencan hâkimi Hoca Yusuf'u tutsak almıştı.

Şahruh'un bu olup-bittiyi kabul etmesi tabiî ki mümkün değildi. Ayrıca Timur zamanından beri kendilerine bağlılıklarını her vesile ile gösteren Ak Koyunlu Kara Yülük'ten bâzı haberler de almış olmalıdır. Zira, Ak Koyunlu begi Erzincan yöresinde bulunduğu bir sırada Memlûk ordusu gelerek Urfa'yı kuşatmış ve etrafı yağmalamıştı. İşte hem İskender'e haddini bildirmek, hem de Memlûklere bir göz dağı vermek üzere Şahruh yeniden sefere karar vermiş ve etrafa, hazırlanılarak orduya katılmaları buyurulmuştu. Öncü kuvvetlerinin

yola çıkarılmasından sonra, Şahruh kendisi de 1429 yılı Nisan ayında Herat'tan hareket etti.

Ordu, Cam, Nişabur, Bistam, Damgan ve Simnan yolu ile Haziran ayında Rey'e gelmiş ve tabiî Timurlu hükümdârı bütün seferlerinde olduğu gibi, yolu üzerindeki şeyh ve evliya türbelerini ziyaretten geri kalmamıştı. Rey'de bütün kuvvetlerin toplaması üzerine hareket ile Haziran ayı sonlarında Sultaniye'ye gelinmişti. İskender'in buradaki adamları tutunamayacaklarını anladıklarından şehri boşaltmışlar ve Timurlu ordusu bayramı burada geçirmişti. Savaş hazırlıkları görüldükten sonra, Şahruh, Türkmenlerin merkezi Tebriz üzerine yönelmiş ve Ağustos ayında Tebriz yakınındaki Şenb-i Gazan'da konulmuştu.

İskender ise kardeşi Cihanşah ve Ebu Said ile birlikte ordusunu Urmiye gölünün batısındaki Selmas'ta toplamış olup, Şahruh'u beklemeye başlamıştı. Burada üç gün süren (17-19 Eylül 1429) savaşta, İskender ve sol kanadın idaresini üstlenmiş bulunan kardeşi Cihanşah, yiğitliklerine rağmen yenilerek Doğu Anadolu'ya çekildiler.

Şahruh, oğlu Mirza Cuki'yi yanına bâzı begler de katarak İskender'i tâkibe göndermiş ve bu tâkip Erzurum'a kadar sürmüş ise de İskender'i ele geçirmek mümkün olmamıştı. Şahruh ise Selmas ovasında daha fazla oyalanmayarak, Karabağ'da kışlanılmasını buyurmuş ve Kasım ayında Karabağ'a gelmişti. Burada iken Kara Yusuf'un oğullarından Ebu Said, Şahruh'un huzuruna gelerek, ona bağlılığını bildirmişti. Onun geliş sebebi muhakkak ağabeyi İskender ile aralarında olan geçimsizlik idi. O gerçekten de Şahruh'un katında umduğunu bulmuş ve kendisine Âzerbaycan bölgesinin hâkimliği verilmişti.

Selmas ovasında İskender'in yenilmesi ile Anadolu ve Mısır yolları Timurlu kuvvetlerine açılmış bulunuyordu. Bu hadise tabiî ki Orta Doğu'nun o zaman için en kuvvetli devletlerinde ikinci bir Timurlu istilâsı şeklinde yorumlanarak, derin bir endişeye sevk etmişti. Üstelik bu sırada Osmanlı devleti Selânik yüzünden Venedik ile anlaşmazlığa düşmüş olup, Venedikliler, Selânik işini kendi yararlarına uygun bir şekilde sonuçlandırabilmek için Şahruh'un saldıracağı tehdidini bir silâh olarak kullanmaktan geri kalmıyorlardı. Bu sırada Selânik Osmanlılar tarafından ele geçirilmiş olmakla birlikte, Şahruh'un henüz Karabağ'da bulunmasından dolayı Venedikliler

şehri geri almak ümidi ile Selânik'e saldırma kararı bile almışlardı. Osmanlı hükümdarı II. Murad ölünceye kadar Şahruh'a bağlılıktan ayrılmamıştı. O, ne şekilde olursa olsun ikinci bir Timur tehlikesi ile karşı karşıya gelmek istemiyor ve bu bakımdan gaza ile uğraşmayı Timurlular ile arasında ihtilâf yaratmaya tercih ediyordu. Şahruh'un İslâm dünyasının en büyük hükümdarı olmak arzu ve ihtirası bütün komşuları ve diğer Orta Doğu devletlerinin idarecileri tarafından biliniyor ve kendisine büyük emeller atf olunuyor, babasının fethettiği yerleri yeniden istilâ ile boğazlar üzerinden Balkanlara geçip; Kırım üzerinden tekrar Âzerbaycan'a dönmek niyetinde olduğu söyleniyordu. İşte tam bu sırada Şahruh'un Karabağ'dan Horasan'a dönme kararı alması her iki devlet mensuplarına, yâni Osmanlılar ve Memlûklere derin bir nefes alma imkânı vermişti.

Kışı Karabağ'da çıkaran Çağatay hükümdârı, Âzerbaycan işlerini bir düzene koyduktan sonra, dönmeye karar vererek, 1430 yılı baharında Karabağ'dan ayrılmış ve Eylül ayında Herat'a varmıştı.

k) Özbekler'in Horasan'a Hücumu:

Uluğ Beg'in daha önce anlatılan 1427 yılındaki Özbekler üzerine olan ve başarısızlıkla sonuçlanan seferinden sonra Mâverâünnehr ile Deşt-i Kıpçak'ın münâsebetleri hakkında bilgimiz çok azdır. Esasen bu sırada Deşt-i Kıpçak'ta güçlü bir devlet de bulunmuyordu. Taht kavgaları yüzünden siyasî münasebetler azalmış olmalıdır. Buna rağmen gerek Deşt-i Kıpçak ve gerekse Moğolistan'da cereyan eden olaylar Uluğ Beg tarafından dikkatle tâkip ediliyor ve önemli olaylar, devlet merkezi Herat'a da bilgi olarak aktarılıyordu.

Şahruh, Âzerbaycan'dan yeni dönmüştü ki, Harezm tarafından haberci gelerek Özbeklerin saldırılarını ve bütün Harezm'i yağmalayıp döndüklerini bildirmişti. Bâzı kaynakların bildirdiğine göre, Özbek hükümdârı Ebu'l-Hayr Han 1430/31 yılı kışında Harezm'in kuzey bölgelerini işgal etmiş, ancak ikliminden dolayı bir süre sonra ayrılıp gitmişti. Şahruh tarafından gönderilen kuvvetler, Özbeklerin asıl kuvvetlerine yetişememişler, sâdece etrafı yağmalamakla yetinmişlerdi. Bu hadiseden sonra Şahruh, oğlu Baysungur'un Mâzenderan'da kışlamasını uygun görerek, yanına bâzı begleri de katıp, onu bu bölgeye göndermişti (Ekim 1431). Bundan dört yıl kadar önce, 1427

yılında Özbeklere karşı sefere çıkan Uluğ Beg ile Mirza Cuki'nin beklenmedik yenilgileri ve ardından Harezm valisi Şah Melik'in ölümü, Özbekleri cesaretlendirmişti. Kışlamak için çok eski zamanlardan beri göçebeler için uygun bölgeler olan Hazar Denizi kıyıları, Harezm ve Sir Derya boyları gibi medenî ülkeler artık göçebelerin yağma akınlarına uğramaya başlamış, Astarâbâd'a kadar uzanan bu akınlara engel olabilmek için Şahruh buraya zaman zaman mirzalar ve begler göndermek zorunda kalmıştı.

ı) Şahruh'un III. Âzerbaycan Seferi:

Selmas savaşından sonra kışlamak üzere Karabağ'a giden Şahruh'un yanına gelerek, ona bağlılığını bildiren Kara Koyunlu Ebu Said'in Âzerbaycan hâkimliği ancak birkaç ay devam edebilmişti. Zira 1431 yılında Âzerbaycan tarafından gelen haberciler İskender'in Ebu Said'i öldürerek bölgeye hâkim olduğu haberini getirmişlerdi.

İskender'in duruma yeniden hâkim olmasından sonra Van gölü civarının idâresine görevlendirdiği oğlu Yar Ali, ahaliden o zamana kadar görülmemiş ağır vergiler almış, bu ise ahalinin onu babasına şikâyet etmesine yol açmıştı. Bunun üzerine İskender, oğlunu yanına çağırmış, fakat Yar Ali babasından çekindiğinden Şirvanşah Halilullah'ın yanına sığınmıştı (1431/32).

Kara Koyunlu tehlike ve tehdidinden dolayı öteden beri Timurlulara sâdık kalan Şirvanşah Halilullah, kendisine sığınan Yar Ali'yi babasının isteyeceğini biliyor, tutuklayıp geri vermez ise, İskender'in kendi üzerine yürüyerek, başına işler açacağını tahmin ediyordu. Bundan dolayı o Yar Ali'yi tutuklatıp, deniz yolu ile Herat sarayına gönderdi. Gerçekten de Şirvan hâkiminin korktuğu başına gelmiş ve İskender Şirvan'a giderek, ülkeyi yağmaya başlamış, Şirvanşah korkusundan Mahmudâbâd mevkiine kaçmıştı. O buradan Herat'a adam göndererek, İskender'in Âzerbaycan'a hâkim olduğu, Şirvan'a girerek ülkeyi yağmaladığını bildirmiş ve Timurlu hükümdârından onun bu hareketlerine bir son vermesini dilemişti. Halilullah ayrıca Kara Koyunluların düşmanı Ak Koyunlu Kara Yülük Osman Beg'e de baş vurmuş ve bunun üzerine Erzurum'a gelerek şehri ele geçiren Ak Koyunlu begi burasını oğullarından Şeyh Hasan'a verdiği gibi, olanları Şahruh'a da bildirmişti.

Önce Mirza Ebu Said'in ağabeyisi İskender, ardından 1433 yılında Kara Yusuf'un oğullarından Bağdad'da bulunan Şah Mehmed'in Gâverudlu Baba Hacı tarafından öldürülmesi, Kara Koyunlu mirzaları arasındaki geçimsizlikleri arttırdığı gibi, Şirvan hâkiminin yardım isteği ile adam göndermesi, Memlûklerin kendisini metbû tanıyan Kara Yülük'ün merkezi Âmid'i kuşatmaları, Timurlu hükümdârını ister-istemez batıya yeni bir sefer açmaya mecbur bıraktı. Fakat beglerin hemen hemen hepsi bu seferin açılmasına karşı çıkmışlardı. Herhalde onlar daha önce girişilmiş bulunan iki seferin bir fayda sağlamadığı düşüncesinde olmalıdırlar.

Fakat Timurlu hükümdârı sefere çıkmaya o kadar kararlı idi ki, güz sonlarına gelinmiş olduğu halde, her tarafa sefer hazırlığı görmeleri buyurulmuş, Kasım ayında (1434) Herat'tan hareket ile, her seferinde olduğu gibi, yolu üzerindeki şeyh ve evliyâ türbelerini ziyaret ede ede, Şubat ayında (1435) Rey şehrine ulaşmıştı. Buraya gelindiğinde soğuklar iyice bastırmış bulunduğundan, Sahruh, kışın burada geçirilerek, gerekli hazırlıkların görülmesini buyurmuştu. Burada iken etraf hâkimleri ile bâzı Kara Koyunlu begleri huzura geldiler. Şahruh ayrıca daha önce kendisini metbû tanımış bulunan ve üstelik kardeşi İskender ile de arası açık olan Van'daki Cihanşah'ı yanına çağırmıştı. O, yanında bâzı Kara Koyunlu begleri ile Şahruh'un yanına geldi. Şahruh, Cihanşah'ı Kara Koyunlu begleri ile birlikte, İskender'in hâkim olduğu yerleri ele geçirmeye görevlendirmiş olduğu gibi, oğlu Cuki ile Şirvanşah Halilullah'ı da İskender üzerine göndermişti.

Baharla birlikte kışlak yurdundan ayrılan Şahruh, Ucan'a gelerek konmuş ve Tebriz ileri gelenleri ile ulemâ tarafından karşılanmıştı. İskender'e gelince, o, tutunamayacağını anladığından önce Alıncak kalesine kaçmış, oradan ise Anadolu'ya doğru yollanmıştı. Böylece 1435 yılında Âzerbaycan'da Timurluların hakimiyeti yeniden kurulmuş oldu.

İskender'in Anadolu'ya doğru kaçması üzerine Şahruh, Kara Koyunluların düşmanı Ak Koyunlu Osman Beg'e haber göndererek, onun yolunu kesmesini bildirmişti. Üstelik Şahruh, oğlu Cuki'yi de İskender'i tâkiple görevlendirmiş ve Cuki onu tâkip ederek Çoban köprüsüne kadar gelmiş bulunuyordu. Timurlu kuvvetlerinin yaklaşması üzerine geçmelerine izin verilmesi için İskender, Kara Yülük'e baş vurmuş ise de, onun bu isteği, yolunu kesen Ak Koyunlu begi tarafından kabul edilmemişti. Taraflar arasında Erzurum ya-

kınında büyük bir çarpışma olmuş, Ak Koyunlular yenilmiş, yaralanan Kara Yülük ise getirildiği Erzurum'da ölerek, cesedi oğullarından Şeyh Hasan tarafından bir mescidin avlusunda gömülmüştür.

Ak Koyunluların beglerini de kaybederek yenilmeleri üzerine, İskender Erzurum'a girmiş, fakat Timurlu mirzası Cuki'nin yaklaşması üzerine vaktiyle babası Kara Yusuf'un yaptığı gibi, Osmanlı topraklarına sığınmak üzere buradan ayrılmıştı. Timurlular savaş alanına gelince, bir fersah boyunca ölülerin birbiri üzerine yığılı olduklarını görerek dehşet içinde kalmışlardı. Timurlu kuvvetlerinin önünden kaçan İskender Tokat'ta Kazova'ya gelmiş, Mirza Cuki ise İskender'i daha fazla takip etmeyerek, kışlamak üzere Karabağ'a gitmiş bulunan (Kasım 1435) babasının yanına dönmüştür.

Şahruh buradan Osmanlı hükümdârı II. Murad'a gönderdiği elçisi ile, "İskender'in fitne, fesat ve tahriblerde bulunduğu, şimdi ise kaçmış olup, o taraflara gelecek olur ise yakalanarak, kendisine gönderilmesini" istemiştir.

İskender'in kaçması, öte yandan Harezm'den bâzı haberlerin alınması ve kışın da geçmesi üzerine Timurlu hükümdârı buralarda daha fazla kalmanın bir fayda sağlamayacağını da herhalde anlamış bulunduğundan dönmeye karar vermişti. Esasen Harezm tarafından gelen haberci Özbek hanı Ebu'l-Hayr'ın Deşt-i Kıpçak'tan gelerek Harezm'e girdiğini, Şah Melik'in oğlu İbrahim'in karşı koyamadığından şehrin Özbeklere teslim olduğunu ve Özbeklerin zaman zaman olduğu gibi bölgeyi yağmalayıp, döndüklerini bildirmişti. Bu durum üzerine Şahruh dönülmesini buyurarak, 1436 yılı baharında Karabağ'dan ayrılmış, Aras suyunu geçip, Ucan'a gelince, Âzerbaycan hâkimliğini Kara Koyunlu Cihanşah'a bırakarak, Ekim ayında Herat'a gelerek, Horasan ileri gelenlerince karşılanmıştır.

Böylece Şahruh büyük ümitlerle çıktığı bu Âzerbaycan seferlerinden hiçbir şey elde edemeden dönüyordu. Doğu Anadolu, Âzerbaycan ve Irak-ı Acem bölgelerinde Kara Koyunlu devletinin varlığından dolayı Timurluların kudretli hükümdârı Şahruh, zamanın diğer iki güçlü devleti Osmanlılar ve Memlûkler üzerine doğrudan doğruya baskıda bulunamamış, Ankara Savaşı'ndan sonra hemen kendini toplayan Osmanlı devleti, Timur tarafından yeniden canlandırılan Anadolu begliklerini kolaylıkla ortadan kaldırabilmiş, Balkanlarda fetihleri sürdürmüştür.

m) Mirza Baysungur oğlu Sultan Muhammed'in Acem Irak'ına Tâyini, Ayaklanması, Şahruh'un Onun Üzerine Yürümesi ve Ölümü:

Kara Koyunlu İskender'in 1438 yılında ölümünden sonra, Türkmen tehlikesinin kalkmış olmasından dolayı Acem Irak'ına büyük beglerden hiçbirisi gönderilmemiş, bu ise o civardaki bâzı kimselere cesâret vermişti. Bunlardan, bugünkü Tahran yöresindeki Rüstemdâr hakimi Melik Keyûmers ayaklanmış, üzerine gönderilen kuvvetleri mağlûp etmişti. Fakat daha sonra gönderilen kuvvetler ile başa çıkamayacağını anlayan Keyûmers, baş eğdiğini bildirmiş ve elçiler göndermişti. Bu olay üzerine başkent Herat'da Rey ve Acem Irak'ının durumu ile ilgili görüşmeler yapılmış, nihayet Şahruh'un torunu Muhammed Sultan'ın buraya gönderilmesinin uygun olacağına karar verilmiştir.

Başlangıçta Sultaniye, Kazvin, Rey ve Kum şehirleri kendisine verilen bu genç mirza, yöredeki mahallî begler ile mücadeleye girişmiş, Hemedan, Nihâvend ve Gâverûd gibi yerlerde de duruma hâkim olduktan sonra, yanındaki bâzı beglerin kışkırtması ile bu sefer de Isfahan üzerine yürümüştü. Öte yandan Şahruh artık yaşlanmış bulunduğundan Herat sarayı da pek huzur içinde bulunmuyordu. Uluğ Beg'in oğlu Abdüllâtif küçüklüğünden beri Herat'ta yaşıyordu. 1441 yılı başlarında o, ninesi Gevherşad Aga'ya gücenerek Semerkand'a babasının yanına gitti. Onun gücenmesinin sebebi ninesi Gevherşad'ın başka bir torunu Baysungur'un oğlu Alâuddevle'ye gösterdiği son derecedeki sevgi idi. Abdüllâtif nihayet Semerkand'a giden Gevherşad tarafından geri getirilmiş ve bu Şahruh'u memnun etmişti.

1444 yılında ağır bir hastalığa yakalanan hükümdârın ölümü beklenir olmuştu. Ateşten bitkin hale gelen hükümdâra ilaçlar fayda sağlamamıştı. Hükümdârın ağır bir hastalığa yakalandığı haberi ülkenin pek çok yerinde işitilmiş ve bu sırada devlet ileri gelenlerinden pek çoğunun adının karıştığı yolsuzlukları araştırmak üzere Belh'te bulunan Mirza Muhammed Cuki, babasının durumunu öğrenince acele ile Herat'a dönmüştü. Hatta bu arada beglerden bâzıları, Gevherşad'ın zoru ile Mirza Alâuddevle'ye biat etmişlerdi. Ancak beklenildiğinin aksine Şahruh kısa sürede iyileşti.

Lâkin az sonra Mirza Muhammed Cuki öldü. Böylelikle Şahruh'un hayatta sâdece bir oğlu kalmış oluyordu. O ise, yâni Uluğ

Beg, en büyük oğlan olmasından dolayı, kendini tahtın gerçek varisi görüyor, veraset işleri ile ilgilenmeyip, artık seferlere de çıkmayıp, rasat işleri ile meşgul oluyordu. Öyle anlaşılıyor ki, o, küçüklüğünden beri Herat'ta yaşayan oğlu Abdüllâtif vasıtası ile duruma hâkim olabileceğini zannediyordu. Timur bir sefer sırasında ölmüş olduğu halde, yerine getirilmese bile torunu Pîr Muhammed'i kendisine halef olarak göstermiş ve bu hususta vasiyette bulunmuştu. Şahruh daha yaşlı öldüğü halde, böyle bir niyetini açığa vurmamıştı. Buna rağmen Muhammed Cuki'nin tahta aday olarak görüldüğü ve hattâ hükümdârın içten içe onu kendisine halef tâyin etmek istediği belirtilmektedir. Fakat buna karşılık, hanımı Gevherşad'ın ise Baysungur oğlu Alâuddevle'ye olan sevgisi bilinmektedir. Şahruh iyileştikten bir süre sonra kendi adayı ölmüş olduğu, hatta babası Timur'un ölümünden sonra kendisinin tahtı uzun mücadelelerden sonra, güçlükle nasıl ele geçirdiğini çok iyi bildiği halde, hiçbir zaman verâset konusu ile ilgilenmemişti.

Öte yandan dedesinin yaşlılığından yararlanan Sultan Muhammed, gerek Isfahan şehri ileri gelenlerinin çağırmaları, gerekse yanındaki beglerin teşvikleri sonucu Isfahan üzerine yürümeye karar vermiş ve 1446 yılı Mayıs ayında Ishafan'a gelerek, armağanlar ile karşılanmıştı. Fakat Sultan Muhammed bununla yetinmedi ve Isfahan'dan sonra Şiraz üzerine yürümeye karar verdi.

Şahruh'a gelince: O, durumu soruşturmak amacı ile adamlar göndermiş, gönderilenler tehlikenin büyüklüğünden söz edince, hanımı Gevherşad'ın da teşviki sonucu, Sultan Muhammed Şiraz'ı kuşattığı sırada, Şahruh da Herat'tan ayrılmıştı. Onun hasta olduğu halde Isfahan ve Şiraz'a kadar uzanacak bir seferi göze alması, konunun ciddiliği kadar, muhakkak ki bâzı kimselerin teşviki sonucu idi. Hükümdârı kışkırtanların başında ise hanımı Gevherşad geliyordu. Gevherşad hükümdârın bu seferden sağ olarak dönmediği takdirde meydana gelecek olan olayları da düşünmüş olmalıdır. Çünkü hükümdar sefere çıkarken, başkent Herat ve buradaki hazinelerin korunmasına kendi taht adayı Alâuddevle'yi bıraktırmayı başarmış, Uluğ Beg'in Herat'taki oğlu Abdüllâtif'i ise alarak hükümdâr ile birlikte sefere katılmıştı.

Hiçbir güçlükle karşılaşılmadan, daha önceki seferleri sırasında olduğu gibi, yol üzerindeki şeyh ve evliyâ türbeleri ziyaret edilerek Rey'e gelinmiş, buradan 30.000 kişilik bir kuvvet öncü olarak Sultan

Muhammed üzerine gönderilmişti. Bunun üzerine Sultan Muhammed, üç haftadan beri sürdürdüğü kuşatmayı kaldırarak, Kenduman taraflarına çekildi. Ordu Sultan Muhammed üzerine giderken, Şahruh Isfahan'ın ileri gelenlerini tutuklatarak Rey'e dönme kararı almış ve yola çıkmıştı. Sâve'ye gelindiğinde hükümdâr çoğu seyyid ve ulemâdan olan bâzı kimseleri yine Gevherşad'ın ısrarı ile astırdı. Halbuki böyle bir şeye, ulemâdan hiçbir korkusu bulunmayan Timur ve dedesini pek çok bakımdan taklit eden Uluğ Beg bile cesâret edememişti. Dindâr bir hükümdâr olarak tanınan Şahruh'un haleflerinin daha sonraları mahvolmaları ve hükümdârlığın Miranşah ve Ömer Şeyh koluna geçmesinin sebebini, seyyidlerin bedduâlarında arayan yazarlar çıkmıştır.

Nevruz'un yaklaşması dolayısı ile hükümdar Rey'de bir toy vermiş ve o civardaki Şeyh Abdülazim'in türbesini ziyarete karar vermişti. Üç günlük yol için hazırlık yapılıp, yola çıkılmış, fakat kendisini zaman zaman rahatsız eden mide rahatsızlığı yolda yeniden nüksedince, dönülmesini buyurmuş, ancak 12 Mart 1447 tarihinde ölmüştür.

III. ULUĞ BEĞ DEVRİ

a) Şahruh'un Cesedinin Önce Herat'a, Oradan da Semerkand'a Nakli ve Bu Arada Timurlu Mirzaları Arasındaki Mücadeleler:

Hükümdârın ölümü o gün gizli tutulmuş, fakat geceleyin bu haber ordugâhda yayılmıştı. Ölüm günü mirzalardan Ebu'l-Kâsım Babür, Abdüllâtif, Şahruh'un kızının oğlu Halil Sultan ordugâhta bulunuyorlardı. Beglerin çoğu Sultan Muhammed üzerine gönderildiğinden, ileri gelen beglerden hiç biri yoktu. Gevherşad Aga, orduda Uluğ Beg'in temsilcisi durumunda bulunan oğlu Abdüllâtif'e Uluğ Beg'e yaranmak ve onu memnun etmek için bir adam göndererek, ordunun idâresini ele almasını istemişti. İdâreyi ele alan Abdüllâtif'in ilk işi, babasını durumdan haberdâr etmek olmuştu. Uluğ Beg babasının ölümüne üzülmekle birlikte, ordunun hazırlanması için adamlarına emir vermişti. Zira o Şahruh'un sağ kalan tek oğlu olmasından dolayı tahtın kendi hakkı olduğunu iddia ederek, başka hiç bir kimsenin hakkını tanımıyordu. Buna rağmen herhangi bir oldu-bitti ile karşılaşmamak için Horasan'ı ele geçirmek maksadı ile Amu Derya kıyısına gelmişti. Ancak o burada kardeşi Muhammed Cuki'nin oğlu Ebu Bekir Mirza'nın daha önce ırmağı geçtiğini öğrenmişti. Buna rağmen Uluğ Beg için yeğenini ortadan kaldırmak pek güç olmadı. O bu genç Mirza'yı, kızını vereceği vaadi ile yanına getirtmiş, daha sonra onu Semerkand'a gönderip, bahane ile ortadan kaldırmaya muvaffak olmuştu. Uluğ Beg bundan sonra ırmağı geçerek Belh'i işgal ederek, ordugâhını burada kurmuş ve ileriki harekâta girişmek üzere hazırlıklara başlamıştı.

Abdüllâtif ise idareyi ele alır-almaz bâzı güçlüklerle karşılaştı. Ebu'l-Kasım Babür ve Halil Sultan'ın ordu pazarını yağmalama teşebbüsleri, Abdüllâtif'in bâzı kimseleri astırması ile yatıştırılabilmiş, nihayet ölümün 3. günü, Şahruh'un cesedi bir mahfe içine konularak, Horasan'a doğru hareket edilmişti. Uluğ Beg, Simnan üzerinden Damgan'a gelen oğlu Abdüllâtif'in bundan sonra, babasının cesedi ve ordusu ile Herat'a değil de, yolunu kuzeye çevirerek, Semerkand'a geleceğini sanıyordu. Ancak Abdüllâtif, daha Bistam'da iken, Deşt-i Kıpçak'tan her yıl akınlarda bulunan Özbeklere karşı bölgeyi sa-

vunmak üzere gönderilen birliklerin begi Hinduke'nin, Mirza Babür ile birleştiği ve Semerkand yolunun kendisine kapalı olduğunu öğrenmişti. Abdüllâtif, İbrişim köprüsüne geldiğinde, buradan Maverâünnehr'e doğru gitmek niyetinde idi. Ancak o, bu yolun tehlikesini göze alamadığından Sebzvar yolunu seçmişti. Yolda iken, babasının, seferin başında Rey'den Sultan Muhammed üzerine gönderdiği beglerin kendi yanına gelmekte oldukları haberini almıştı. O, böylece durumunu daha da kuvvetlendirmiş olarak ve Gevherşad Aga da elinde tutsak olduğu halde Nişabur'a geldi. Ancak burada iken Şahruh'un sefere çıkarken Herat'ta bırakmış olduğu Mirza Alâuddevle'nin hazineyi açtığı ve Meşhed'e ordu gönderdiğini öğrenmişti. Alâuddevle başlangıçta Uluğ Beg'i memnun etmek için Mâverâünnehr'e para ve armağanlar göndermiş, hutbenin Şahruh adına okunmasını kararlaştırmıştı. Ancak Abdüllâtif'in Gevherşad Aga'ya karşı davranışları onu harekete geçmeye sevk etmiş, hazineyi açarak, bir ordu düzenleyip, Meşhed'i işgal ve ninesini kurtarmak üzere Nişabur istikametinde yola çıkarmıştı. Herat'tan gelenler Nişabur civarında 1447 yılının Nisan ayı sonlarında baskınla Abdüllâtif'i tutsak almış, Gevherşâd Aga'yı kurtararak Herat'a dönmüşlerdir. Abdüllâtif, Herat'ta İhtiyareddin kalesinde hapsedilmiş, Şahruh'un cesedi ise Gevherşad medresesindeki Baysungur ve daha pek çok hanedan mensubunun gömülü bulunduğu türbeye gömülmüştür. Bu durumda Uluğ Beg'in hükümdârlığı tehlikeye düşmüş bulunuyordu.

Alâuddevle bundan sonra kuzeye doğru, Uluğ Beg üzerine yürüyerek Murgab ırmağını geçti. Ancak Alâuddevle bu sırada kardeşi Ebu'l-Kasım Babür tarafından da tehdit altında bulunduğundan, barış görüşmelerine geçilmiş, taraflar anlaşarak, Abdüllâtif serbest bırakılmıştı.

Ancak 1448 yılı başlarında Uluğ Beg ile Abdüllâtif birlikte, Alâuddevle üzerine Herat'a yürüdüler. Taraflar Herat'a 14 fersah uzaklıktaki Tarnab'da karşılaşmış ve Alâuddevle yenilmişti. Herat'a giren Uluğ Beg, bundan sonra Meşhed'i de ele geçirmişti. İsferâyin'e kadar gelen Uluğ Beg, Abdüllâtif'i Bistam ve Astarâbâd taraflarına göndermiş, fakat kendisi buradan Herat'a dönmüştü. Babür tarafından sıkıştırılan Abdüllâtif de ardından Herat'a geldi. Şahruh'un başşehri olmasından dolayı, buraya hâkim olanın, devleti ele geçireceği inancı mevcut olmakla beraber, dedesi Timur'a uyarak, Uluğ Beg, Semerkand'da yaşamayı tercih etmişti. Esasen Horasan'da kalabil-

meyi kendisi için pek mümkün görmeyen Uluğ Beg, 1448 yılında, kendisinin Horasan'a gelmesinden sonra, Özbeklerin Semerkand civarına gelerek, onun Herat civarında yaptığı gibi, şehrin etrafını yağmaladıklarını ve Kûhek tepesinin batı eteğindeki Meydan Bağ'ın da inşa ettirdiği ve duvarlarını Çin'den getirttiği çinilerle kaplattırdığı Çinihâne'nin yağma edildiğini işitince, babasının cesedini, bu arada babasının dünyanın çeşitli yerlerinden Herat'a getirttiği san'atkârlar ve kıymetli bâzı eşya ve ele geçirebildiği kadar hazineyi alıp, Herat'ta oğlu Abdüllâtif'i bırakarak Mâverâünnehr'e doğru uzaklaşmıştı. Uluğ Beg kışı Buhara'da geçirmiş, buradan Şahruh'un cesedini Semerkand'a göndererek, Timur'un türbesine gömdürtmüştü.

1448 yılı olayları ile Uluğ Beg'in asker ve ahali arasında bütün nüfuzu kırılmıştı. Buna rağmen o 1449 yılı baharında Horasan'ı işgal etmeyi düşünüyordu. Fakat bu sefer de oğlu ile savaşmak zorunda kaldı. Babasına karşı ayaklanan Abdüllâtif, islâm ulemasınca şer'i olarak kabul edilmeyen, Hind ticaret yolu üzerindeki "tamga" yâni ticaret vergisini kaldırıp, Amu Derya üzerindeki kayıklara el koymuştu. Uluğ Beg, küçük oğlu Abdülaziz'i Semerkand'da bırakarak Abdüllâtif üzerine yürüdü. Taraflar karşılıklı Amu Derya'nın iki yakasında uzun süre beklediler. Uluğ Beg, oğlu Abdüllâtif ile mücadeleden başka, ordusu içindeki harekâtı da bastırmak zorunda kalmıştı. Abdülaziz'in, Uluğ Beg ile birlikte gitmiş olan beglerin Semerkand'daki ailelerine baskı yaptığına dâir çeşitli haberler, begleri o kadar öfkelendirmişti ki, Uluğ Beg'in tutulup, Abdüllâtif'e teslim edilmesi dahi düşünülmeye başlanmıştı. Fakat bu sefer de Uluğ Beg'in Semerkand'a dönmesini gerektiren başka bir olay meydana geldi. Bu hareketin ortaya çıkışı ve idârecisi hakkındaki bilgiler pek açık değildir. Türkmen asıllı olan Argun kabilesi, genç yaştaki güyâ Miranşah'ın torunlarından olan, Mirza Ebu Said adında bir şehzadeyi kendi başlarına geçirerek, Semerkand'ı kuşatmışlardı. Ufak bir topluluğun hareketi Uluğ Beg'i bütün ordu ile Semerkand'a dönmeye kolay kolay zorlayamazdı.

Uluğ Beg'in başşehire dönmesine sebep muhakkak ki Semerkand'dan yeni bir takım havadisler alması idi. Uluğ Beg, Semerkand'da asayişi sağlamayı başarmış ve Ebu Said'i bozkırlara kaçmak zorunda bırakmıştı. Bundan sonra o, tekrar Abdüllâtif üzerine yürümüş ve Abdülaziz'i de yanında alıp götürmüştü. Abdüllâtif ise babasının yokluğundan yararlanarak, Amu Derya'yı geçip, Tirmiz

ve Şehr-i Sebz'i işgal etmişti. Baba ile oğlu arasında savaş Semerkand yakınında, Timur devrinde kurulmuş köylerden biri olan Dımaşk'ta 1449 yılı güzünde meydana geldi. Savaşta Uluğ Beg yenildi. O, Semerkand kalesine sığınmak istemiş ise de bıraktığı kale komutanı kapıları açmayarak, onu içeri almadı. Bunun üzerine o, adamlarından ve oğullarından bâzıları ile kuzeyde Sir Derya kıyısındaki Şahruhiye'ye geldi. Buradaki kale komutanı ise onları içeri almak şöyle dursun, tutuklayıp, Abdüllâtif'e teslim etmek istemişti. Uluğ Beg kendi isteği ile oğluna teslim olmayı tercih ederek, Semerkand'a döndü. Abdüllâtif başlangıçta babasının Mekke'ye gitmesine izin vermiş ve eski hacılardan Emir Muhammed'i de yanına katmıştı. Fakat aynı zamanda gizli olarak Uluğ Beg'in yargılanması yapılmış ve bu yargılamada güya Abddüllâtif'in müdahalede bulunmadığı belirtilmişti. Vaktiyle Timur zamanında olduğu gibi, şimdi de Cengiz Han soyundan biri Han ilân edilmiş bulunuyordu. İşte vaktiyle babasının Uluğ Beg tarafından öldürüldüğünü söyleyen Abbas adında birisi, Abdüllâtif'in teşviki ile Han'a gelerek, şeriat gereği babasının intikamını alma hakkının kendisine verilmesini istedi. Han, şeriat ne emrediyorsa onun yapılmasını buyurdu. Ulema tarafından gerekli fetva düzenlenip, buna Kadı Miskin'den başka bütün Semerkand kadıları mühürlerini bastılar. Halbuki Uluğ Beg'in kudretli zamanlarında Kadı Miskin, hükümdârın beğenmediği hareketlerine müdahale ederken, şimdi ise, verilen haksız kararı onaylamamak cesaretini göstermişti.

Nihayet Uluğ Beg Semerkand'dan ayrıldı. Neşe ile yanındakilerle sohbet ediyordu. Ancak biraz sonra arkadan gönderilen biri, Han'ın, komşu köyde beklemelerini buyurduğunu bildirmişti. Bu buyruk gereğince konulmuştu. Hava soğuk olduğundan Uluğ Beg, ateş yakılarak et pişirilmesini buyurdu. O, artık başına gelecekleri iyice sezmeye başlamıştı. Nitekim yakılan ateşten sıçrayan bir kıvılcım kaftanının bir kısmını yaktığında o, ateşe bakarak "sen hem (de) bildin" demişti. O, aklına kötü şeyler getiriyordu ve kötü kötü yorumlarda bulunuyor, buna karşılık yanındaki hacı ise onu yatıştırmaya ve teskin etmeye çalışıyordu. Birdenbire kapı açılarak, yanında birisi ile Abbas içeri girdi. Uluğ Beg, Abbas'ı görür görmez yerinden fırlayıp, onun üzerine yürümüş, ancak Abbas'ın arkadaşı Uluğ Beg'i yakalayıp, sırtındaki kürkü çıkarmıştı. Abbas ip almaya çıktığında, hacı Uluğ Beg'in abdest almasına imkân sağlamak için kapıyı arkadan kapa-

mıştı. Ancak az sonra Abbas geri gelmiş ve Uluğ Beg'i ip ile bağlayarak, avluya çıkarmıştı. Bu durumda artık Uluğ Beg'in yol arkadaşları hiçbir şey yapamamış ve öteye beriye saklanmışlardı. Abbas Uluğ Beg'i kılıcı ile öldürmüştü (Ekim 1449). Onun yanındaki adamlar Semerkand'a dönmüşlerdi. Cesedi onların alıp-almadığı, defnin kim tarafından ve ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. 1941 yılında Timur'un mezarı ile birlikte Uluğ Beg'in mezarı da açılmış ve tabut açıldığında kafası kesik iskelet ile karşılaşılmıştı.

IV. ABDÜLLÂTİF DEVRİ

Bu sırada İran'da hanedanın diğer üyeleri arasında mücadele devam ettiğinden, baba ile oğul arasındaki anlaşmazlığa kimse müdâhâle edememişti. Abdüllâtif, babasından sonra kardeşi Abdülaziz'i de öldürtmüş, fakat bunu yaparken artık din adamlarının hükmüne başvurmaya gerek bile görmemişti. Uluğ Beg'e taraftar olan bâzı beglerin Semerkand üzerine giriştikleri seferin başarısızlıkla sona ermesi ve beglerden dördünün öldürülmesinden sonra, o yılın kışında Mâverâünnehr'de artık Abdüllâtif'in hâkimiyeti tamamen tesis edilmiş gibi idi. Hattâ Deşt-i Kıpçak'taki Özbekler bile artık her yıl Mâverâünnehr üzerine giriştikleri akınlarını tekrarlayamaz olmuşlardı.

1449/50 yılı kışında Semerkand'ın hayatı Uluğ Beg zamanındakinden oldukça farklı bir görünüşe bürünmüştü. Abdüllâtif babası gibi, astronomi ve tarih ile ilgileniyor, ancak bunlar yanında din adamları ve dervişlere saygıda kusur etmiyor, onların derslerine devam ediyor, hattâ tartışmalara da katılıyordu. Kaynaklarda onun tartışma yapacak kadar Arapça ve Farsça bildiğini gösteren örnekler bulunmaktadır. Ulu Cami'de hutbe, halifeler zamanında olduğu gibi, hükümdar tarafından okunmaya başlamıştı. Abdüllâtif'in din adamlarına karşı gösterdiği iyi muamele ve saygıdan sonra, 1450 yılı baharında Semerkand'dan kaçan Ebu Said'in Buhara'da ümit ettiği ilgi ve yardımı bulamayışı tabiî idi. Hatta şehrin kadısı ve emniyetini üstlenen darugası onun tutuklanıp, öldürülmesini bile buyurmuşlardı. Fakat tam bu sırada, beklenmedik bir anda Abdüllâtif öldürüldü.

Abdüllâtif devri, Uluğ Beg devrine göre din adamları için iyi, ahali ve asker için kötü bir devir olmuştur. Abdüllâtif, itaatte en ufak bir sapma göstereni şiddetle cezalandırırdı. Zamanının tarihçilerinden Abdürrezzak-ı Semerkandî'nin anlattığına göre o, "ne yaşlılara saygı, ne de gençlere merhamet gösterilmesine" izin verirdi. Onun şiddeti ve öfkesinden çekindiklerinden, onun idaresinden memnun olmayanlar, ona karşı ayaklanmaya bir türlü cesaret edememişlerdi. Buna rağmen nihayet ona karşı bir suikast düzenlendi. Bu teşebbüsün başında da beglerinin öcünü almayı kendilerine bir borç bilen Uluğ Beg ve Abdülaziz'in adamları bulunuyordu. Abdüllâtif'in yakınlarından biri suikastten haberi olduğu halde, Abdüllâtif'ten korkusundan

dolayı haber vermeğe cesaret edemediğini sonraları tarihçi Abdür-rezzak-ı Semerkandî'ye söylemiştir.

Suikast, hükümdarın şehrin kuzeyindeki Meydan bağı adlı konağından sabah namazını kılmak için camiye giderken, 8 Mayıs 1450 tarihinde, şehrin güneyindeki Çınar bahçesinden geçerken meydana geldi. Rivâyete göre gece Abdüllâtif bir rüyâ da görmüştü. Güya rüyâsında o bir tas içinde başının kendine sunulduğunu görmüş ve korku ile uyanarak, Nizamî'nin şiirleri ile fal bakmaya başlamış ve "baba katiline hükümdarlık nasip olmaz; nasip olsa da altı aydan fazla sürmez" beyti çıkmıştı. Abdüllâtif, suikast sırasında türkçe olarak "Allah ok teğdi" diyerek atından düşmüş, bunun üzerine yanındakiler kaçışmışlar, suikastçılar ise hükümdârın üzerine atılarak, başını kesip, Uluğ Beg medresesinin kapısında teşhir etmişlerdi. Kâtil, hükümdârı öldürdükten sonra kaçarak, Türkistan (Yesi) şehrine gelmiştir. Fakat aslında katilin kaçmasına gerek yoktu. Çünkü Abdüllâtif'in öldürülmesinden sonra, devlet idaresi Abdüllâtif'in düşmanlarının eline geçmişti.

V. ABDULLAH DEVRİ

Suikastçılar, Şahruh kolundan İbrahim Sultan'ın oğlu Mirza Abdullah'ı hapisten çıkararak, tahta oturttular. O, Semerkand hazinesindeki parayı askerlere dağıtmakla işe başlamak zorunda kalmıştı. Abdüllâtif'in baskı ve şiddete dayanan idâresinden sonra Abdullah ve Şeyhülsilâmı ile birlikte, şimdi yeniden Uluğ Beg devri geri gelmiş bulunuyordu. Devlet idâresindeki bu değişiklik, din adamlarının merkezi olan Buhara'da iyi bir tesir bırakmamıştı. Abdüllâtif'in ölümü duyulur-duyulmaz, şehrin darugası ve kadısı hemen Mirza Ebu Said'i hapisten çıkararak, ona biat etmişlerdi. Ebu Said derhal Semerkand üzerine yürümüş, fakat yenilerek kuzeydeki bozkırlara kaçmıştı.

Abdullah'ın ise Şaburgan, Belh ve Hisar'ı işgal ile Semerkand'ı ele geçirmek isteyen başka bir rakibi Baysungur oğlu Mirza Alâuddevle ile mücadele etmesi gerekmişti. Abdullah, Şehr-i Sebz'den Alâuddevle üzerine yürümüş, fakat ordu savaşmadan dağılmıştı. Alâuddevle Belh'e, Abdullah ise Semerkand'a dönmüştü. Alâuddevle'nin dönme sebebi gâliba bu sıralarda Horasan'da duruma tekrar hâkim olan kardeşi Bâbür'ün taarruzundan dolayı olsa gerektir.

Bu sırada Ebu Said, Sir Derya havzasında Timurluların kuzey hududundaki Türkistan (Yesi) şehrini işgal etmişti. 1450/51 yılı kışında Abdullah'ın gönderdiği ordu, yolların karla kaplı olmasına rağmen giderek, şehri kuşattı. Taraflar arasında ufak-tefek çatışma olmuş, fakat şehir ele geçirilememişti. Bu sırada Ebu Said bir hileye baş vurarak, Abdullah'ın ordusunu aldatmayı başardı. Onun Özbek elbisesi giydirerek etrafa salıverdiği adamları, Özbek hanı Ebu'l-Hayr'ın yardım için Deşt-i Kıpçak'tan gelmekte olduğu söylentisini yaydılar. Şehirde de Özbek hanının gelişini kutlamak üzere davullar çaldılar. Nitekim bu hile hemen tesirini gösterdi. Sultan Abdullah'ın ordusu bu durumu görüp, söylentilere inanmış, bütün ağırlıkları, at ve bineklerini bırakarak, canlarını kurtarma derdine düşerek, Semerkand yolunu tuttular.

Onların Semerkand'a gelip, durumu anlatmaları üzerine, Abdullah savaş hazırlıkları görülmesini buyurarak, hazinenin kapılarını açtı. Yeniden ordu hazırlayıp, Şahruhiye'ye doğru yola çıktı. Bunun

üzerine Ebu Said bu sefer, Özbek hükümdarından yardım istedi. Ebu'l-Hayr bunu kendisi için bulunmaz bir fırsat olarak görüp, Ebu Said'e yardıma geldi ve onlar birlikte Semerkand'ı ele geçirme plânları yaptılar. Ebu Said ve Ebu'l-Hayr, Yesi'de birleştikten sonra önce Taşkend, oradan da Hocend'e geldiler. Bunun üzerine Abdullah'ın ordusu Sir Derya kıyılarından ayrıldı. Rivâyete göre, mevsimin sıcak olmasından dolayı onlar, Dizek çölünü geçerken Yada taşı ile yağmur yağdırmak suretiyle çölü kolaylıkla aşmışlardı. Taraflar, Timur devrinde kurulmuş bulunan, Semerkand yakınındaki Şiraz köyü civarında 1451 yılı Haziran ayında karşılaştılar. Özbekler, kendilerinden daha kalabalık olan Abdullah'ın ordusunu bozguna uğrattıkları gibi, Abdullah da savaş sırasında öldürüldü (22 Haziran 1451). Bunun üzerine Şeyhülislam Burhaneddin Horasan'a Babür'ün yanına gitmiş, gâlipler kolaylıkla şehre girerek, Ebu Said tahta oturtulmuştu. Onun şehre girdikten sonra ilk yaptığı iş, Mirza Abdüllâtif'in katillerinin öldürülmeleri emrini vermek olmuştu. Ebu'l-Hayr ise, Uluğ Beg'in kızını kendisine eş olarak alıp, bâzı değerli eşya ile kendi yurduna dönmüştü.

VI. EBÛ SAİD DEVRİ

Ebu Said'in saltanatı, Uluğ Beg'inkinin aksine din adamlarının hâkimiyeti devri olmuştu. Abdüllâtif'in kâtillerinin öldürülüp, öcünün alınması ile, daha önce Semerkand'da 40 yıl süren Uluğ Beg'in hâkimiyeti yerine, Ebu Said'in Taşkend'den Semerkand'a dâvet ettiği Nakşibendî tarikatının şeyhi Hoca Ubeydullah-ı Ahrar'ın yine 40 yıl sürecek olan hâkimiyeti başlamış oluyordu. Şeriat taraftarı olan Hoca Ahrar, Kelam ilmini pek sevmezdi. Lâkin şeriata uygun bir hayat sürmesi ve manevî gücü ona mucize sâhibi şöhretini kazandırmıştı.

Horasan ve Mâverâünnehr'de bunlar olurken, Irak-ı Acem'de kendini hükümdar ilân eden Sultan Muhammed, dedesi Şahruh zamanında devletin başşehri olması ve dolayısı ile Herat'a hâkim olanın devlete hâkim olacağı inancının mevcut bulunmasından dolayı, daima Horasan'ı istilâ hevesini sürdürmüştü. Şahruh'un halefleri arasında bu mücadeleler sürerken, Irak-ı Acem bölgesi Kara Koyunlu Cihanşah'ın saldırısına uğramış ve Kazvin ile Sultaniye Kara Koyunlular'ın eline geçmişti. Bundan sonra Sultan Muhammed bir süre için Herat'ı ele geçirmiş ise de, kardeşleri Alâuddevle ve Babür'ün Herat üzerine yürümeleri ile buradan ayrılarak, tekrar Acem Irak'ına yönelmiş ve Babür, Herat'ı yeniden ele geçirmiştir. Babür, 1451 yılında Sultan Muhammed'i öldürdükten sonra ona âit bulunan Acem Irak'ı ve Fars bölgelerini de kendi topraklarına kattı. O bundan sonra Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşâh'a mektup göndererek, vaktiyle dedesi Şahruh zamanında aldığı, Âzerbaycan bölgesinin vergisini Herat'a gönderip, kendi adına hutbe okutup, sikke kestirmesini istemişti. Kendisini ondan daha güçlü gören ve Timurluların artık içten içe çürüdüğünü gâyet iyi bilen Cihanşâh, Ak Koyunlular ile barış yapıp, durumunu sağlamlaştırdıktan sonra, Tebriz'de bütün gücünü toplamış ve oğlu Pîr Budak'ı Bağdad'dan çağırarak, onun idâresindeki bir orduyu Acem Irak'ının istilâsı için göndermişti. Gönderilen ordu, Acem Irak'ının kilidi sayılan Sâve ve Kum şehirlerini ele geçirerek, Isfahan üzerine yürümüştü. Timurlular arasındaki mücadelelerin sebep olduğu huzursuzluk, ağır vergiler ve zulümden bıkmış olan ahali Türkmenleri başlangıçta kurtarıcı gibi karşıladılar.

Pîr Budak, Isfahan'dan sonra Fars'a doğru ilerledi. Babür'ün Şirâz'da bıraktığı yeğeni, Alâuddevle oğlu Mirza Sancar, Kirman'a kaçmış bulunduğundan, Fars bölgesi Pîr Budak tarafından kolaylıkla işgal edildi. Böylelikle 6 ay gibi kısa bir zamanda Acem Irak'ı ve Fars bölgeleri Türkmenlerin eline geçmiş oluyordu. Pîr Budak ardından 1454 yılında Kirman bölgesini de ele geçirmeye muvaffak oldu.

1453 yılı kışını Mâzenderan'da geçiren Babür, ertesi yıl Mâverâünnehr'e Ebu Said üzerine yürüdü. Hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Semerkand'a gelen Babür, 40 gün kadar şehri kuşatmasına rağmen ele geçirememiş ve nihayet Ceyhun ırmağı arada hudud olmak üzere taraflar anlaşmışlardır.

Ancak Acem Irak'ı, Fars ve Kirman bölgelerindeki kolay başarılar ve Timurlu mirzalarının aralarındaki anlaşmazlıklar, Cihanşah'a Horasan'ın dahi pek büyük bir güçlükle karşılaşmaksızın ele geçirilebileceğini göstermişti. Bundan dolayı Cihanşah 1456 yılı yazında oğlu Muhammedî Mirza'nın yanına bâzı begleri katarak, Damgan'a gönderdi. Şehrin hâkimi, şehri teslim ile Herat'a çekildi. Horasan hâkimi Babür ise artık rahatsızlıkları yüzünden devlet işleri ile pek ilgilenemez olmuş, 1456 yılı güzünde, Meşhed'e gitmek üzere Herat'tan ayrılmıştı. Kışın burada kalan hükümdâr, artık içkiyi bırakmış, günlerini daha çok av ve şeyhlerin sohbetinde geçirirken, 22 Mart 1457 tarihinde burada ölmüştür.

Yerini alan tek oğlu Mahmud tahta oturtulduğunda 11 yaşında bulunuyordu. Fakat Babür'ün ölüm haberinin henüz Herat'a ulaştığı gün, Mirza Alâuddevle oğlu Sultan İbrahim tutuklu bulunduğu hapishaneden kaçarak, Murgab yöresinde başına epey adam toplayarak, Herat üzerine yürümüştü. Bunun üzerine Mahmud şehri terk edince, İbrahim ise Herat'a giderek Muhtar Bağı'nda konmuştu (Haziran 1457).

Bu sırada 1451 yılında Mâverâünnehr'de hâkimiyeti ele geçiren ve devamlı Horasan'ı da ülkesine katma fikri taşıyan Ebu Said, Babür'ün ölümünü fırsat bilerek, Horasan'a yürüdü. Şehir dışında Herat ileri gelenlerince karşılanan Ebu Said, ardından şehre girmiş, lâkin İhtiyareddin kalesini ele geçirememişti. Bu sırada Şahruh'un hanımı Gevherşad Aga'nın, Sultan İbrahim ile haberleşmekle suçlanarak öldürülmesi, memnuniyetsizliğe yol açtığı gibi, aynı yıl içinde Horasan'da Mirza Şah Mahmud, Sultan İbrahim ve Ebu Said'in orduları için arka arkaya üç defa reâyadan vergi toplamaları hoşnut-

suzluğu daha da arttırmıştı. Üstelik İhtiyareddin kalesinin ele geçirilmesinin epeyce bir zamanı icab ettirmesi, buna karşılık, Belh'te Abdüllâtif'in oğullarının ayaklanmaları ve Mâverâünnehr'deki bâzı olaylar, Ebu Said'i dönmeye zorlamıştı.

Kaldı ki bu sırada beklenmedik olaylar cereyan etmeye başladı. Bunların başında Kəra Koyunluların Horasan'a doğru harekete geçmeleri geliyordu. Çoktandır Mâzenderan ve Horasan üzerine yürümek için bahane arayan Cihanşah, bir süre önce Rey'e gelerek, buradan Horasan'a yürümek üzere, Damgan'da bulunan oğlu Muhammedî Mirza'yı yanına Rey'e çağırdı. Cihanşah, ordusunun tam olarak toplanmasını dahi beklemeden 1457 yılı Kasım ayı başlarında, harekete geçerek, Bistam'dan Astarâbâd'a yöneldi ve bu yöreye hâkim oldu.

1458 yılına gelindiğinde artık Timurlu devleti o kadar dağınık bir halde idi ki, Astarâbâd'ı ele geçiren Cihanşah Sebzvar'a kadar hâkim bulunuyor, Ebu Said Mâverâünnehr'de, Mirza Alâuddevle Âbıverd'de, oğlu Sultan İbrahim Herat'ta, Mirza Sencer Merv'de, Mirza Şah Mahmud Tus'da, Kara Koyunlu İskender'in oğlu Mirza Kâsım Sistan'da hâkim oldukları gibi, Ahmed Yasavul Herat'ın iç kalesi İhtiyareddin'de, Moğol Pirke Neretu kalesinde, Abdullah Pirzad Serahs kalesinde, Emir Baba Hasan İmad kalesinde, Hvandşah oğlu Emir Üveys Tabes kalesinde, Emir Hasan Şeyh Temür Habuşan kalesinde hüküm sürmeye başlamışlardı.

Bu durumda Cihanşah'ın Astarâbâd'da duruma seyirci kalması beklenemezdi. Gerçekten de İsferâyin'de konmuş bulunan Cihanşah'ın Herat'a gelmekte olduğu haberi duyulmuş ve bu haber şehirde büyük bir heyecan ve telaşa yol açmıştı. Türkmenler şehre yaklaşınca İbrahim Mirza ile babası Alâuddevle başta olmak üzere, Herat ileri gelenlerinin bir kısmı kaçtılar. Kalanlar ise Kara Koyunlu hükümdarını karşılamaya çıktılar ve Haziran ayında (1458) Cihanşah şehre girdi. Lâkin beklenilenin aksine Türkmenler, Horasan'da yağma ve tahribâtta bulunmadılar. Cihanşah'ın Divan begi olan Emir Bâyezid-i Bistam, Horasan halkının gönlünü almak ve halkı kollamak için herkese lâyık olduğu muamelede bulunuyordu. Üstelik Şahruh'un hâtırasına bağlılık gösteren Cihanşah, bu Timurlu hükümdârının vaktiyle çıkarmış bulunduğu türkçe-farsça hükümlerinin geçerli olup, onların tasdik edilmelerini buyurmuştu. Türkmenlerin Horasan'daki âdil

idareleri kısa zamanda tesirini gösterdi ve daha önce Türkmenlerden korkularından kaçanlar, yavaş yavaş dönmeye başladılar.

Cihanşah Herat'ı ele geçirip durumunu sağlamlaştırdıktan sonra, artık Horasan'da kendisini iyice kuvvetli hissederek, kalabalık bir ordu ile Heratrûd tarafına yöneldi. Oğlu Muhammedî Mirza'yı öncü olarak çıkaran Kara Koyunlu hükümdârının artık endişe ettiği kişi Semerkand hâkimi Ebu Said idi. Ebu Said hakkında yeterli bilgiye sahip bulunmayan Cihanşah, onun kudreti hakkında, etrafta dolaşan söylentilere bakarak, kendi oğulları Kirman valisi Yusuf Mirza ile Fars ve Irak-ı Arab valisi Pîr Budak'ı da yanına çağırmıştı.

Esasen bu sırada taraflar arasında elçiler de gidip-gelmek suretiyle barış görüşmelerine başlanmıştı. Karşılıklı elçilerin gelip ve barış teminatı ile Ebu Said'in Herat üzerine yürümekte olduğu söylentisinin kesilmesi üzerine, Cihanşah, kışı geçirmek üzere dönerek, Herat'ın kuzeyindeki Muhtar dağı eteklerinde konmuştu. Lâkin Ebu Said hileye baş vurup, elçilerin ardından harekete geçerek, 50.000 kişilik bir kuvvetle Evbeh yakınlarında ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine Cihanşah o tarafa yöneldi. Az önce Fars bölgesinden gelerek babasına katılan Pîr Budak, öncü olarak çıkarılmış, Cihanşah da oğlunu tâkip etmişti. Meydana gelen savaşta Pîr Budak'ın adamları bozguna uğramışlar ve bundan sonra Pîr Budak kendisi Timurlular üzerine yürüme teşebbüsünde bulunmuş ise de, Cihanşah onu bu teşebbüsünden vazgeçirmişti. Zira bu sıralarda, başşehir Tebriz'den devamlı haberciler gelip, Makû kalesinde tutuklu bulunan oğlu Hasan Ali'nin hapisten kurtularak, hazineleri ele geçirip, ordu topladığı haberini getirmeye başlamışlardı. Bu durumda Cihanşah, Horasan'da kalmak ve sonucu belli olmayan bir savaşa girişmek yerine, Âzerbaycan'a dönmenin daha akıllıca bir iş olacağını düşünerek, yeniden barış görüşmelerinde bulunmak üzere Ebu Said'e adam gönderdi.

Cihanşah'ın sıkışık durumda olduğunu anlayan Ebu Said, barışın ancak Mirza Şahruh'un ülkesinin tamamını terkedip, vaktiyle Şahruh'un Cihanşah'a bıraktığı kadarı ile, yâni Âzerbaycan hâkimliği ile yetinmesi şartı ile mümkün olduğunu ifâde etmişti. Uzun uzun görüşmelerden sonra varılan anlaşmaya göre, Âb-ı Ruşen hudud olmak üzere, Simnan'a kadar bütün Horasan ve Kuhistan Ebu Said'e; Astarâbâd ise Alâuddevle'ye âit olacaktı. Kara Koyunlu hükümdârı vaktiyle Timurlulara âit olan Irak-ı Acem, Fars ve Kirman

bölgelerini elde tutmayı başarmıştı. Cihanşah'ın şehirden 3 fersah kadar uzaklaşmasından sonra, Ebu Said Herat'a girdi (22 Aralık 1458). Ebu Said Horasan'a geldikten sonra Herat'ı başkent edinmiş olup, o Herat'ı Semerkand'a tercih ediyordu.

Ebu Said Herat'a girdikten sonra, yanında yaklaşık 2000 kişilik bir kuvvet alıkoyup, ordusunun geri kalan kısmını Semerkand'a gönderdi. Alâuddevle, Sencer ve İbrahim Mirzalar onun az bir kuvvetle Herat'ta kaldığını öğrenince, Serahs'ta Ebu Said'e karşı birleştiler. Bunun üzerine Ebu Said onlar üzerine yürümüş ve Merv ile Serahs arasında meydana gelen vuruşmada, mirzalar yenilgiye uğramış, yaralanan Mirza Sencer ele geçirilip, öldürülmüş; Alâuddevle ile İbrahim ise kaçarak Sebzvar yöresindeki Mezinan'a gelmişlerdi. İbrahim az sonra Meşhed'e gelmiş, lâkin bu sırada yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak ölmüştür.

Ardından Sultan Hüseyin'in (Baykara) Astarâbâd taraflarında faaliyete geçtiğinin öğrenilmesi üzerine, Ebu Said, o tarafa yönelmiş ve bunun üzerine, Sultan Hüseyin Harezm taraflarına kaçmış (Mart 1460); Ebu Said Astarâbâd yöresinin idaresine oğlu Sultan Mahmud Mirza'yı görevlendirmişti.

Bu sefer de Mâverâünnehr'de Mirza Abdüllâtif'in oğlu Mirza Cuki ayaklandı. Bunun üzerine Ebu Said onun üzerine hareket etti (Mart 1461). Ebu Said'in gelmekte olduğunu işiten Mirza Cuki, Şahruhiye kalesine sığındı. Kuşatma sırasında Horasan taraflarından haberciler gelerek, Sultan Hüseyin'in Harezm'den Astarâbâd'a yürüdüğü haberini getirmişlerdi. Bunun üzerine Sultan Ebu Said Horasan'a yardımcı kuvvetler göndererek kuşatmaya devam etti. Ebu Said'in oğlu olan Astarâbâd vâlisi Sultan Mahmud, Sultan Hüseyin karşısında yenilgiye uğramış ve Horasan'a doğru kaçmıştı. Onların ardından Sultan Hüseyin de Herat'a doğru yöneldi. Buna rağmen o Herat'ı ele geçiremedi. Kuşatmanın uzayıp gittiği sırada, Ebu Said'in Mirza Cuki ile anlaştığı ve dönmekte olduğu haberinin alınması üzerine Sultan Hüseyin, Murgab suyu yöresine çekildi ve böylelikle Ebu Said yeniden Astarâbâd yöresine hâkim oldu. Buna rağmen Sultan Hüseyin, 1464 yılında yeniden Horasan üzerine yürüyerek, Âbıverd, Habuşan, Nişabur, Turşiz yöresinde yağmalarda bulunmuştu. Badgis'te yaylamakta iken bunu öğrenen Ebu Said, Sultan Hüseyin üzerine bir miktar kuvvet göndermiş ve taraflar Turşiz'de karşı karşıya gelmişler ise de, bu karşılaşmada Sultan Hüseyin gâlip

geldi. Bu gâlibiyete rağmen o Horasan'da kalamayarak, tekrar Harezm'e döndü.

Horasan seferinden sonra artık Âzerbaycan, Arap Irak'ı, Acem Irak'ı, Fars ve Kirman bölgelerine hâkim olan Kara Koyunlu Cihanşah, Şirvanşahlar, Ak Koyunlular, Gilân ve Mâzenderan hâkimlerine de kendi üstünlüğünü kabul ettirmişti. O kendini Osmanlı ve Memlûk sultanlarından aşağı görmüyordu. Artık Kara Koyunlular islâm dünyasının en büyük devletlerinden biri haline gelmiş bulunuyordu. Kendisini eski İlhanlı hükümdarlarının halefi sayan ve onların hâkim oldukları sahaları bütünü ile eline geçirmek emeline düşen Cihanşah, Kara Koyunluların düşmanı olup, merkezi Diyarbakır olmak üzere Doğu ve Güneydoğu Anadolunun bâzı kısımlarında hâkim olan Ak Koyunluları ezmek ve reisleri Uzun Hasan Beg'i ortadan kaldırıp, intikam almak emelini besliyordu. Bu maksatla o Tebriz'den Van'a doğru yollanmış; buna karşılık Hasan Beg de Harput'a gelmişti. Cihanşah Muş'a geldiğinde kış mevsimi de yaklaşmış bulunuyordu. Bunun üzerine o ordusunu kışlaklara göndererek, kendisi de Pasinlerde kışlamak üzere küçük bir kuvvetle Kiğı'ya doğru harekete geçti. Ancak bunu haber alan Hasan Beg, Sancak mevkiinde Cihanşah'a baskında bulunarak, kaçmaya çalışan Kara Koyunlu hükümdârı hayatını kaybetti (Kasım 1467). Cesedi Tebriz'e götürülerek, kendi yaptırdığı Muzafferiye diye anılan imâretindeki türbesine gömülmüştür.

Hasan Beg perişan haldeki Kara Koyunlu beglerini tâkip ettirmemekle birlikte, hemen Âzerbaycan üzerine yürümek niyetinde idi. Lâkin begleri onu bu düşüncesinden döndürdüler ve Ak Koyunlu hükümdarı Diyarbekir'e döndü. Cihanşah'ın ölümü haberi etrafa yayılınca, ülkesi dahilinde durum birden bire değişip, karışıklıklar baş gösterdi. Tebriz'de İskender evlâdı harekete geçtikleri gibi, bunu Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali tâkip etti. Etraftaki mahallî begler de kendi başlarına harekete başlamışlardı. Bu durumda Cihanşah'ın oğlu Kirman hâkimi Ebu'l-Kâsım Mirza Âzerbaycan'a doğru yöneldiği gibi, Timurlu hükümdarı Ebu Said de durumdan yararlanmak için Irak ve Âzerbaycan taraflarına yürüme hazırlıklarına başladı.

Ebu Said 1467/68 yılı kışında Merv'de bulunurken, Kara Koyunlu Cihanşah'ın ölümü haberini almıştı. O, sefere çıkmak için düşüncesini sormak için, nasihatları üzerine hareket etmeğe alıştığı Hoca Ahrar'ı yanına çağırmıştı. Hoca Ahrar Semerkand'dan Merv'e gelmiş ve büyük bir törenle karşılanmıştı. Bir gün sultan şeyh'in, ertesi günü ise şeyh sultanın misafiri olmuştu. Uzun uzun fikir alış

verişinden sonra, sefere çıkılmasına karar verilmişti. Ebu Said, bu maksatla önce Horasan'ın batı yöresinde görevli begleri Acem Irak'ına göndermiş, ardından Argunlardan Emir Seyyid Mezid'i öncü olarak çıkarıp, Astarâbâd vâlisi oğlu Sultan Mahmud'u da gönderip, arkadan 1468 yılı Şubat ayı sonunda kendisi de harekete geçmişti.

Cihanşah'ın ölümü üzerine adamlarından Sarban Kulu, kurtulan daha bazı kimselerle birlikte Tebriz'e gelerek, etrafına bir miktar adam toplamak suretiyle şehre hâkim oldu. Lâkin bu sırada İskender'in kızları Ârâyiş Bigüm ve Şahsaray Bigüm, Tebriz'de harekete geçerek, dağılmış bulunan askerleri toplayıp, Sarban Kulu'nu öldürüp, şehirde bulunan hazineyi ve kendi takılarını askerlere dağıtarak, idâreyi ele aldılar. Gâverudlu Emir Şah Muhammed'i Divan Beg'i, Emir Alaeddin Sâdık-ı Keçeci'yi de vezir tâyin ile, uzun zamandan beri inzivaya çekilmiş, dervişçe bir hayat sürdüren kardeşi Hüseyin Ali adına sikke kestirip, hutbe okutarak, kendisini hükümdar ilân ettiler. Onlar Timurlu Ebu Said'in yardım ve himâyesini elde etmek üzere Cihanşah' ın sağlığında, Ebu Said tarafından birlik ve beraberlik dileklerini bildirmek üzere gönderilmiş, ancak bu görevi yerine, getirmeye vakit bulamamış olan Ali Beg'in Tebriz'de bulunmasından yararlanmayı düşünerek, elçiyi hoş tutup, hutbede Ebu Said'in adına da yer verdiler. Birkaç gün bu şekilde geçip, İskender'in çocuklarının hareketleri etrafta işitilince, Hoy'da kışlamakta bulunan Cihanşah'ın hanımı Bigüm (?) ve kızları Meraga taraflarına giderek, şahsi hazinelerinin saklı bulunduğu ve Bigüm'ün kardeşleri Hamza ve Kâsım beglerin sığınmış oldukları Cuşen kalesine geldiler. Cihanşah'ın hanımı, Tebriz'i İskender'in çocuklarının elinden kurtarmak üzere, kardeşi Hamza Beg'i Tebriz'e gönderdi. İskender'in çocukları ona karşı koymayıp, askerleri dağıldı ve Hüseyin Ali öldürülüp, kız kardeşleri ise tutsak alındılar. Şehri ele geçiren Hamza, burasını yağmalayıp, ele geçirdiği para ve eşya ile kızkardeşinin yanına döndü.

Öte yandan, Cihanşah'ın ölümünden sonra beglerden bâzıları Makû kalesindeki Hasan Ali'yi hükümdar yapmak üzere çıkarmışlardı. Tahta oturur oturmaz, Ak Koyunlulara karşı savaş hazırlıklarına başlayan Hasan Ali, başına kalabalık bir kuvvet topladı. O, bir taraftan da babasının öcünü almak için, Ebu Said'den yardım istiyordu. Kalabalık ordu toplamasına rağmen Hasan Ali, Ak Koyunlu Hasan Beg'in sayıca az olan kuvvetleri karşısında Merend dolaylarında bozguna uğrayıp, Berdaa yöresindeki Karamanlı kabilesinin yanına

kaçmış ve oradan da bu sırada Âzerbaycan'a yaklaşmış bulunan Ebu Said'e sığınmıştır.

Ebu Said'in önden gönderdiği kuvvetler, Sultaniye'ye vardığında, Hasan Ali'nin Miyane'ye geldiği işitildi. Arkadan hareket eden Ebu Said de Gurgan, Câcerm ve Nerdin arasındaki Kalpuş ovasına gelmiş bulunuyordu. Burada iken Hasan Ali'nin elçisi gelerek, onun bir an önce gelmesini isteyen mektubunu takdim ederlerken, Ak Koyunlu Hasan Beg'in elçileri de devamlı gelip-giderek, Timur zamanından beri aralarındaki dostluğa işaret ederek, yine dost kalınmasının arzu edildiğini bildiriyorlardı.

Ebu Said Nevruz'u Kalpuş'ta geçirdikten sonra, Uzun Hasan Beg'e bâzı armağanlar göndererek, hareket ettiğini de bildirmişti. O bundan sonra adamlarından Barlas Nizameddin'i Şiraz, Barlas Muhammed'i Kirman, Emir Seyyid Muhammed'i Sultaniye ve Kazvin taraflarına, Cihanşah'a âit olan yerleri işgal etmek üzere göndererek, kendisi de Damgan'a geldi. Ebu Said buradan Hasan Ali ile Cihanşah'ın öteki çocuklarına baş sağlığı dileyen bir mektup gönderdi ve bu mektup, Türkmen Kendi denilen bir yerde Hasan Ali'ye ulaştı. Lâkin Rey yöresine gelindiğinde, Hasan Ali'nin bozguna uğradığı haberi Ebu Said'e ulaştı. Timurlu hükümdârı buradan Sultaniye'ye gelmiş ve az sonra Hasan Ali de huzura çıkmıştır. Ebu Said, Miyâne'ye geldiğinde, Kara Koyunlulardan kalabalık bir kuvvet kendisine katıldı. Timurlu hükümdarı bundan sonra Karabağ'da kışlamak üzere Miyâne'den ayrıldı. Lâkin Ak Koyunlu hükümdarı, Timurlu ordusunun iaşe yollarını kestiğinden Ebu Said erzak sıkıntısı çekmeye başlamıştı. Şirvan hâkimi başlangıçta erzak yardımında bulunmuş ise de, sonradan bu yardımı kesmişti. Ebu Said bütün ümidini baharın gelmesi ve hayvanların ot ihtiyacını karşılamaya bağlamıştı. Fakat beklemektense Erdebil'e dönmeyi tercih etti. Bu dönüş sırasında 4000 kadar binek hayvanı telef oldu. Hasan Beg, Ebu Said'in dönmekte olduğunu işitince beglerinden bâzılarını onun üzerine gönderdi. Daha öncekilerin aksine bu sefer ise, Ebu Said barış isteğinde bulunmuş ise de, onun bu isteği Hasan Beg tarafından kabul edilmemiştir. Bunun üzerine korkuya kapılan Ebu Said kaçmış, lâkin, arkadan gönderilen takipciler tarafından ele geçirilip, 1469 yılı Şubat ayı sonunda öldürülmüştür.

Bu gâlibiyet üzerine Hasan Beg Isfahan, Yezd, Kazvin, Tarum, Sultaniye, Rey, Sâve, Kâşan ve Hemedan'a kendi adamlarını tâyin ederek İran'ın büyük bir kısmına sâhip oldu.

VII. HÜSEYİN BAYKARA DEVRİ

Timurluların son ve en tanınmış hükümdârlarından olan Hüseyin Baykara b. Mansur b. Baykara b. Ömer Şeyh b. Timur, 1438 yılında Herat'ta doğmuştur. Timur'un ölümü sırasında dedesi Baykara 12 yaşlarında bulunuyordu. Baykara Fars hâkimi iken, siyasî hâkimiyetini 1415 yılında amcası Şahruh'a karşı kaybetmişti. Amcası onu önce Kandahar şehrine göndermiş, fakat burada bir süre sonra entrikalar çevirmekle suçlanarak, tutuklanmış, başlangıçta Hindistan'a sürülmesi buyurulmuş ise de, daha sonra bundan vazgeçilmiş ve 1417 yılında Semerkand'a gönderilerek, büyük bir ihtimalle burada az sonra ölmüş veya öldürülmüştür. Baykara'nın oğlu ise babası öldüğü sırada pek küçük yaşta bulunuyordu. 1445/46 yıllarına kadar yaşamış olan Mirza Mansur, büyük ihtimalle Herat'ta sıradan bir vatandaş gibi, ağır geçim sıkıntıları çekmiştir.

1450 yılı başlarında Timurlular ülkesinde âsâyiş bir dereceye kadar sağlanmış gibi gözüküyordu. 1451 tarihinden itibaren Ebu Said, Semerkand'ı idareye başlamış, Ebu'l-Kâsım Babür'ün (Baysungur oğlu) Semerkand'ı ele geçirmek için seferleri bir netice vermeyince, 1454'te Babür de Herat'ta yerleşmişti.

Annesi Firuze Begüm ile konuştuktan sonra Babür'ün hizmetine giren Hüseyin Baykara, o sıralarda 14 yaşlarında bulunuyordu. Demek ki 1452 yılında Babür'ün yanına gelmişti. Babür'ün 1454 yılındaki Semerkand üzerine giriştiği ikinci seferine de katılan Hüseyin Baykara, Babür ile Horasan'a dönmeyerek, Ebu Said'in yanında kaldı. Ancak daha sonra Ömer Şeyh kolundan Muhammed oğlu Üveys'in ayaklanması, Ebu Said'in bütün şehzadelerden şüphelenmesine yol açtı ve Hüseyin Baykara diğer 13 akrabası ile Semerkand kalesinde haps edildi. Bu haber Herat'a gelince, Hüseyin Baykara'nın annesi, Timur'un kızından torunu, 1405 yılında Şahruh tarafından öldürülen Sultan Hüseyin'in torununun kızı olan Firuze Begüm, oğlunun affi için Semerkand'a gitti. Kendisi hanedandan olduğu ve Ebu Said'in de yeğeni olduğundan onun isteği yerine getirilip, Hüseyin Baykara bağışlandı ve yeniden Babür'ün hizmetine girdi.

Ebu'l-Kasım Babür 1457 yılı baharında öldüğünde, başlangıçta genç şehzade Hüseyin Baykara kendi istiklâli için herhangi bir

iddiada bulunmayarak, Horasan'da meydana gelen karışıklık dolayısı ile tahtta hak iddia eden çeşitli kimselerin yanında yer almıştır. Gâliba o Babür'ün ölümü üzerine, Merv ve yöresine hâkim bulunan Mirza Sencer (b. Ahmed b. Ömer Şeyh)'in yanına gitmiş ve onun kızı Bike Sultan Begüm ile evlenmişti. Genç şehzade kayınpederinin güvenini kazanmıştı. Bu yüzden Sencer 1457 yılı yazında Mehşed'e giderken, Merv'in idâresini Hüseyin Baykara'ya bırakmıştı. Sencer'in yokluğunda Hüseyin Baykara Merv'in idaresini kendi eline geçirdi ise de, daha sonra püskürtülerek Murgab boyuna çekilmek zorunda kaldı ve daha sonra buradan güneye seferler ettiği gibi, Ebu Said ile de temas kurdu. Fakat Kara Koyunlu hükümdârı Cihanşah'ın Herat'tan ayrılmasından sonra Hüseyin Baykara'nın çekildiği Astarâbâd taraflarında tutunması iyice güçleşti ve kuzeye Harezm'e çekildi. O burada Ebu Said'in adamlarını yenerek Hive ve yöresini ele geçirdi. 1468 yılında ise, vaktiyle Ebu Said'e Semerkand tahtını temin etmiş bulunan Özbek Han'ı Ebu'l-Hayr'a baş vurarak, yardım istedi. Fakat tam bu sırada Özbek hükümdârı ölüp, Özbekler arasında karışıklık çıkınca, onlardan yardım ümidi kalmadı.

Lâkin durum bir anda öyle bir değişiklik gösterdi ki, Hüseyin Baykara, Özbeklerden yardım almaya gerek kalmaksızın Horasan'a hâkim oldu. Zira 1468 yılının Şubat ayı sonlarında Ebu Said, kendisinin ölümü ile sonuçlanan Âzerbaycan seferine çıkmış bulunuyordu. Onun yokluğunda Herat'ta Sultan Hüseyin'in hücumu beklenildiğinden, şehri savunmak için tedbirler alınmış idi. Hattâ Ebu Said'in oğullarından Sultan Ahmed'e haber gönderilmesi üzerine o ordusu ile harekete geçerek, Ceyhun'u geçmiş bulunuyordu. Lâkin bu sırada babasının ölümü haberi duyulunca, Semerkand'a döndü. Bu arada Âzerbaycan'dan dönen Sultan Mahmud, Herat'a geldi ise de, ahalinin Hüseyin Baykara'ya olan meylini gördüğünden, Horasan davasından vazgeçerek, Mâverâünnehr'e yollandı ve 24 Mart Cuma günü (1469) hutbe Hüseyin Baykara adına okundu.

Onun bundan sonra en büyük rakibi Şahruh'un oğlu Baysungur'un torunu Yâdigâr Muhammed Mirza oldu. Zira Ak Koyunlu hükümdarı Hasan Beg'den yardım gören Yâdigâr Muhammed'in faaliyetlerinin iyice tehdid edici bir hal alması üzerine Hüseyin Baykara Yâdigâr Mirza üzerine kuvvet gönderdi. Ancak Uzun Hasan Beg'in gönderdiği kuvvetlerin Nişabur ve Sebzvar yöresine kadar ilerlediklerini öğrenince 1470 yılı Mart ayında bizzat kendisi harekete geçerek,

Yâdigâr Muhammed'in bulunduğu Sebzvar üzerine yürüdü. Hüseyin Baykara'nın gelmekte olduğunu işiten Yâdigâr Muhammed, burada az bir kuvvet bırakarak ayrıldı. Sebzvar ele geçirilerek, Câcerm'e gelindi ise de, burada durum Hüseyin Baykara için pek elverişli olmadığından Meşhed'e dönüldü.

Bu sırada Herat'ta, ahalinin, memurların tutumuna ve zulmüne karşı çıkardığı ayaklanma dolayısı ile kargaşalık baş gösterdi. Sultan; şâir ve devlet adamı Ali Şir Nevaî'yi bu işi soruşturmakla görevlendirdi. Ali Şir Nevaî, Herat'a gelerek duruma hâkim olmuş, bir Cuma günü minberden sultanın fermanını okumuştu.

Sultan, gerek Herat'ta duruma hâkim olmak, gerekse kuzeydoğudan Mirza Sultan Mahmud'un Herat üzerine yürüdüğünü işittiğinden Haziran ayında Herat'a döndü. Fakat o Herat'ta bir süre kaldıktan sonra Yâdigâr Muhammed Mirza'nın Meşhed'e doğru gelmekte olduğunu işiterek, ona karşı harekete geçti ise de, bâzı kimselerin ihaneti yüzünden, savaşa girişmeyerek, Murgab suyuna doğru gidip, Meymene ve Faryab taraflarına çekildi. Yâdigâr Muhammed Murgab suyu kıyısına kadar Sultan'ı tâkip ettikten sonra, dönerek, Temmuz ayı başlarında Herat'a girdi.

Yâdigâr Muhammed'in yaşayışı, yanındaki Türkmen beglerinin halka kötü davranışları ve yolsuzlukları, halkın kendilerinden yüz çevirmesine yol açtı. Bundan faydalanmak isteyen Hüseyin Baykara, Herat üzerine yürüdü. Başlarında tanınmış şâir Ali Şir Nevaî'nin bulunduğu Hüseyin Baykara taraftarları, sarhoş ve uykulu bir halde bulunan Yâdigâr Muhammed'in konağına bir baskında bulunarak, kendisini ele geçirip, Hüseyin Baykara'nın huzuruna getirdiler. Sultan onun öldürülmesini buyurdu. Zagan bağı ve Zübeyde bağında oturmakta olan Türkmen begleri bu haberi işitince, kaçıştılar ve Baykara tekrar Herat'a girerek şehre hâkim oldu (Ağustos 1470). Esasen batıda başka meselelerle meşgul bulunan Ak Koyunlu hükümdârı Hasan Beg, Karaman oğulları ve Venediklilerle Osmanlılara karşı ittifak kurma çabaları içinde bulunduğundan, doğuda gereği kadar faal olamadı.

Yâdigâr Muhammed'in öldürülmesinden sonra, Hüseyin Baykara'nın Herat hakimiyeti 1506 yılındaki ölümüne kadar aralıksız sürdü. O, Herat'tan etrafa çeşitli seferler yaptı ise de, onun hâkimiyeti kuzeyde Harezm, güneyde Kandahar, doğuda Gazne ve Belh, batıda Damgan ve Bistam'dan daha öteye gitmiyordu. Onun zamanında başkent Herat hem san'at, hem de eğlence merkezi olmuştu. Babür'ün

deyimi ile "Sultan Hüseyin Mirza'nın zamanı garip bir zamandı. Horasan ve bilhassa Herat şehri fazilet ehli ve eşsiz adamlarla dolu idi. Bir iş üzerinde uğraşan herkes, o işi en yüksek dereceye çıkarmak gayreti ve arzusu ile çalışıyordu". Sultan, oğulları, ordusu ve şehir halkı kendilerini tamamen eğlenceye kaptırmışlardı. Hâkimiyetinin ilk 6-7 yılında hükümdâr dindarca bir hayat sürmüş, ondan sonraki 40 yılda ise hergün öğle namazından sonra içmiştir. Ömrünün bir kısmını kazaklık ve dolayısı ile akınlarla geçirdiğinden, zaferlerinden sonra eğlenceye dalardı. Yanındakiler de tabiî olarak onu taklid ederlerdi. Fetih ve zafer düşüncesi artık beglerde kalmamış olup, devlet sınırlarının genişlemesi de söz konusu olmuyordu.

Vaktiyle Yâdigâr Muhammed'in Horasan'a yürüdüğü sırada, Ebu Said'in oğlu Mahmud Mirza da Semerkand'dan Belh'e gelmiş bulunuyordu. Hüseyin Baykara adına şehri idâre edenler başlangıçta direndiler ise de, birkaç gün sonra kapıları açmışlar ve Sultan Mahmud şehre girmiştir. O 1472 yılı baharında Murgab suyu kıyısına gelince, Hüseyin Baykara da o tarafa yöneldi ve Çekmen denilen yerde meydana gelen savaşı Hüseyin Baykara kazanarak Herat'a döndü.

1475 yılında, Hüseyin Baykara'nın Belh vâlisi Ahmed Müştak ayaklanarak, Sultan Ahmed ve Sultan Mahmud'a haber gönderip, onlardan yardım isteğinde bulundu. Bunun üzerine Sultan Hüseyin, Belh'e asker sevk etti. Ardından, Herat'ta oğlu Bediüzzaman Mirza'yı bırakarak, kendisi de hareket etti. Bu sırada Sultan Mahmud ve Sultan Ahmed Mirza, Belh'i ele geçirmek düşüncesi ile Belh'e doğru harekete geçtiler. Belh'e gelen Hüseyin Baykara, şehri kuşattı. Bu sırada Sultan Mahmud'un Ahmed Müştak'a yardım için Ceyhun ırmağı kıyısına geldiğini bildirmesi üzerine Hüseyin Baykara, ona karşı Emir Muzaffer Barlas idaresinde bir kuvvet gönderdi. Emir Muzaffer Barlas, Semerkand'dan gelenlerin şehre yardımı kesmeyi başarmasına rağmen, kuşatma 3-4 ay sürdü. Kuşatmanın bu kadar uzun sürmesi tahmin edilmediğinden, bir süre sonra Hüseyin Baykara'nın ordusunda erzak sıkıntısı baş gösterdi. Bunun üzerine hükümdar Ali Şir Nevaî'nin Herat'a giderek, Horasan'dan mümkün olduğu kadar erzak temin ederek orduya göndermesini buyurdu. Ali Şir Nevaî 2-3 bin yük erzak toplayarak, develerle Belh'e gönderdi. Semerkand'dan gelenlerle mücadele edebilmek için Herat'tan ayrıca yardımcı kuvvet de istenmişti. Lâkin Semerkand'dan gelenlerin Ceyhun'u geçmeleri üzerine Sultan, Belh kuşatmasını kaldırarak,

Faryab taraflarına çekildi. Onun ardından Sultan Ahmed ile Mahmud, Belh'e geldiler ise de, beklenilenin aksine Ahmed Müştak, kapıları onlara da açmadı. Bunun üzerine onlar, Sultan Hüseyin'in üzerine yürüdüler. Bu sırada Herat'tan Bediüzzaman Mirza idâresinde 2000 kişilik bir yardımcı kuvvet de gelmiş bulunuyordu. Semerkandlılar Hüseyin Baykara'nın durumunu kuvvetlendirdiğini anlayınca, Mâverâünnehr'de de bâzı olayların çıkması üzerine, muharebeye girişmeyerek, Semerkand'a döndüler. Hüseyin Baykara, Belh valisi Ahmed Müştak'a yeniden elçi göndererek, muhalefetten vazgeçmesini istedi. Ahmed Müştak, muhalefetten vazgeçerek, huzura geldi ve bağışlanarak, Sultan, şehrin idâresini kardeşi Mirza Baykara'ya vererek, Herat'a döndü.

Hüseyin Baykara Belh kuşatması ve Ebu Said'in oğulları ile meşgul iken, yanında bulunan Ebu Said'in oğullarından Mirza Ebubekir, kaçarak Bedehşan taraflarına gitmiş, başına kuvvet toplayarak Mâverâünnehr'deki Hisar-ı Şadmân'ı ele geçirmek üzere harekete geçmişti. Ancak Sultan Mahmud'un Mâverâünnehr'e dönmesi üzerine, tekrar Bedehşan taraflarına kaçmıştı. O, 1479 yılında başına adam toplayarak bu sefer de Horasan'a yürüdü. Hüseyin Baykara, kendisini uzaklaştırmak için üzerine kuvvet gönderdi. Ebubekir bu kuvvetler karşısında tutunamayarak, önce Belh'e oradan da Sistan üzerinden, Kirman'a kaçtı. Burada, Kara Koyunlulardan başına bir miktar adam topladı. Ak Koyunlu Yakub Beg'in asker göndermesi üzerine Ebubekir kaçarak, tekrar Sistan'a yöneldi. Horasan hududuna varınca, Hüseyin Baykara'nın nikristen muzdarip olduğunu işiterek, Hüseyin Baykara'yı aniden ele geçirmek düşüncesi ile Herat'a yöneldi. Lâkin Hüseyin Baykara, onun hareketini haber almış ve İsfizar kalesine doğru yönelmişti. Mirza Ebubekir, üzerine kuvvet gönderilince Astarâbâd taraflarına kaçmış ve kendisini tâkip edenler Gurgan suyu karşısında ona yetişmişler ve Mirza Ebubekir öldürülmüştür. Bundan sonra sultan başkentine döndü ve burada bulunan Ali Şir Nevaî tarafından büyük bir törenle karşılandı.

Hüseyin Baykara'nın başlangıçta şiîliğe meyli vardı. O bakımdan 12 İmam'ın adı ile Şiî hutbesinin okunmasına izin vermişti. Fakat zamanla bâzı olaylar ve özellikle Ali Şir Nevaî'nin tesiri ile sünniliği tercih etmiştir. 1481 yılında Hüseyin Baykara, şiîliğe karşı olan eski alakasını hatırlamak fırsatını elde etti. İslâm "ulular kültü"nün en büyük uydurmalarından birini de ilk defa XII. yüzyılda Selçuklu

sultanı Sancar zamanında Belh şehri civarında Hazret-i Ali'nin mezarının bulunuşu teşkil etmektedir. Halbuki Hazret-i Ali buralarda hiç bulunmamıştı. Mezar, Moğol istilası sırasında Belh'in tahribi ile unutulmuşken, Bâyezid-i Bistamî soyundan Şemseddîn Muhammed'in, Sultan'ın huzuruna gelerek "Selçuklular zamanına âit bir eserde Hz. Ali'nin mezarının Hoca Hayran köyünde felan yerdedir" diye bir kayıt bulunduğunu ifade etmesi üzerine, şimdi yeniden keşfedildi. Şemseddin Muhammed'in ifâdesi üzerine Hüseyin Baykara Belh'in seyyid, kadı ve ileri gelenlerini toplayıp, onlarla görüşerek, Belh'ten 3 fersah uzaklıkta bulunan köye gittiler. Tarif edilen yerde bulunan bir türbenin yanında toprağı kazıp, beyaz mermer bir taş ile karşılaştılar. Taşın üzerinde Arapça "Bu Allah'ın elçisinin kardeşi, Tanrı arslanı, Ali'nin mezarıdır" yazılı idi. Durum büyük bir heyecan yaratmış, mezarın açılışında bulunan Mirza Baykara, durumu ağabeyi Sultan Hüseyin Baykara'ya bildirmiş ve o da begleri ile birlikte Belh'e gelmişti. Mezar, Hz. Ali'nin mezarı olarak tanındı ve ertesi yıl üzerine bir türbe yapılarak, burada çarşı ve hamamları ile yeni bir köy kurulup, Belh kanallarından biri de türbeye vakf edildi. Sultan Herat'a dönerek, bu sevinçli olayı kutlamak üzere ordu ve ahaliye armağanlar dağıttı. Fakat bu sefer de bu olayın benzerleri çıkmaya başladı. Başka bir mezar ise Belh'te bir arabacı tarafından keşfedildi. Birbiri ardınca tıpkı Belh ve civarındaki mezarlar gibi mezarlar, başka yerlerde de keşfedilmeye başlandı. Bunun üzerine bu gibi sahtekârlar yakalanarak cezalandırıldılar ve böylelikle bu mesele kapanmış oldu. Fakat ilk keşfedilen yer ve köy ziyaretgâh olarak kaldı ve uzak-yakın her yerden ziyaretçi çekmeye günümüze kadar devam etti. Bu köy XIX. yüzyılda büyüyerek, bugün Mezar-ı Şerif adı ile Afganistan'ın en büyük şehirlerinden biri haline geldi.

1493 yılında, Ali Şir Nevaî'nin kardeşi Derviş Ali, hâkimi bulunduğu Belh şehrinde ayaklanıp, Sultan Mahmud Mirza'ya adam göndererek, işbirliğinde bulunmak istedi. Sultan Hüseyin Baykara, onların işbirliğini önlemek için, Belh'e hareket etti. Fakat Sultan Belh'e varmadan, Derviş Ali huzura çıktığından, Sultan onu bağışladı ve kışı burada geçirip, Ali Şir Nevaî'yi Belh'te bırakarak, Bedehşan'a yöneldi.

Hüseyin Baykara devrinde medenî seviyenin yüksekliğine rağmen, devletin idâresinde siyasî ve idarî güçlükler eksik olmadı. En büyük sıkıntı ise malî konularda idi. Buna çare olarak çeşitli kimseler, ve-

zirlik makamına getirildiler. Önce, asıl işi kadılık olan Şehabeddin İsmail oğlu Nizamülmülk vezir olarak tâyin edilmiş, ardından Şahruh devrinin önde gelenlerinden Hvaflı Gıyasüddin Pîr Ahmed'in oğlu Mecdeddin Muhammed sultanın nazar-ı dikkatini çekmişti. Mecdeddin, Sultan Ebu Said devrinde divanda basit bir kalem memuru idi. Hüseyin Baykara onu devlet teşkilâtında hükümdarın buyruklarını yerine getiren "Pervâne" mevkiine getirmiş, bütün işleri divanda arzetmeye, kararları yazmaya, hükümdârın mührünün yanına kendi mührünü basmaya hak tanımış, kısacası o naib durumunu almıştı.

Fakat bu iki kişinin iş başına gelmesi ile beklenilenin aksine devlet işlerinde aksaklıklar ve iki vezir arasında uyuşmazlık çıktı. Üstelik bir-iki yıl sonra, 1474'te yeni bir vezir olarak Hace Efdaleddin Muhammed-i Kirmanî tâyin edilmişti. Bu sonuncusu da Ebu Said zamanında müstevfî yâni maliye memurluğunda bulunuyordu. Nizamülmülk ile Efdaleddin birleşerek Mecdeddin'e karşı entrikalara başladılar. Gâyeleri onu Sultan'ın gözünden düşürmekti. Birgün Sultan'ın yanında iki vezir birden, Mecdeddin aleyhinde şikâyete başlayınca, Sultan, ayrı ayrı aleyhte konuşmanın daha âdilâne olacağını ihtar etmişti. Bu kadar da olsa Sultan'ın himayesi Mecdeddin'in durumunu sağlamlaştırdı. Buna rağmen o sonunda bir miktar para ödemek, divan işlerine karışmamak şartı ile yine Pervane rütbesi üzerinde kalmak şartı ile azledildi. Onun Divandan ayrılmasından 1487 yılında yeniden dönüşüne kadar 10 yıl geçmiştir. Kaynaklarda doğrudan doğruya Ali Şir Nevaî'nin adı geçmiyorsa da, Mecdeddin'in en kuvvetli düşmanı o idi. Çünkü 1487 yılında Mecdeddin tekrar göreve dönerken, Ali Şir Nevaî Herat'tan uzaklaştırılmıştı.

Hüseyin Baykara, Mecdeddin'i daha önceden iş başına getirmek istemiş ise de Ali Şir Nevaî'nin buna karşı çıkması yüzünden bu istek gerçekleşememişti. Nihayet Ali Şir Nevaî, Astarâbâd vâliliğini kabul ile Herat'tan uzaklaştırılarak, Mecdeddin iş başına getirildi. Onun iş başına getirilmesinin sebebi Babür'ün hatıratında şöyle bir hikaye ile açıklanmaktadır:

Sultanın bir miktar paraya ihtiyacı olup, Divandakilerden istediği zaman, Divandakiler, "gelir olmadığından para yoktur" diye cevap verdiklerinde, orada hazır bulunan Mecdeddin Muhammed tebessüm eder. Sultan sebebini sorunca, bir kıyıya çekerek düşünce-

lerini söyler ve "Eğer Sultan bana yetki verip, memurların benim sözümden çıkmamalarını şart koşarsa, az bir zaman içinde, ülkenin bayındır, halkın memnun, hazinesinin zengin ve asker sayısının çoğalmasını sağlarım" cevabını verir. Bunun üzerine Mecdeddin'e istediği gibi yetki verilmiş ve o da kısa bir zamanda ordu ve halkı memnun edip, hazineye çok para toplamış, ülkeyi de bayındır bir hale getirmişti.

2 Tümen parayı bile temin edememeleri üzerine, 2 değil 2000 Tümenin bile mümkün olduğunu söyleyen Mecdeddin geniş yetkilerle tekrar iş başına gelmişti. O, Sultan adına mühür basıyor, bütün şikâyetleri inceliyor, onun haberi olmadan idarî ve malî işlerde hiç kimse söz sahibi olamıyordu. Bunun üzerine hayatından endişe eden Efdaleddin Kirmanî de, hazineye para toplamak bahanesi ile, Mecdeddin'den izin alarak, Astarâbâd'a Ali Şir Nevaî'nin yanına gitti. Memurların baskısından kurtulan çiftçi ve esnaf Mecdeddin'in idâresinden memnun idiler. Kendisinden önce iş başında bulunup, rüşvet alan bütün memurlar sorguya çekilerek, kısa zamanda kendilerinden 2.000 Tümen para toplatılmıştır. Artık ne bir memur herhangi bir kimseyi tahkir edebiliyor, ne de çarşıda esnaftan kanunsuz vergi alınabiliyordu. O, çoğunlukla öğleye kadar devlet işleri ile meşgul oluyor, öğleden sonra ise devrin tanınmış simaları ile sohbetlerde bulunarak, onlara bol keseden ikramlarda bulunuyordu. Buna karşılık o beglere karşı kaba davranmakta idi. Bundandolayı iş başına geldikten üç yıl kadar sonra azl edilip, Nizamülmülk yeniden iş başına gelmiş, Ali Şir Nevaî'nin itibarı da iâde edilmiştir. Kısa bir süre sonra Mecdeddin tekrar iş başına geldi ise de Sultan'ın Mecdeddin'e karşı beslediği güven hissi gittikçe zayıflamakta idi. 1492 yılında meşhur şair ve mutasavvıf Camî'nin ölümü ile büyük bir destekten mahrum kalan Mecdeddin, yeniden azl edilip, zincire vurulmuş olarak sorguya çekilmiş ve işkenceye tâbi tutulmuştur. Nizamülmük ve adamları, her bir dinar için hesap verme iktidarını gösteren veziri bir türlü suçlayamayınca bu işi Muhammed Emirâbâdî adında birine havale ettiler. Bunun üzerine Mecdeddin sorgulamadan yakasını kurtarmak için, bütün suçlamaları yazılı olarak kabul etmeyi tercih etti. Nihayet sorgulama Mecdeddin'nin büyük yekûn tutan bir borç senedi imzalaması ile sona erdi ve o bir Frenk kervanı ile Kirmana' kaçıp, oradan Mekke'ye gitmek üzere ayrıldı ve buraya varmadan Tebük'te öldü (Ağustos 1494).

Ali Şir Nevaî'nin galebesi ile sonuçlanan bu devre, esasında vezir Nizamülmülk'ün gâlibiyeti oldu. Tıpkı Ali Şir Nevaî gibi o da, ilim adamlarını himâye eder, şeyhlere hürmette kusur etmezdi. Aynı zamanda Mecdeddin gibi, ezilenlerin koruyucusu tavrını takınmıştı. Onun evinde ne hâcib, ne de eğlence vardı. Herkes istediği zaman vezirin yanına giderek, şikâyette bulunabilirdi. Buna rağmen Nizamülmülk de, uzun süre makamını koruyamadı. Memurlar arasındaki entrikalar ve hânedan mensupları arasındaki anlaşmazlıklar ve sonunda Ali Şir Nevaî'nin Hüseyin Baykara'yı kışkırtması, Nizamülmülk'ün düşmesini sağladı. Vaktiyle Nizamülmülk, Efdaleddin ile işbirliği yaptığı halde, şimdi iktidarı onunla paylaşmaya niyetli görünmüyordu. Efdaleddin'in kardeşi Eminüddin Mahmud, Nizamülmülk'ün gazabına uğrayarak, hapse atılmış, birkaç yıl hapis yattıktan sonra, kaçıp kurtulmuş ise de, kardeşinin iş başına gelmesine kadar saklanmak zorunda kalmıştır.

1497 yılından başlamak üzere 1500 yılına kadar Hüseyin Baykara'yı meşgul eden en önemli iç mesele büyük oğlu Astarâbâd vâlisi Bediüzzaman'ın davranışları olmuştur. Çünkü Hüseyin Baykara'nın Hisar'a karşı açmış olduğu sefer sırasında Bediüzzaman babasının isteği üzerine, Astarâbâd'da yerine oğlu Muhammed Mümin'i bırakarak babasına katılmıştır. Sefer sonunda Bediüzzaman, Belh valiliğine atanmış, fakat beklenildiğinin aksine oğlu Muhammed Mümin Astarâbâd'da bırakılmayıp, buraya hükümdâr kendi oğullarından Muhammed Hüseyin'i tâyin etmişti. Bu olay Sultan ile oğlunun arasını açmaya yetmişti. Aralarında Ali Şir Nevaî'nin de bulunduğu elçi heyetleri, özellikle Hüseyin Baykara'nın kaypak tutumundan dolayı, baba ile oğulu barıştırmayı başaramamışlardı. Bu mücadele sırasında Muhammed Mümin, Muhammed Hüseyin tarafından yakalanarak, Herat'taki İhtiyareddin kalesinde hapsedilmiş (Eylül 1497), ardından Muhammed Hüseyin'in annesi Hatice Biki'nin bir entrikası sonucunda, Hüseyin Baykara sarhoş iken bu torununun öldürülmesi buyruğunu vermiş ve Sultan ayılıp, fikrini değiştirinceye kadar bu buyruk yerine getirilmişti.

1498 yılı Mayıs ayında, Sultan ve Ali Şir Nevaî'nin kendisinin hasretini çektiklerini Batı İran'da duyan Hâce Efdaleddin, aniden Herat'a döndü. Sultan onun dönüşüne çok memnun olmuştu. Çünkü torununun kendi buyruğu ile öldürülmesi yüzünden, Nizamülmülk'e karşı da soğumuştu. Bunun üzerine Efdaleddin vezirliğe getirildi ve

o Nizamülmülk'e karşı hemen düşmanca bir tavır takındı. Sultan ayrıca Ali Şir Nevaî ile danışarak, Nizamülmülk'ün bütün mallarının geri alınıp, ailesinin hapsedilmesini buyurdu ve ardından Nizamülmülk de tutuklandı. Tutuklananlar İhtiyareddin kalesinde haps edildiler. Bir süre sonra Sultan'ın buyruğu ile gelen bir cellad, Nizamülmülk'ün gözü önünde, oğullarını öldürdü. Ardından Nizamülmülk'ü kale kapısına çıkararak, orada derisini yüzdü (Temmuz 1498). Böylece en yetkili vezir olarak Hâce Efdaleddin kalmış oluyordu.

1498 yılında Bediüzzaman Mirza'nın Herat'a ordusu ile geldiği ve püskürtüldüğü, fakat arada yine görüşmelerin devam ettiği sırada, bu sefer de Hüseyin Baykara'nın Merv ve Âbıverd'de bulunan iki oğlu ayaklandılar. Sultan, Herat'ta oğullarından Muhammed Kâsım'ı bırakarak, Merv üzerine sefere çıktı (Kasım 1498). Buradaki oğlu Abdülmuhsin ile "sulha benzer" bir anlaşmaya varıldı. Fakat Sultan ile oğulları arasında süre gelen savaşlar, Sultan için tehlikeli bir hal almıştı. Bu sefer oğullarından Astarâbâd hâkimi Muhammed Hüseyin'in ayaklanması üzerine, Hükümdar buraya gelerek şehri ele geçirip, 15 gün kadar burada kaldı. Fakat bu sırada Herat'tan gelen bir haberde Sistan'da bulunan Bediüzzaman'ın yeniden ayaklandığı bildiriliyordu. Belh'e yeniden hâkim olma fikrini bir türlü aklından çıkaramayan Bediüzzaman, babasının meşguliyetinden yararlanarak, Sistan'dan gelip, Herat'ı kuşattı. Bu haber Hüseyin Baykara'yı, Astarâbâd'ı yine oğlu Muhammed Hüseyin'e bırakıp, doğuya dönmek zorunda bıraktı. Fakat hükümdarın askerî kuvveti oğlununkinden daha zayıf idi. Ali Şir Nevaî gönderdiği adamları ile, Bediüzzaman'ın, babasına karşı savaştan vazgeçmesini sağladı. Fakat hutbelerde Sultan Hüseyin'in adı ile birlikte onun adı da okunacak, Amu Derya ve Belh'ten Murgab'a kadar olan sahalar Bediüzzaman'a bırakılacaktı.

1500 yılının Temmuz ayı sonunda Hüseyin Baykara yeniden ayaklanan oğlu Muhammed Hüseyin'e karşı Astarâbâd'a yürüdü. Herat'ta Ali Şir Nevaî ile Emir Mübarizüddin bırakılmışlardı. Güz ve kış mevsimleri Herat için tam bir sükûnet içinde geçti. Fakat tam bu sırada Özbekler, Semerkand'ı ele geçirmek üzere harekete geçmişlerdi. Semerkand, 1500 yılında Muhammed Şibanî tarafından ele geçirildi ve buranın hâkimi öldürüldü. Muhammed Şibanî, geçici bir süre için burasını geleceğin Hindistan Timurlularının kurucusu meşhur Mirza Babür'e bırakmak zorunda kaldı ise de,

ertesi yıl (1501) Semerkand'ı kesin olarak ele geçirdi. Sultan Hüseyin gibi tecrübeli bir hükümdarın diğerlerine nisbetle Muhammed Şibanî'nin durumu ve faaliyetlerini daha iyi bildiği halde, ona karşı hiçbir tedbir almadığı ve kendisine asla yardım etmediğinden dolayı Babür'ün hayret ifâdesi pek tabiî idi. Herhalde Semerkand üzerine yapılması gereken sefer, çabucak anlaşma ile sonuçlanan ve hiçbir gâyesi olmayan Astarâbâd seferinden daha mühim olurdu.

1500 yılı Aralık ayı sonunda Hüseyin Baykara seferden döndü. Ali Şir Nevaî, her zamanki gibi onu karşılamaya çıktı. Fakat bu defaki karşılaşma acıklı bir sonla noktalandı. Hernekadar bu sırada Ali Şir Nevaî 60, Sultan ise 62 yaşında bulunuyor idiler ise de, her ikisi de oldukça düşkünleşmişlerdi. Ali Şir Nevaî ata binebildiği halde, Sultan sedye ile taşınıyordu. Karşılaştıklarında Ali Şir Nevaî attan inerek, Sultan'ın tahtırevânına yaklaşmak istedi, fakat yürüyemedi. İki arkadaşının omuzlarına ellerini atarak Sultana yaklaşıp, selamlayarak, elini öptü. Lâkin bir daha ayağa kalkamadığı gibi, konuşma melekelerini de kaybetti. Felç gelmişti. Onu bir tahtırevana koydular. Orduda bulunan hekimler arasında tedavi konusunda anlaşmazlık çıktı. Hekimlerden bâzıları, hastanın olduğu yerde tedavisine ve iyileştikten sonra Herat'a götürülmesine taraftar iken, bir kısmı ise vakit geçirilmeksizin Herat'a gidilmesini ve orada bütün hekimlerin fikirlerinin alınıp, ona göre tedaviye girişilmesini teklif ediyorlardı. O zamanın en büyük hekimi sayılan Abdülhay'ın da bu görüşte olması üzerine ikinci kararın uygulanması münasip görüldü. Fakat yolda hasta gittikçe ağırlaşmaya başladı. Kan alma teşebbüsünde bulunuldu ise de, bu da bir sonuç vermedi ve Ali Şir Nevaî 3 Ocak 1501 pazar günü yolda öldü ve Herat'ta kendi yaptırdığı cami yanında gömüldü.

1503 yılı güz başlarında Özbek hükümdârı Şibanî Han'ın Amu Derya'yı geçerek, o kış Belh'i kuşatması ve üstelik Türkmen Ömer Beg'in ayaklanarak Şaburgan'a çekilmesi üzerine, Belh'te bulunan Bediüzzaman, Zemindâver'e adam göndererek, Sistan hâkimi Argunlardan Zünnun Beg'den yardım istedi. Gerçekten de Zünnun'un gelmesinden sonra Ömer Beg, Bediüzzaman'a boyun eğip, teslim olduğu gibi, epeyce zamandan beri araları açık bulunan baba-oğul, yani Hüseyin Baykara ile Bediüzzaman da 1504 yılı sonlarında barışınca, Bediüzzaman Herat'a geldi.

Onların meşguliyetleri sırasında, Özbek hükümdârı Şibanî Han'a karşı Ser-i Pul'de yenilgiye uğrayan Babür, 1504 yılı yazında,

Kabil'i kuşattı ve uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirdi. Babür'ün Kabil'i ele geçirmesi üzerine, Herat'ta bulunan Zünnun Beg, Zemindâver'e döndü. Babür ise Kabil'i ele geçirmekle yetinmeyerek, Kandahar ve Zemindâver taraflarını da almaya kalkışınca, Zünnun Beg, Bediüzzaman'dan yardım istedi. Bediüzzaman'ın Kandahar'a gelmesi üzerine, Babür barışa yanaştığından taraflar arasında herhangibir savaş olmadı.

Sultan Hüseyin Baykara ve Herat, Ali Şir Nevaî'den sonra pek az yaşayabildiler. Mâverâünnehr'e hâkim olan Muhammed Şibanî, bir süre sonra Ceyhun'u geçerek Murgab suyu yöresinde faaliyet göstermeye başlayınca, Hüseyin Baykara, oğlu Bediüzzaman'ı, Murgab boyuna gönderdiği gibi (Şubat 1506), kendisi de arkadan hareket etti. Lâkin Herat'tan ayrıldıktan az sonra Baba İlâhi menziline gelindiğinde rahatsızlanarak, öldü (5 Mayıs 1506). Şibanîlerin başarılarını kolaylaştıran ve Babür'ün hâtıralarında anlattığı, Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra, birbirinden nefret eden oğulları Muzaffer Hüseyin ile Bediüzzaman'ın ortak olarak birlikte hükümdâr ilân edilmeleri gerçekten hayret edilecek bir şeydi. Mâverâünnehr'de durumunu sağlamlaştıran Muhammed Şibanî, Horasan'ı istilâya girişerek, Badgis yakınlarında Timurlu ordusunu yenilgiye uğratmış (19 Mayıs 1507) ve ardından Herat'a girmiştir. Yenilgi üzerine Bediüzzaman ve Muzaffer Hüseyin mirzalar kaçarak, Curcan taraflarına gittiler. Bir süre sonra bâzı beğler de kendilerine katıldılar. Lâkin birkaç ay sonra Muzaffer Hüseyin Mirza hastalanarak öldü. Ardından, Muhammed Şibanî'nin Curcan'a yürümesi üzerine Bediüzzaman, Safevîlere sığınmak üzere Âzerbaycan'a kaçtı. Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim Çaldıran Savaşı'ndan sonra Tebriz'e girince, Bediüzzaman onunla İstanbul'a gitmiş ve 1517 yılında burada ölmüştür.

Herat'ın Şibanîlerin eline geçmesinden sonra bu medeniyet merkezinde Babür'ün ifâdesine göre "dünya görmemiş olan köylülük" hüküm sürmeye başlamıştı. Fakat aslında ahlâk anlayışları bugün dahi kabul edilmesi güç denecek derecede bozulmuş, canlılığını kaybetmiş bir şehir toplumunun, yıpranmamış, diri Özbekler karşısında direnmeleri zaten beklenemezdi.

XVI. yüzyıl Timurlular için felâket devri oldu. Cengiz Han'ın torunu Şiban'ın kolundan gelen Özbekler, önce Harezm ve Mâverâ-

ünnehr'i ve Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra da Horasan'ı ele geçirerek Timurlu hâkimiyetine son verdiler. Safevî hükümdarı Şah İsmail'in 1510 yılında Muhammed Şibanî'yi bozguna uğratıp öldürmesinden yararlanan Babür'ün bütün gayretlerine rağmen Mâverâünnehr ve Harezm Özbek hâkimiyetinden kurtarılamıyarak, Timurlu sülalesi ancak Babür'ün Hindistan'da kurduğu devlet sâyesinde varlığını koruyabildi. Horasan bundan sonra sık sık Özbeklerin istilâsına uğramakla birlikte, Safevîlerin idâresinde kalmış, Mâverâünnehr ile Harezm yöresi Özbeklerce idâre edilmiştir. 12 İmam Şiiliğini resmî mezhep olarak kabul eden Safevî şahlarına karşı, Özbekler Sünnîlik siyaseti tâkip ettiler. Daha çok siyasî sebeplere dayanan bu ayrılık, Horasan ve Mâverâünnehr'in bundan sonraki fikrî ve medenî hayatlarının birbirinden farklı bir gelişme göstermesine de tesir etti.

VIII. TİMURLULAR DEVLETİNİN İDARÎ, İKTİSADÎ ve KÜLTÜREL DURUMUNA UMUMÎ BİR BAKIŞ

1 – DEVLET TEŞKİLÂTI

a) Hâkimiyet anlayışı:

Müslüman bir muhitte yetişen ve kendisi de müslüman olan Timur, eski Türk ve Moğol geleneklerini de yaşatmaya çalışmış, yasayı da ihmal etmemişti. Zamanının muhalif tarihçilerinden İbn Arabşah'a göre o yasayı şeriata tercih ediyordu. Bu yüzden o Hâfızüddin-i Bezzâz ve Muhammed-i Buharî gibi ulemâ tarafından kâfirlikle itham edilmişti. Timurlu tarihçileri, onun halefi Şahruh'u şeriata bağlı, mükemmel bir islâm hükümdârı olarak anarlar. Gerçekten de zamanında şeriatın artık yasaya üstünlük kazandığı, yargunun kaldırıldığı bu Timurlu hükümdârı bile yasayı tamamen bir kıyıya bırakmış değildi. İbn Arabşah, Şahruh'un dindarlığından söz etmekle birlikte, onun samimiyetinden şüphe etmekten de kendini alamaz. Gerçekten de o 1440 yılında torunu Mirza Mes'ud'u töreye aykırı hareketlerde bulunmaktan ötürü tutuklatmış; beglerbegi Firuzşah bir toplantıda töreye aykırı davranışından dolayı tekdir edilmişti. Uluğ Beg ise babasının aksine, devlet idâresinde dedesi Timur'u taklid etmiş olup, onun yasayı iyi bilen Moğol beglerinden Duğlat Hudaydâd'ı getirterek, kendisinden yasanın kaidelerini öğrenmek istediği bilinmektedir.

Buna rağmen XV. yüzyılın ikinci yarısında hükümdarlar hâkimiyeti ele geçirmek veyâ hâkimiyetlerini devam ettirebilmek için, din adamları ve dinî makamlara daha fazla rağbet etmeğe başladılar. Mirza Abdüllatif, Ebû Said ve oğlu Sultan Ahmed, şiddetle şeriatın tesiri altında kalmışlardı. Sultan Ahmed, gençliğinde zamanın tanınmış Nakşibendî şeyhlerinden Hoca Ubeydullah Ahrar'ın müridi olup, devamlı onun yanında bulunurdu. Hüseyin Baykara geniş düşünceli bir hükümdardı. O, ne dinin tesirinde kalmış, ne de devleti töre ile idâre etmiştir. Timurlularda Şahruh zamanında yasa aleyhtarlığının başlaması ve islâm tesirinin artmasına rağmen, yasanın te-

sirleri hânedânın yıkılışına kadar devam ettiği gibi, Timurlular ile birlikte Hindistan'a da gitti.

Moğollardaki "gökyüzünde bir tane güneş ve ay varken, yeryüzünde nasıl iki hâkim olabilir" fikri, Timur zamanında da devam etmiştir. Zamanın tarihçilerinden biri ona "dünya iki hükümdara yetecek kadar geniş değildir. Tanrı nasıl bir tane ise, Sultan da bir tane olmalıdır" sözünü isnad etmektedir. Yine ondan "bir kadının iki kocası olamayacağı gibi, bir devletin de yalnız tek hâkimi olmalıdır" sözü nakledilmektedir. Bu düşünceler kendisini Timur'un soyundan gelen Babür'ün eserinde de gösterir. O, "aynı zamanda bir vilâyette iki padişah ve bir askere iki kumandan karışılık ve haraplığı icab ettiren fitne ve perişanlığa sebeb olur" ve "iki Pâdişah bir iklime sığmaz" sözleri ile merkeziyetçi hâkimiyetin gereğine işâret edip, Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra, Herat'ta oğulları Bediüzzaman Mirza ile Muzaffer Mirza'nın müşterek olarak tahta oturmaları karşısında "bu, garip bir işti. Hiç bir zaman pâdişahlıkta ortaklık duyulmamıştı" diyerek, hayretini gizleyemez.

Mutlak hâkimiyete inanan Timur, kurultay müessesesine pek ehemmiyet vermezdi. O, bir işi yapmak istediği takdirde, kendini haklı gösterebilmek için, Kur'an-ı Kerim'den âyetler dahi nakledebilirdi. Böyle bir hükümdâr ile sohbet ederken ulemânın daimâ dikkatli olması icab ediyordu. 1403 yılında Kür ırmağı üzerinde cereyan eden ve devrin tarihçilerinden Nizâmeddin-i Şâmî tarafından nakledilen hâdise, Timur'un ulemâya, hükümdarlara öğütler veren eski ulemâ gibi, kendisine nasihatta bulunmamalarının sebebini sorduğunda; onlar "efendilerinin davranışları ile herkese örnek olup, kendileri gibi kimselerin nasihatına ihtiyacı olmadığı" cevabını vermişlerdi. Ulemâ onun sözlerinin samimî olduğuna kanaat getirdikten sonra, ülkedeki bâzı usulsüzlükleri söylemeğe cesaret edebilmişlerdi. Din onun elinde daha çok siyâsî gâyelerine ulaşabilmek için kullandığı bir âlet olup, Timur için ulemânın bağlılığından çok, beğler ve kabilelerin bağlılığı mühimdi. Hocend civarında yaşayan Celâyirliler baş eğmek istemediklerinden, ağır bir şekilde cezalandırılmışlardı. Bu kabilenin varlığına son verilmiş, kabile mensupları diğer kabileler arasında dağıtılmıştı.

b) Hükümdâr âilesi:

Moğol geleneklerine bağlı bir müslüman olan Timur, Cengiz Han ile akrabalığa ayrı bir değer veriyordu. 1370 yılında Hüseyin

ile araları iyice açılıp, onun faaliyetlerine son verdiğinde, Hüseyin'in haremindeki Kazan Han'ın kızı Saray Mülk hanımı nikâhına almış ve böylelikle "Küregen" yâni güveyi lâkabını taşımaya hak kazanmıştı. Timur'un bu hanımdan oğlu olmamış, ölünceye kadar kukla dahi olsa, Cengiz Han soyundan birini "Han" olarak yanında taşımış ve kendisi "Beg" ünvanı ile yetinmiştir. Daha sonraları Uluğ Beg de, dedesi gibi Semerkand'da Cengiz Han soyundan gelen bâzı kimseleri hanlık tahtına oturtmuş ise de, Şahruh zamanında Herat'ta böyle bir şeye artık gerek görülmemiş ve o "Bahadur" lâkabı ile yetinmiştir.

Timurlular devrinde hanımların devlet idâresinde mühim rolleri olduğu görülüyor. Timur'un hanımları ve sarayındaki kadınların durumu umumiyetle islâm kanunlarına değil, eski Türk ve Moğol örf ve âdetine uygundu. Timur devrinde Semerkand'a gelen İspanyol elçisi Clavijo şerefine verilen ziyâfetlere hanımların yüzleri örtülü olmadan katıldıkları anlaşılıyor. Timur'un hanımlarından Saray Mülk hanım ve gelinlerinden Hanzâde de elçi için ziyâfet vermiş ve bu ziyâfette başka hanımlar da bulunmuştu. Hanımlar umumiyetle seferlere de katılırlardı. Timur'un hanımlarından Saray Mülk ve Tuman Aga, Halil Sultan'ın hanımı Şad Mülk, Şahruh'un hanımı Gevherşad Aga, Hüseyin Baykara'nın annesi Firuze Begim ve hanımı Hatice Begim hükümdarlar üzerinde ve devlet idâresinde söz sâhibi olmuşlardır.

Timur devrinde elbette ki hanımların devlet idâresi üzerinde pek tesirleri olamazdı. Ancak onlar bâzen Timur'un gazabına uğrayan bâzı şehzâdelerin cezâlarını hafifletmeye muvaffak oluyorlardı. Hanımların eğitimine de önem veriliyor, mirzâlara olduğu gibi, onlara da "ateke" tâyin ediliyordu.

Mirzâların yetiştirilmesine ise büyük bir önem verilmekte ve özen gösterilmekte idi. Doğum yaklaşınca hanım saraya getirilir, doğumdan sonra çocuğa ad konulup, doğum düğünü veyâ şenliği yapılarak, katılanlar para ve armağanlar getirirlerdi. Bundan sonra çocuk annesinden alınarak sütanne ve saraydaki büyük hanımlardan birinin nezâretine verilir, belli bir yaşa geldikten sonra ise, çocuğa bir hükümdârın bilmesi gereken şeyleri öğretmesi için atabeg tâyin edilirdi. Meselâ Şahruh'a Emîr Alâaddin Alike Kükeltaş'ın; oğlu İbrahim Mirza'ya Emîr Osman Abbas'ın, Uluğ Beg'e bir müddet için Emîr Şah Me-

lik'in; Mîranşâh'ın oğlu Halil Sultan'a ise Emîr Yahya'nın atabeg olarak tâyin edildiklerini biliyoruz.

Mirzâların suçlarına göre dayak atılmak, gözlerine mil çekilmek veyâ öldürülmek sureti ile cezâlandırıldığı görülüyor. Hânedan azasından bir kimsenin kanının akıtılmasının uygun görülmeyerek, yay kirişi ile boğularak öldürülmesi hâdisesi Timurlularda da mevcuttu.

Bütün daha önceki Türk devletlerinde olduğu gibi, Timurlularda da belli bir verâset usulünün bulunmayışından, ülke hanedânın ortak malı kabul ediliyor, o bakımdan veliahd belli olsa bile, onunla diğer mirzâların yetiştirilmesi arasında herhangi bir fark gözetilmiyordu. Cengiz Han'ın ölümünden sonra bütün arzuları yerine getirildiği halde, Timur'un vasiyetine aslâ uyulmamıştır. Timur'un, torunu Pîr Muhammed'i veliahd tâyin ettiği bilinmekle berâber, hiç kimse onun hükümdarlığını tanımamış ve adına hutbe okutup, sikke kestirmemiştir. Şahruh uzun mücâdelelerden sonra hâkimiyeti ele geçirdiği halde, sonraları verâset meselesi karşısında o da kayıtsız kalmıştı ki, bunda hanımı Gevherşad'ın da tesiri vardı. Mirzalar arasında bir fark gözetilmemesinin sonucu olarak herhangibir eyâlet merkezine gönderilen mirzalar, orada devlet merkezindeki saray ve idâre teşkilâtını aynen tesis ederek, bağımsız bir hükümdar gibi o bölgeyi idâreye başlarlardı. Onlar arasında anlaşmazlık başgösterdiği veya isyan teşebbüsleri ortaya çıkarıldığı takdirde ancak hükümdar müdahalede bulunurdu. Bu gibi hallerde mirza, çoğu zaman dayak atılmak suretiyle cezâlandırılır ve başka bir yere gönderilerek nakle tâbi tutulurdu. Uluğ Beg'in Semerkand'a tâyini ile bu bölgede duruma hâkim olunmuş ise de, Fars bölgesindeki Ömer Şeyh'in oğulları üzerine zaman zaman gidilmek zorunda kalınmış, İskender ile Baykara öldürülmüşler, Fars'a oğlu İbrahim Mirza'yı tâyin ettikten sonra Şahruh bölgede kendi hâkimiyetini kurabilmiş olmakla birlikte, nihâyet başkaldıran torunu Sultan Muhammed üzerine yürüdüğünde ölmüştü. Uluğ Beg oğlu Abdüllatif tarafından öldürülmüş, Hüseyin Baykara ise uzun zaman oğlu Bediüzzaman Mirza ile uğraşmak zorunda kalmıştır.

İşte mirzaların bu hukukî durumları sık sık ayaklanmalara, dolayısı ile bitmez tükenmez taht mücâdelelerine, nihâyet devletin kısa bir zamanda zayıflayıp ortadan kalkmasına yol açmıştır.

c) Ordu teşkilâtı:

Türk-Moğol unsurları ile yerli İran ve İslâm kültürünün karışmasından meydana gelen devletin başındaki hükümdâr ve eyâletlerdeki mirzalardan sonra, devlet merkezinde askerî ve malî-idarî işlere bakan başlıca iki Dîvan görülüyor.

Askerî bir devlet vasfını taşımasından dolayı "Dîvân-ı buzurg-i emâret" başta gelmektedir. Tavacı Divânı adı da verilen bu dîvânın begleri devrin tarih yazarlarından Hvandmîr'in ifâdesine göre, Cengiz Han yasası ve Timur'un töresi gereğince diğer bütün görevlilerden önde geliyorlardı. Türkler ve Türkleşmiş Moğolların işlerine bakan bu dîvâna Türk Dîvânı da deniliyor, kâtiplerine ise "bahşi" veyâ "nuvisendegân-ı Türk" adı veriliyordu.

Dîvân'ın başında bir Dîvân Begi bulunmakla birlikte, kaynaklarda sık sık "ümerâ-yi Tavacı" şeklinde kaydedilmelerine bakarak, bunların çok sayıda olduklarını söylemek mümkündür. Zirâ Timur'un 1370 yılında sekiz kişiyi birden Tavacı tâyin ettiğini biliyoruz. Geniş yetkileri bulunan bu emirler askeri topluyor, ordunun nizam ve inzibâtı ile uğraşıyor, ganimeti paylaştırıyor, hükümdâr önünde geçit resimlerini de onlar yaptırıyorlardı.

Hükümdârın hassa alayı olarak 1000 kişiden ibâret Kavçin bölüğü bulunuyordu. Hükümdârın buyrukları olarak yarlıklar çıkarılıyor ve bunlar orduya tebliğ edilerek, binbaşı ve yüzbaşılardan bu emri aldıklarına dâir "möçelka" denilen bir yazı alınıyor ve bu evrakı getirip-götüren vazifeliye ise "möçelkacı" deniliyordu.

Hükümdarın yakınlarından olarak ayrıca "İçki", "İçki begler", "İnaklar", "Yasavullar" ve "Çehreler"e rastgeliyoruz.

Ordu, asıl anlamı onbin demek olan Tümen, Binlik (Minlik veyâ Hezâre) ile kaynaklarda değişik rakamlarla ifâde edilen Yüzlük yâni Koşunlardan meydana geliyordu. Askerî teşkilât hususunda Cengiz Han'ın kurmuş olduğu düzene sâdık kalınmıştı. Buna rağmen Timur, savaş usullerinde yalnız eski gelenekleri korumakla kalmamış, yenilikler de getirmişti. 1391 yılında Toktamış ile meydana gelen savaşta o askerlerini bu zamana gelinceye kadar kimsenin bilmediği bir tarzda, yedi büyük birlik hâlinde savaşa sevk etmişti. Savaş için hazırlanan ordu Sağ kanat (Baraungar), Sol kanat (Caungar) ve ve Merkez (Kol) kısımları ile Öncü olarak (Monglay) veyâ "İrevül" ve artçı olarak ise "Çagdavul" kısımlarına ayrılırdı.

Memleket dâhilinde, halkın arasında haber toplayan görevliler bulunduğu gibi, diğer memleketlerde de casuslar kullanılıyordu. Bu casuslar, sufi, derviş, tüccar, müneccim, asker, sanatkâr, pehlivan olarak çeşitli ülkeleri dolaşır, oraların şehir, kasaba, yollar, dağlar, kavimler, ileri gelenleri, mühim hâdiseleri hakkında bilgi toplayarak Timur'a bildirirler ve daha sonra Timur bu ülkeye gelip o şehir ile ilgili şeyleri sormaya başlayınca bu büyük bir şaşkınlık ve hayrete yol açardı. Öncüler, düşman hakkında haber toplamak için "Karavul" çıkarır, veyâ "Gacarcı" yâni kılavuzlar kullanırlardı. Sağ ve sol kanatlar ise kendi emniyetlerini sağlamak için tekrar yanlarına birlikler yerleştirirlerdi. Kaçan düşmanı ise "Nikavul" tâkip ederdi.

Tavacılara askeri toplamaları emri verilince, askerin tesbit edilen yer ve zamanda bulunmaları mecburi idi. Askerler ihtiyaçlarının birçoğunu da yanlarında getirmek zorunda idiler. Meselâ Timur 1391 yılında Toktamış üzerine giderken Tavacılara âdet gereğince yaya veya atlı her askerin bir yay, otuz adet ok, bir sadak, bir kılıç ve kalkan, her iki askerden birinin bir at, her on kişinin bir çadır, iki kürek, bir kazma, bir orak, bir destere, bir balta, bir nacak, yüz adet iğne, bir biz, yarım men iplik, bir parça deri ve kazan getirerek teftiş sırasında göstermelerini buyurmuştu.

Ordunun silâh ihtiyaçlarını karşılamak üzere Cebehâne veyâ Kurhâne bulunmakta olup, bunun idaresi Kurbegine verilmişti. Semerkand kalesinde zırh, kalkan, ok, yay ve miğferler yapmakla meşgul 1000 kadar sanatkâr çalışıyordu. Şahruh'un I. Âzerbaycan seferi sırasında Cebehânede 30.000 aded silâh bulunmakta olup, hükümdâr 10.000 tane daha hazırlanmasını buyurmuştu. Seferde bâzen düşman orduları yakınında ordugâhlar kurar ve ordugâhın etrafında siperler kazıp, "tura ve çeper" adı verilen savunma sedleri koyarlardı. Geceleyin bu gibi ordugâhlarda ateş yakmak ve yüksek sesle konuşmak bile yasaktı.

Savaşlarda fillerden istifâde ediliyor, kuşatma âleti olarak mancınık, arrâde ve Karabuğra gibi âletler kullanılıyordu. Orduda "Kahılkacı" denen istihkamcılar ve "Nakabcı" denen lâğımcılar da bulunuyordu. İzmir'in kuşatılmasında neft kullanılarak, duvarlar yıkılmıştı. Kuşatmada neft şişeleri de kullanılıyordu. Savaş sırasında coşmak ve düşmana korku salmak için "süren salıyor" yâni bağırıyorlar, boru çalıp, kös vuruyorlardı. Savaşa girişmeden önce askerlerin şevkini arttırmak için "öglige" adı verilen armağanlar dağı-

tılırdı. Savaşta yararlık gösterenler mükâfatlandırılıyor ve kendilerine Suyurgallar veriliyordu. Hükümdârın hizmetindekilere bir ihsanı olarak ifâde edilen bu tâbir ile daha çok bir arazi kastedilmekte idi. Bununla Suyurgal sahibi bütün vergi ve resimlerden muaf tutuluyor, daha önce devlet hazinesine ödenmekte olan vergileri toplamak hakkını kazanıyordu. Bu müessese zamanla verâset yolu ile intikal eder hâle gelmiş, din adamları ve ibâdet yerleri için de verilir olmuştu. Bu Suyurgallara zaman zaman Tarhanlık da ilâve ediliyordu. Tarhanlık askerî ve ticarî olmakla birlikte, esas itibârı ile aynı olup, Tarhan sâhibi, bütün vergilerden muaf tutuluyor, işlediği dokuza kadar suçtan hesap sorulmuyordu.

Timur'un başarılarının sırrı muhakkak ki, hükümdarları için kendilerini fedâ edecek derecede sâdık, disiplinli ve düzenli bir ordu meydana getirebilmiş olmasında aranmalıdır. Timur'un yıllarca süren seferlerinin büyük bir şiddetle cereyan etmesine rağmen, bâzı beglerin kahramanlıkları, onların hükümdarlarına karşı tavırları, bunların karakterlerini aksettirmektedir.

ç) Maliye:

Türk-Moğol unsurları dışındaki diğer reâyanın işleri ve maliye hususları ile ilgilenen ikinci Divân ise "Dîvân-ı Mal" veyâ "Sart Dîvânı" diye adlandırılıyordu. Bu dîvânın başında da bir dîvân begi bulunuyor, kâtiplerine ise vezir veyâ "nüvisendegân-ı Tâcik" deniliyordu. Bu dîvânın begleri, "Orun" da, yani devlet protokolünde Timur töresi gereğince Tavacı emirleri ile vilâyetlerin darugaları arasında yer alıyorlardı. Başlıca vazifeleri ise vergi işlerini yürütmek, tarımda üretimin arttırılması ve şehirlerin imârına gayret, gelirlerin arttırılmasını sağlamaktı. Para bastırılması, hesapların tutulması ve vergiler ile ilgili yolsuzluklara dâir şikâyetler de bu dîvânın sahasına dâhildi.

Hvandmîr, Timurlu hükümdarlarının bu makama getirilen kimseleri sık sık değiştirdiklerini, aşağı tabakadan bir çok kimseyi bu yüce makama tâyin ettiklerini ifâde ile, bundan dolayı hükümdarları tenkid eder. Aslında sık sık azlin sebebi, Dîvân ilerigelenleri ve memurlarının adlarının çoğu zaman yolsuzluklara karışması veyâ memurlar arasındaki geçimsizlikler idi. İşte bu gibi yolsuzluklara engel olabilmek için Şahruh, oğlu Mirza Baysungur'u da Dîvân işlerini tâkip ile görevlendirmişti.

Devlet hazinesi Semerkand kalesi ve Herat'ta İhtiyâreddin Kalesinde saklanıyordu. Ancak bu hazinenin teferruât ve miktarı hakkında kesin bir bilgimiz yoktur. Ayrıca gelirler ve bütçenin durumu hakkında da herhangibir fikre sâhip değiliz. En yüksek para birimi "Tümen" olmakla birlikte, en çok kullanılan para biriminin Irak ve Kepekî dinarı ile dirhem ve tenge olduğu anlaşılıyor. Ancak en yüksek para birimi olması dolayısı ile vergi gelirleri ve her türlü büyük yekünler tümen üzerinden hesap ediliyordu. Daha önce de ifâde edildiği üzere kelime anlamı onbin demek olan bir Tümen, onbin dinar karşılığı olup, devrin tarihçilerinden Abdürrezzak-ı Semerkandî, gümüş Kepekî dinarının iki miskal, yâni yaklaşık olarak 9 gram tam ayar gümüş olduğunu kaydetmektedir.

Vergilere gelince; İslâmiyetin alınmasını uygun gördüğü vergilerden başkaları da vardı. Bilhassa ticaret ve zanaat ehlinden alınan "Tamga" bunların başında geliyordu. İslâm hukukunda yeri olmadığından dolayı, bu gibi vergiler din adamları ile hükümdarlar arasında zaman zaman çatışmalara yol açıyordu. Anlaşıldığına göre bu vergi, dindar Timurlu hükümdârı Şahruh zamanında da alınıyordu. Zirâ alış-veriş için Saray şehrine giden bir tüccardan dönüşünde iki deve yükü mal için yüz dinar Tamga alınmıştı. Halbuki bu Timurlu hükümdârı, Memlûk sultanı Barsbay'a 838 (1434/35) yılında gönderdiği mektubunda Ciddc'deki tüccardan Mükûs almasından dolayı onu ayıplıyordu.

Mirza Abdüllatif, babası Uluğ Beg'e karşı mücâdeleye giriştiğinde halkı memnun ederek, kendisine destek olmaları için Tamga'yı müslümanlar üzerinden kaldıracağını ilân ettirmişti. Tabiî bu belli bir bölge ve belli bir zaman için geçerli olabiliyordu. Aynı tarihlerde Yezd ahalisinin vermesi gereken vergiler arasında esvapçılar çarşısı esnafı ile ibrişimden alınan Tamgadan söz edilmektedir.

Şer'î olmamasından ötürü, alınmakta olan bu verginin kaldırılması ile sevaba girilmiş sayılıyordu. Meselâ Babür hâtıralarında, düşmanı Rana Senga'ya gâlip gelirse Tamga'yı müslümanlara bağışlayacağını vadettiğini, gâlip geldikten sonra bu vaadi kendisine hatırlatılınca şehir, köy, yol, geçit, uğrak yeri veyâ iskele neresi olursa olsun hiçbir yerde Tamga alınmamasını buyurduğunu anlatır. Ancak hazinenin en büyük gelir kaynağını teşkil eden bu vergiden tamamen vazgeçmek mümkün olmuyordu. Bu verginin nisbetini de bilemiyoruz.

Esnaftan, ayrıca dükkân başına dört ayda bir, bir çeşit vergi toplandığı da anlaşılıyor.

Moğollar devrinde ekili araziden ve bütün köylü ahaliden alınan Kılan'a gelince, kaynaklarda bu adda ve bu tarz bir vergiden söz edilmemekle birlikte Celâlüddin Zekeriyâ b. Muhammed el-Kâinî'nin Nasaih-i Şahruhî adlı eserinde, bu vergiden "herşeyin fiatının artmasına sebeb" olan bir vergi olarak söz edilmektedir. Yine Moğollar devrinde göçebelerden alınan hayvan vergisi Kobçur'un adı artık kullanılmasa bile, "pay-i gâvâne"den söz edilmesi bir çeşit hayvan vergisi alındığını göstermektedir.

Bilhassa merkezî otoritenin kalmadığı karışıklıklar sırasında mevcut vergilere ek olarak yeni vergiler de alınıyordu. O zaman ev ev baş hesabı sayım yapılıyor ve halka ona göre bir miktar parayı toplayıp getirmeleri buyuruluyordu. Meselâ Şahruh'un ölümünden hemen sonra Kirman hâriç güney İran ve Acem Irak'ının bir çok yerlerinde bu yola baş vurulmuş, Yezd ve havalisinden 700 Tümen para toplanmıştı.

Olağanüstü hallerde orduya yardım adı altında da para toplanıyordu. Yine Şahruh'un ölümünden sonra, torunu Sultan Muhammed, Yezd şehri ileri gelenlerini toplayarak, şehir ve havalisinde ev başına yirmi Kepekî dinarı toplanmasını istemişti.

Devlet otoritesinin zayıfladığı zamanlarda bâzen vergi iki katına çıkarılıyor, buna rağmen tahmin edilen vergi toplanamayınca işkence yoluna baş vuruluyordu. Zaman zaman ise o yılın vergisi toplandığı halde, yeniden başka bir hükümdâr adına toplanabiliyordu. 861 (1457) yılında Horasan'da Mirza Şah Mahmud, Mirza Sultan İbrahim ve Sultan Ebu Said adına ayrı ayrı vergi toplamışlardı.

865 (1460/61) yılında Ebû Said, Semerkand ve Buhara ile ülkenin her tarafında Tamga'nın kaldırılmasını buyurduğu gibi aynı yıl vergilerin âdil ve düzenli bir şekilde toplanması için, vaktinden önce vergi alınmaması, eğer zaruret var ise cüz'i bir miktar alınıp, vergilerin üç taksitte, Seretan (Yengeç: 22 Haziran-21 Temmuz), Sünbüle-Mizan (Başak-Terazi: 23 Ağustos-22 Ekim), Kavs (Yay: 22 Kasım-21 Aralık) aylarında toplanması, buna uymayanların cezalandırılmasını buyurmuştur. Herhalde bunun neticesi olarak, ertesi yıl Kusuye'ye geldiğinde kendisine fazla vergi toplandığı söylenince, hazineden, toplanan fazlalığın geri verilmesini buyurmuştu.

866 (1461/62) yılında Ebû Said'in vergi toplanması ile ilgili bir buyruğu taş üzerine kazınıp, Herat camiine konularak ilân edilmişti. Reayâdan sık sık vergi toplamamak için, bâzen tüccardan borç para alındığı da vâki idi.

Hüseyin Baykara, tahta oturduktan sonra, ahalinin perişan durumunu görerek, 875 (1470/71) yılında, iki yıl müddetle ahalinin çok şikâyetçi olduğu bâzı vergilerin alınmamasını buyurmuştu.

d) Hâkim-Daruga ve diğer memuriyetler:

Herhangi bir şehir veyâ bölgenin idarî ve askerî işleri ise Hâkim veyâ Darugaların üzerinde idi. Bu iki ünvan aslında çoğu zaman eş anlamda ve tek memuriyeti ifâde etmek üzere kullanılmakta idi. Darugalar bulundukları yerlerde Yargu yāni adlî işleri yürütüyorlar; istenildiği hallerde bölgenin askeri ile savaşa gidiyorlar; olağan üstü hallerde bir yerin vergisini toplamak üzere gönderiliyorlardı. Darugaların tâyin ve azillerinin Mâliye Dîvânı tarafından yerine getirildiği anlaşılıyor. Şahruh zamanında başşehir olması dolayısı ile Herat Darugası daha çok şehrin âsayişi ile ilgilenmiş olmalıdır. Herat Darugalığında Şahruh ile akrabalığı olan Emîr Muhammed Derviş bulunurken, onun 1433 yılında ölümü üzerine yerine oğlu Emîr Sultan Ebû Said getirilmişti.

Askerî önem taşıyan büyük merkezlerde en büyük idâre âmiri olan Darugadan başka, kale komutanlığı vazifesini gören "Kutval"ler bulunuyordu.

Saraydaki memuriyetlere gelince; gerek hükümdar, gerekse mirzâlar ve büyük beglerin İçki, Nöker ve Çehreleri bulunuyordu. Bunlar hükümdârın veyâ begin şahsî hizmetine girerek, sarayda veyâ askerî hizmetlerde bulunup, devlet işlerinde yüksek mevkilere gelebiliyorlardı.

Sarayda ayrıca mutfağa ve yemeklere nezâret eden, yemeklere zararlı şeylerin konulmamasına bakan "Bukavul", bundan daha aşağı bir durumda, fakat aşçı olarak çalışan "Bavurçi", hükümdar elini yıkarken ibrik tutan "Aftâbeci", saraydaki yatak, döşek, çadır gibi eşya ile hükümdar başşehirden ayrılınca konaklama yerlerinde çadırını kuran "Ferrâşlar", teşrifat işlerini gören "Şigavul", "Hâcib" veyâ "Eşikâğası" ile hükümdârın çetirini taşıyan "Şökürcü", atlar ve ahırlardan sorumlu olan "Ahtacı", eğerler, gem ve yem torbaları ile hayvanlara dâir öteki levâzıma bakan "Rikabdâr", hâkimiyet

alâmetlerinden olan "Nevbet"in çalınması ve bunun için kullanılan âletlerin bulunduğu "Tâblhâne" veyâ "Nekkârehâne"ye bakan "Nekkâreci" ile av hayvanlarının yetiştirildiği "Kuşhâne"ye bakan "Kuşhâne Emiri" veyâ "Kuş Begi"nin var olduğunu biliyoruz.

Dinî memuriyetler olarak ise "Sadr", "Kadı", "Nakibü'n-Nükebâ", "Muhtesib", "Müderris" ve "Şeyhülislâm"dan kaynaklarda sık sık söz edilmektedir.

2 – İMAR FAALİYETLERİ:

Kendisini ülkesinin asker unsuruna, şehir ve köy ahalisine olduğundan çok daha yakın hisseden Timur, gerçekte göçebelere göre büyük bir suç olarak kabul edilen bir harekette bulunmuş, başşehir olmak üzere bir şehir seçmiş ve burada binâlar inşâ ettirmeğe başlamıştı. Halbuki o vaktiyle bu gibi imar faaliyetlerinden dolayı Emîr Kazagan'ın oğlu ve torununu Cengiz Han yasasına aykırı hareketlerde bulunmakla suçlamıştı.

Timur, işgal ettiği ülkelerde kan dökme bakımından Cengiz Han'dan pek geri kalmadığı halde, seferleri arasında zaman buldukça imar faaliyetlerinde de bulunmuştu. Bilhassa Semerkand'ı imara çok fazla önem vermiş, ele geçirdiği ülkelerden getirttiği usta ve sanatkârlara Semerkand civarında Dımaşk, Mısır, Şiraz, Sultaniye ve Bağdad adlarını verdiği köyler kurdurtmuş, şehrin dışında bâzıları hanımlar için olmak üzere Dilguşâ, Şimâl, Nakş-i Cihan, Çınar ve Taht-ı Karaca adlarını taşıyan bahçeler inşa ettirmişti.

Keş şehrinden birkaç kilometre uzaklıkta bulunan ve Harezmli ustalar tarafından inşâ edilen Aksaray, özellikle çinilerinin iyi seçilmesi ile tanınmış olup, artık bu sarayın kubbeleri yok olduğu gibi, bugün 56m. yükseklikteki âbidevî kapısı ayaktadır.

Şeyhlerin halk üzerindeki mânevî nüfuzlarından istifâde etmek maksadı ile zaman zaman islâmî bir siyâset takip eden Timur, 1397 yılında, çoğunlukla elçileri kabul ettiği Dilgûşâ sarayını inşâ ettirdikten sonra, Taşkent taraflarına doğru yola çıkarak, Seyhun ırırmağını geçip, Hoca Ahmed-i Yesevî'nin mezarını ziyâret için Yesî'ye gitti. Burada Hoca Ahmed-i Yesevî'ye hürmeten kabri üzerine yerli dervişler ve gelecek misafirler için kocaman bir kazanı da bulunan büyük bir imâret yapılmasını buyurdu. Büyük bir kubbe ile iki minare

ve çok sayıda sofalar, hücreler ve künbetlerden meydana gelen muhteşem bir binâ iki yılda tamamlandı.

Semerkand'ın yükselişine eşit olarak, Çin, Hind, Deşt-i Kıpçak ve İran içlerinden mallar gelmeye başlayıp, şehirde bunları depo edecek yer ve çarşıların bulunmadığı anlaşılınca Timur, şehrin bir ucundan öbür ucuna kadar uzanan bir cadde ve bunun iki yanına mağazalar yapılmasını buyurmuştu. Çarşının inşâ masrafları Semerkand ahalisine yükletilmiş ve seyyah Clavijo'nun ifâdesine göre, geceligündüzlü çalışılarak çeşmeler ve havuzları ile çarşı kısa bir zamanda tamamlanmıştı. Bu arada Semerkand'da bütün yapıların en muhteşemi ve en güzeli olan Bibi Hanım Mescidi adı verilen Semerkand camii yapılmışıu. Fakat cami daha Timur'un sağlığında tehlikeli bir duruma gelmiş olup, Cuma namazı kılınırken, yukarıdan düşen kerpiç parçaları cemaatı korkutuyordu. Bugün ise son seyyahların ifâdesine göre, asırlık ağaçların ve yabanî otların bittiği bahçesi içinde "tedricen mahvolmanın zevkini Bibi Hanım Câmiine bakarak anlamak kâbildir".

Timur'un yaptırdığı büyük binâlardan biri de Gök Saray olup, daha çok devlet hazinesinin saklanması ve hapishâne olarak kullanılıyordu. Bu sarayın garip bir özelliği vardı. Timur oğullarından bir kimse baş kaldırarak hâkimiyeti ele geçirirse burada tahta oturur, taht kavgası yüzünden başını kaybederse burada kaybederdi. Hattâ, filân mirzâyı Gök Saray'a çıkardılar sözü, daha sonraları onun öldürüldüğüne kinâye olmuştu. Buna rağmen bu saray gerek Timur, gerekse oğulları zamanında daha çok devlet hazinesi binası ve hapishâne vazifesi görüyordu. Timur'un, Semerkand şehri dışındaki büyük bahçeler içinde inşâ olunan saraylarını daha çok sevdiği anlaşılıyor. Bu bahçeler Timur'un bulunmadığı zamanlarda Semerkand halkının gezinti ve eğlence yerleri olduğu gibi, saraylarda da zengin-fakir bütün herkes için kapalı olan şatolar mahiyetinde değildi. Bütün Türk sülâlelerinde rastlanan yağmalı toy geleneği Timurlularda da devam etmişti. Timur'un torunu Uluğ Beg'in düğünü dolayısıyla İbn Arabşah ve Clavijo bu yağmalı toylardan teferruâtla bahsederler. Düğün günü Timur bütün şehir halkının dâvetli olduklarını ilân ettirmişti.

Sarayların duvarları Timur'un, oğulları, torunları ve begleri ile askerlerinin sefer ve zaferlerini gösteren levhalarla süslenmişti.

1398 yılı başlarında tamamlanan Taht-ı Karaca sarayı ise büyük bir bahçe içinde bulunuyordu. Timur, Miranşah, Şahruh, Uluğ Beg ve Muhammed Sultan'ın kabirlerinin bulunduğu türbe ise, Muhammed Sultan tarafından yaptırılan medresenin bitişiğinde olup, Timur tarafından Ankara Savaşı'ndan dönüşte inşâ edilmişti.

Timurlular devri Herat'ının en bayındır yerleri X. yüzyıl coğrafya yazarlarının boş yerler olarak sözünü ettikleri Gazirgâh civarındaki sahalar idi. Kertler zamanında (1245–1383) inşâ edilen Zagan ve Sefid bahçeleri, Şahruh zamanında onarılarak, birincisi Şahruh tarafından hükümet konağı olarak kullanılmış; Bağ-ı Sefid ise 1410 yılında onarılıp, bâzı ilâvelerle, Mirza Baysungur'un ikâmetgâhı olmuştur.

Şahruh tarafından Herat'ın imârına memur edilen Emîr Firuzşah ve Alike Kükeltaş şehrin kuzeyinde İncil ve Hıyâban kanalları boyunca kendileri için konaklar ve bahçeler yaptırmışlar, bu inşaat daha sonraları da devam etmiştir. Timur'un ölümünden sonra meydana gelen karışıklıklar dolayısı ile Şahruh'un başlangıçta imar faaliyetleri ile uğraşmaya vakti olmamıştı. Ancak o şehrin emniyetini sağlamak için İhtiyâreddin kalesinin onarılmasını buyurmuş, durum kendi lehine dönmeğe başlayınca, imar faaliyetlerine de girişmişti.

Bu maksatla 1410 yılında Badgis'de bulunurken, Moğol istilâsından beri harap bir halde olan Merv şehrinin imarını buyurdu. Hükümdar ayrıca bütün Horasan bölgesinde baştan başa imar faaliyetlerinde bulunulmasını istemişti. Bu emir gereğince birçok yollar düzeltilmiş, yeni köprüler inşâ edilmiş ve eskileri yenilenmişti. Buna rağmen bu Timurlu hükümdârı babasının Semerkand'da yaptığı gibi, bütün saltanatı boyunca Herat'ı, binaları ile de devletin merkezi hâline getirmeye büyük gayret sarfetti. Bundan dolayı daha hâkimiyetinin ilk yıllarında şehrin kuzeyinde, İhtiyâreddin kalesinin eteğinde bir medrese ile hankâh inşâsına başlanmış ve bunlar 1410 yılında tamamlanmışlardı. Buraya Yusuf-i Evbehî, Yusuf-i Hallac, Abdurrahim Yar Ahmed ve Lûtfullah müderris olarak tâyin edilmişler, ilk gün bizzat hükümdâr da medreseye gelmiş, müderrisler fıkıh ve tefsir gibi konularda ders vermişlerdi. Hankâhın şeyhliği ise Şeyhülislam Ali-i Çaştî'ye verilmiş, imam, müderris, vâiz ve diğer hizmetliler tâyin edilerek her iki binâ için bir çok yerler vakfedilmişti. Medresedeki derslere zaman zaman Celâleddin Firuzşah ve Alike Kükeltaş gibi

tanınmış begler ile Herat'taki ulemâ da katılıyor ve ulemâ arasında ilmî münâkaşalar da yapılıyordu.

Şahruh'un Herat'ta bir Dârüşşifa inşâ ettirdiğini de biliyoruz. Herat'ın 2,5 km. kuzeydoğusunda bir köy ve ziyâretgâh mahalli olan Hâce Abdullah-ı Ensarî (ölm. 1088)'nin mezarı üzerine büyük bir türbe de yine Şahruh tarafından 1425 yılında yaptırılmıştır.

Devlet idâresinde büyük bir nüfuza sâhip bulunan Şahruh'un hanımı Gevherşad, imâr faaliyetleri ile de kendini göstermişti. Yapımı bu hanım tarafından mimar Kıvâmeddin'e havâle edilen ve 1418 yılında tamamlanan Meşhed'deki caminin açılışında Şahruh ve Gevherşad da hazır bulunmuşlardı. Şahruh, caminin bitişiğindeki İmam Rıza'nın türbesine 3.000 miskallik altın bir kandil armağan edip, ayrıca Meşhed'in doğusunda bir bahçe ve konak inşâ ettirmişti. Şahruh'un Meşhed'de bir medrese inşâ ettirdiği de söylenmektedir.

Gevherşad, Herat'ta Hıyâbân'ın başında, İncil kanalının kıyısında da bir cami binâ ettirmişti. İki minaresi, gök çinileri ile güzel bir görünüm arzeden bu caminin kitâbeleri ise oğlu Baysungur'un yanında çalışan devrin meşhur hattatı Ca'fer'e âitti. Fakat Gevherşad'ın yaptırdığı en büyük eser onun medresesidir. Gevherşad, medresenin kuzeyinde ayrıca bir türbe de yaptırtmıştı. Gevherşad'ın kendisi ile pek çok Timurlu şehzâdesi burada gömülmüşlerdir. Gevherşad'ın Kusuye (bugünkü Kuhsan)'de bir türbe daha inşâ ettirdiği söylenmekte ise de, bu husus kaynaklarda zikredilmemektedir. Bu türbe muhtemelen Gevherşad'a âit olmayıp, kendisine bu kasabanın Suyurgal olarak verilmiş olduğu Timur'un hanımlarından Tuman Aga'ya âittir. Zirâ devrin tarihçilerinden Hâfız-ı Abrû (ölm. 1430), Zubdetu't-Tevârih-i Baysungurî adlı eserini kaleme aldığı sıralarda Tuman Aga'nın hâlâ Kusuye'de oturmakta olup, inşâ ettirdiği ribat, hankâh, medrese ve diğer hayır eserlerinin çalışır bir halde bulunduklarını kaydetmektedir.

Şahruh'un öteki hanımı Mülket Aga da imâr faaliyetleri bakımından Gevherşad'dan geri kalmamıştı. O, Herat'ın dışında Hâce Çihilgezî'nin mezarı yanında bir medrese inşâ ettirdiği gibi, Belh'te bir medrese binâ ettirmiş ve 1440 yılında Kâbil'de ölünce bu medresenin bitişiğindeki türbesinde gömülmüştür. Herat'ta ona âit hankâh, dârülhadis, dârüşşifâ ve iki hamam bulunduğu gibi, Herat'tan 9 fersah uzaklıkta Dere-i Zengî ile Çihil Duhterân arasında büyük bir ribatın sâhibi olarak da o gösterilmektedir.

Şahruh'un oğlu Uluğ Beg, babası tarafından Mâverâünnehr hâkimliğine tâyininden (1409) hemen sonra inşâ faaliyetlerine girişmişti. İnşâ ettirdiği eserlerin en eskisi anlaşıldığına göre "kadın-erkek bütün müslümanlara ilim tahsil etmenin farz olduğu" hadisinin kapısı üzerinde yazılı bulunduğu Buhara'daki medrese idi. Zirâ o 1419 yılı sonlarında Buhara'ya geldiğinde inşâ ettirdiği bu medresede konmuş, talebe ve lâyık olan bâzı kimselere armağanlar dağıtmıştı.

Semerkand'da ise şehrin dışında Erk'in yakınında, İki Etik'in Başı denilen yerde, inşâatı 1417'de başlayıp, 1420 yılında sona eren medreseyi yaptırtmıştı. Medreseye ilk müderris olarak Hvaflı Muhammed tâyin edilmişti. Uluğ Beg'in kendisi ve medrese dışından bâzı kimseler birkaç günde bir medresedeki toplantılarda hazır bulunuyor ve ilmî münâkaşalar yapılıyordu. Zaman zaman Uluğ Beg ile talebe arasında da herhangi bir ilim dalında münakaşalar oluyordu. Burada ayrıca Kadızâde-i Rumî ve bizzat Uluğ Beg'in de dersler verdikleri rivâyet edilmektedir. Talebenin sayısı ise yüzden fazla idi. Hangi ilim dalı ele alınırsa alınsın, o fen erbabının çoğunun Semerkand'da toplanmış olduğu ifâde edilmekle birlikte, müsbet ilimlerde en büyük âlimler olarak Kadızâde-i Rumî, sokaklarda Türk kıyafeti ile dolaşan Ali Kuşçu ile Kâşân'dan getirilen Gıyâseddin Cemşid ve Muinüddin'in adları kaydedilmektedir. Kûhek tepesinin eteğinde ise Rasathane inşâ ettirilmişti.

Medresenin karşısında ayrıca bir hankâh binâ edilmişti. Uluğ Beg bu inşâatları için bir çok otlak ve kanallar vakfetmiş, buraların idâresini işbilir kimselerin eline teslim etmişti. Uluğ Beg bu medrese ve hankâha yakın bir yerde ise Mirzâ hamamını inşâ ettirmişti. Babür'e göre, zemini çeşitli taşlarla döşenmiş olup, Horasan ve Semerkand'da böyle başka bir hamam bulunmuyordu. Kûhek tepesinin batı eteğinde ise Meydan Bağı adı verilen bahçede duvarlarını Çinden getirttiği çinilerle kaplattığı Çinihâne bulunuyordu ki, burası daha Uluğ Beg'in sağlığında, 1448 yılında Özbekler tarafından yağmalanıp, tahrip edilmişti.

Isfahan ve Şiraz'da ḥâkim bulunan Ömer Şeyh'in oğulları da aralarında sonu gelmez mücadelelere rağmen imar faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Timur'un ölümünden hemen sonra Yezd'e gelen Mirza İskender kale duvarları ile şehrin surlarını birleştirmiş, hendek kazdırıp, şehrin kapısına inip-kalkan bir köprü kurdurtmuştu. Kale içinde ise üç katlı bir konak ile hamam inşâ ettirmişti. 814 (1411/12)

yılında ise o, Şiraz'da Celâlî kalesini inşâ ettirerek, etrafına derin bir hendek kazdırmış, Isfahan'da ise Dudang ve Nakş-ı Cihan'ı şehirden ayırmış, tuğladan bir kale inşâ ettirerek, etrâfındaki hendeği su ile doldurtmuş, surlar içinde ikinci bir duvar çektirdikten sonra, burada büyük bir konak, hamamlar, pazarlar, medrese ve dârüşşifa yaptırttığı gibi, ona uyarak begler de kendileri için konaklar yaptırmışlardı.

Daha sonraları kendisine Fars bölgesi hâkimliği verilen Şahruh'un oğlu İbrahim Mirza da 836 (1432/33) yılında Şiraz'da medrese ve hankâh inşâ ettirmişti. Ancak bu medrese pek uzun ömürlü olmamış, 845 (1441/42) yılında Fars bölgesinde aralıksız yağan yağmurların sebebiyet verdiği su baskını sonunda harap olmuştu. Şahruh'un torunu Sultan Muhammed'in Isfahan'da 851 (1447) yılında inşa ettirdiği Beytü'ş-Şitâ'sı günümüze kadar gelmiştir.

Şahruh'un ölümünden sonra imar faaliyetlerinde bir durgunluk göze çarpmakla birlikte bu pek uzun sürmemiş ve Hüseyin Baykara devrinde Herat gerek siyâsî, gerekse kültür merkezi olarak yeniden yükselmişti. Hüseyin Baykara'nın uzun saltanatı sırasında Herat'ın oldukça genişleyip, zenginleştiği, yeni binâlar ile süslendiğini görüyoruz. Hükümdar ve ileri gelen kimselere yaptırılan pek çok konak; şiir, musikî, resim ve hat sanatlarının gelişme merkezi idi. Hükümdar başta olmak üzere bütün devlet adamları ve zenginlerin medrese, kütüphâne, köprü, kervansaray'dan başka hastahane, aş evleri, hamam ve eczahâne gibi ictimâî yardım kurumlarının yapımına katıldıklarına şahit oluyoruz.

Hüseyin Baykara kendisine ikâmetgâh olarak şehrin kuzeydoğusunda geniş bir sahada Cihanârâ adı verilen bağ ve sarayları, oğlu Bediüzzaman Mirza için ise Bağ-ı Nev'i yaptırmıştı. O ayrıca medrese, hankâh, dârü'ş-şifâ inşâ ettirmiş olup, medresenin inşâsı için Meraga'dan mermer getirilmişti.

Devlet hizmetinde görev almış bâzı kimseler de imar faaliyetlerinde bulunmuşlardı. 1440 yılında ölen Şahruh'un atabegi ve beglerbegisi Alike Kükeltaş Semerkand'da bir cami inşâ ettirmişti. Merv'de birçok hayır eserleri onun adı ile ilgili olduğu gibi, ayrıca Herat'ta medrese, hankâh, hamam ve şehrin beş fersah kuzeyinde bir ribat yaptırtmıştı.

Büyük emîrlerden Türkmen asıllı Celâleddin Firuzşah'ın Herat'ta cami, medrese, hankâh, mescid ve bağ inşâ ettirdiğini biliyoruz. Onun, ülkenin birçok yerinde halkın istifadesi için daha birçok hayır eserleri

ile ribatlar inşâ ettirdiği söylenmektedir. Şahruh'un yanında itibarlı beglerden biri olan Emîr Fermanşeyh de Herat'ta Hıyâbân yolu üzerinde bir medrese inşâ ettirmiş olup, daha sonra oğlu Ziyâeddin Mahmud burada müderris olarak bulunmuştu. Yine büyük emîrlerden ve önce Uluğ Beg'in atabegi, sonraları ise Harezm vâlisi olan Şah Melik de, Semerkand'da atabeg olarak bulunduğu sırada bir medrese, Herat'ta bir cami ve bahçe, Kusuye civarında ise bir ribat yaptırtmış, Meşhed'de İmam Rıza'nın türbesi civarında inşâ ettirdiği makberede defnedilmiştir.

Hüseyin Baykara'dan sonra devletin en nüfuzlu, zengin ve ilim dostu adamlarından biri olan Ali Şir Nevaî, Herat ve Horasan'da 370 hayır müessesesi yaptırarak, bunları idâre için ayrıca bir vakıf kurmuş ve bu işe 500 Tümenlik büyük bir servet vakfetmişti. Onun Herat'ta inşâ ettirdiği İhlâsiye medresesinin iki müderrisinden her birine yılda 1.200 altın ve 24 yük zahire; 22 talebeden her birine de tahsil derecelerine göre, 24 altından 12 altına kadar aylık ve ayrıca zahire veriliyordu.

Bu devrin vezirlerinden Hâce Efdaleddin Muhammed-i Kirmânî de Herat'ta mescid, medrese, hankâh ve bağ inşâ ettirmişti.

Meşhed'de, Gevherşad'ın hizmetindeki kadınlardan Perizad'ın yaptırdığı medresenin karşısında Şahruh devrinin namlı beglerinden Yusuf Hoca Bahadur b. Şeyh Ali Bahadur da 1439 yılında "Du Der" adı ile tanınan bir medrese inşâ ettirmiş olup, kendisi de bu civarda yaptırdığı türbede gömülüdür.

Maliye Dîvânında çalışan Hvaflı Pîr Ahmed'in, Mimar Kıvâmedin tarafından başlanıp, Mimar Gıyâseddin tarafından 1444 yılında bitirilen Harcird'deki, mimarından dolayı Gıyâsiye diye anılan medresesi; Pîr Ahmed'in yine aynı tarihli Tâyâbâd'daki camii ile Memlûk ordusunda iken Çağataylara sığınan Emîr Çakmak'ın Herat'taki cami ve medresesi de bu devrin kayda değer binâları arasında yer alırlar. Bu Memlûk emîri Çağataylar yanında büyük bir itibara mazhar olmuş, Baysungur'un kızı Fatma Sultan ile evlenmiş ve karı-koca bilhassa Yezd şehrinde olmak üzere birçok inşâ faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Emîr Çakmak ve hanımı Yezd'de mescit, kervansaray, hankâh, hamam ve şeker imâlathâneleri, değirmen ve bağlar yaptırmış, kuyular açtırmışlardı.

Ayrıca yapılışları itibarı ile Selçuklular ve Moğollar zamanına âit olan birçok cami, medrese, ribat, hankâh, köprü, türbe, hamam

ve buna benzer hayır eserleri bu devirde tâmir edilerek, kullanılmaya devam edilmişlerdir ki, bunların sayısı devrin tarih yazarlarından Ahmed b. Hüseyin b. Ali-i Kâtib'in ifâdesine göre bini buluyordu. Yezd Timurlular zamanında en parlak devrini yaşamış, şehrin güzelliği çok erkenden Şahruh'u bile hayretler içinde bırakmış, Mirza Ömer Şeyh oğlu Fars hâkimi İskender üzerine gelip, Yezd'e uğradığında (817/1414), yüksek bir yerden şehre bakarak, parlak ve renkli çinileri ile güzel bir manzaraya sâhip olan binaların kimlere âit olduklarını teker teker sormuştu.

Timurlu devri yapıları İran mimarî eserlerinden sayılıyor ise de, büyüklük ve dış görünüş bakımından İran numunelerinden üstündür. Bu devrin mimarisinde göze çarpan başlıca yenilik, binaların yüksekliği büyük masraflarla meydana getirilen satıh kaplamalarıdır. Kubbe, minareler ve eski geleneklerin aksine iç hacimlerinin genişliği ile kalmaz, aynı zamanda damla şeklinde mukarnaslı cümle kapıları ve kendine has bir özelliği olan armut şeklinde kubbeler ile kullanılmakta devam olunan yayvan kubbelerin yanında, büsbütün göze çarpan yüksek gibi yeni yapı unsurlarının da kullanıldığı görülür. Bu kubbe, taşıyıcılık vazifesinden başka, altındaki boşluğa yeniden normal yükseklik nisbetleri sağlar.

Daha önemli olan unsur ise, o zamana kadar asla erişilmemiş olan renk zenginliğidir. Binanın bütün görülebilen yerlerini kaplayan çiniler, muhteşem bir renk ve yazı zenginliği arzederler. İster yapı, ister süsleme bakımından olsun, yapı sanatlarının seçkin eserleri ve mimar Kıvâmeddin'in çalışmaları ile Timurlu devri mimarisi hakikaten üstün bir seviyeye erişmiş ve Avrupa'da "Timurlu Rönesansı" tâbirinin ortaya çıkmasına sebep olduğu gibi, bu mimarinin unsurları XVI. yüzyılda Safevîlere geçerek, günümüze kadar devam edip gelmiştir.

3 - ZİRAÎ VE TİCARÎ FAALİYETLER:

Timur'un bütün herkesi ve pekçok devleti korku ve dehşet içinde bırakan seferlerinden sonra, ülke dâhilinde huzur sağlanmış, Timur'dan sonra ülkenin çeşitli bölgelerinde mirzalar ve ileri gelen beglerin hüküm sürmeleri, geçmişin yaralarının sarılmasını kolaylaştırmıştır. Bunlar bulundukları bölgeleri bayındır ve buralarda refahı

sağlayabilmek için, ziraî ve iktisadî hayatın sağlam temellere dayanması ve istikrarın sağlanması gerektiğini idrak ediyorlardı.

Timur zamanında imar faaliyetlerinden olarak bağlar ve binâlar inşâ edilir, yeni şehirler kurulurken, ziraat da ihmal edilmiş değildi. Zafernâme yazarı Şerefeddin Ali-i Yezdî'nin ifâdesine göre, Timur'un ülke dâhilinde işlenebilecek hiçbir yerin boş kalmasına gönlü râzı değildi. Bu maksatla o, ele geçirilen memleketlerden pekçok topluluk ve kabileyi başka yerlere göçürerek, o zamana kadar iskân edilmemiş bâzı yerleri iskâna açmış, ülkenin birçok yerlerinde kanallar açtırmıştır. İspanyalı elçi Clavijo'nun Ceyhun ırmağını geçmek için Timur'un koyduğu usul ile ilgili sözleri dikkat çekicidir: "Timur'un kendisi bu ırmağın üstünden geçtikçe bir köprü kurulmakta, sonra yıkılmaktadır. Irmağı geçmek isteyen başkaları ise, kayıkla geçmek zorundadırlar. Semerkand'dan güneye gitmek için, bir izin belgesi taşımak gerekiyordu. Bu belgede, belge sâhibinin nereden gelip, nereye gideceği yazılıdır. Bir kimse Semerkand'da doğmuş olsa bile, böyle bir belge taşımak zorundadır. Ancak Semerkand'a gelenler için böyle bir belge gerekmez. Irmak kıyısındaki kayıkları muhafızlar bekler. Timur, Semerkand'ı imâr için birçok esirleri buraya nakletmiş, feth ettiği memleketler ahalisinin birçoklarını bu yöreye sevk ederek, Semerkand'ın nüfusunu çoğaltmak istemiştir. Bu göçürülenlerin kaçmaması için emirler verilmiş, bunun için tedbirler alınmıştı.... Bize anlatıldığına göre, böylelikle Semerkand'ın nüfusu 100.000 kişi artmıştı".

Anadolu'dan göçürülen 30.000 çadır Kara Tatar, Sirderyâ'nın öte yakasında Isık Göl ve Kaşgar taraflarında yerleştirilmişlerdi. Kara Tatarlarla birlikte Âzerbaycan'dan da kalabalık bir topluluk göçürüldüğü gibi, Âzerbaycan ve Arab Irak'ında yurt tutmuş bulunan aşiretlerin beglerinin herbirinin oğul veyâ kardeşlerinin aşiret mensuplarının bir kısmı ile Semerkand'a göçürülmeleri buyurulmuştu.

Yeni tarım alanları açmak maksadı ile, Timur ülkenin birçok yerlerinde kanallar açtırmıştır. 1381 yılında Horasan'ın ele geçirilmesinden sonra, o, buradaki ziraatı canlandırmak için devlet ileri gelenleri ve büyük beglere Murgab suyundan kanallar açtırmalarını buyurmuştu. Bu kanalların adları, açtıranların adlarını taşımış olup, zamanın tarihçilerinden Hâfiz-ı Abrû, bunlardan 20 tanesinin adını vermiştir. Bu işe muhtemelen hanımlar da katılmıştır. Zira kanallardan bir tanesi Kutluk Hatun adını taşımaktadır ki, bu Timur'un 1383'te ölen kızkardeşi Kutluk Terken Aga olacaktır.

Âzerbaycan'da Barlas ırmağı diye tanınan, Aras'ın Cenkşi Köşkü denilen mevkiinden başlayıp, Sorhe Pil mevkiine kadar 10 fersah uzunluğunda, gemilerin bile çalışabileceği bir kanal açılmış olup, bu sâyede pekçok yerde sulu ziraat yapılma imkânı elde edilmişti. Yine Âzerbaycan'da çoktandır harap bir halde bulunan Beylekan şehri yeniden bayındır bir hâle getirilmekle yetinilmemiş, bu bölgede oturanların refahı düşünülerek, Aras ırmağından Beylekan'a 10 gez genişlik ve 6 fersah uzunluğunda bir kanal kazdırılmıştı. Kâbil yakınlarında ise Cûy-i Mahigir veyâ Cûy-i Nev adı verilen 5 fersah uzunluğunda bâzı köylerin sulanmasına ve kullanılmayan bir kısım arazinin tarıma açılmasına yol açan yeni bir kanal kazdırılmıştı.

Şehirlerin yeniden ihyâsı ve kanallar açılmasına Şahruh zamanında da devam edildi. O, 812 (1410) yılında Badgis'te bulunurken, Moğol istilâsından beri tahrip edilmiş bir halde kalan Merv şehrinin imârını buyurdu. Hükümdâr ayrıca, bütün Horasan'da baştan başa imâr faaliyetlerinde bulunulmasını istemişti. Bu emir gereğince birçok yollar düzeltilmiş, yeni köprüler inşâ edilmiş ve eskileri yenilenmişti. Bu arada herşey için lâzım olan suyun tekrar akıtılması işine girişilmiş, Murgab ırmağından çıkan Merv suyunun harap olan seddinin tamiri ve Merv'in yeniden inşâsı için Emîr Alike Kükeltaş, Emîr Musa ve Emîr Ali Şegânî görevlendirilmişler ve onlar bütün bu işleri kısa zamanda tamamlamışlardır. İlk yıl burada 500 çift öküz ziraata koşulmuş, etraftan insan getirilerek yerleştirilmişti. Suyun uzunluğu Alemdâr kapısına kadar 12 fersah tutmuş, derinliği 5 gezden aşağı olmamak üzere, genişliği başlangıçta 20, sonuna doğru ise 12 gez olarak kazılmış, şehir mescid, pazar, hamam, han, hankâh, medrese ve diğer hayrat ile süslenerek eski canlı iktisâdî hayatına dönmeye başlamıştı. Yeni şehir, genişlik bakımından Moğol tahribatı öncesindeki Merv'den çok daha küçük olmakla birlikte, eserini 899 (1494) yılında tamamlayan Muinüddin Muhammed Zemçi-i İsfizârî, Murgab boyunca ve Merv civârında yapılan ziraattan söz ederken, pamuk, pirinç ve tahıl ürünlerinden övgü ile söz ederek, Herat halkının yiyecek ve giyeceğinin buranın ürünlerinden sağlandığını, tarladan 1'e 100 mahsul alındığını, kavununun ise pek meşhur olup, bâzı ileri gelen kimselerin oralardan kavun ısmarladıklarını ifâde eder.

Şahruh, 1435 yılında üçüncü ve son defa olarak Kara Koyunlular üzerine sefere çıkıp, Kazvin'e geldiğinde, Türkmenlerin sebebiyet verdiği tahribata bir çare olmak üzere, Âzerbaycan ve Acem

Irak'ının imârını buyurmuş, boş kalan toprakların yeniden işlenmesi için çağrıda bulunarak, tarla ve bahçesini işleyen reâyadan beş yıl müddetle vergi alınmayacağını ilân ettirmişti.

Arkların açtırılması ve toprakların işlenmesine devlet ileri gelenleri de katılıyorlardı. Şahruh devrinin önde gelen beglerinden olup, zaman zaman hükümdârın atabegi olmakla övünen Alâaddin Alike Kükeltaş'ın imâr faaliyetleri yanında ziraî faaliyetlere de çok fazla ilgi gösterdiği, 1000 yükten fazla tohum ektirdiği, hatta bu gibi faaliyetlerine Mısır'da bile mal-mülk satın alarak devam ettiği kaydedilmektedir. Şahruh bir defasında Mısır'da arazi satın almasının sebebini sorduğumda o: "Benden sonra, Şahruh'un bir kölesi olup, Mısır'da yer satın alarak bayındır hâle getirmişti" demeleri için bunu yaptığını ifâde etmişti.

Ahmed b. Hüseyn, Yezd ahalisinin mes'ud ve müreffeh bir hayat sürdürdüklerini ve refahın çok yüksek bir seviyeye erişmiş olup, köylünün memurlar ile hiç bir meselesi olmadığını, at ve develer ile tahıl, pamuk ve meyva gibi ürettikleri mahsullerini çarşılara getirip sattıklarını, ipekli kumaştan elbiseler giydiklerini, pirinç yiyerek semirmiş kuşlar yediklerini, gençlerin içki içip, çalıp-oynadıklarını, Şahne ve Ases'den korkuları olmayıp, onlardan çekinmediklerini kaydeder.

Semerkand civarında Soğd-ı Kelân bölgesini sulamakta olan Mirzâ arığı, mahallî söylentiye göre Uluğ Beg tarafından açtırılmıştır. Ebû Said, 863 yılı Zilkâde (Eylül 1459) ayında Herat yakınlarındaki Neretu kalesine geldiğinde, verimliliği ile tanınan bu arazide ekilebilecek her yerin ekilmesini, bunun için tohum ve öküz dağıtılmasını buyurmuştu. Onun vezirlerinden Hâce Kutbeddin-i Simnanî, Horasan'da her yıl 7000 yük tohum ektiriyordu. Bu vezirin 873 (1468/69) yılında Herat'ın kuzeydoğusunda açtırdığı 4 fersah uzunluğundaki ark sâyesinde pek çok yer bayırdır hâle gelmişti.

İsfizarî, Hüseyin Baykara devrinde halkın kendini tamâmen ziraata verip, tarıma açılmayan arazi kalmadığını işlenmeyen toprakların ark ve kanallar açılmak suretiyle işlenir hâle getirildiğini kaydediyor. Bu cümleden olarak, Murgab'tan Merv-i Şahican'a kadar olan 30 fersahlık, Serahs'tan Merv'e 25 fersahlık işlenmeyen arazi tarıma açılarak, bayındır hâle gelmiştir.

Ziraî mahsul olarak Semerkand'ın üzüm ve elması, Buhara'nın erik ve kavunu, Kâbil'in sıcak iklim meyvası olarak portakal, turunç

ve şekerkamışı, Gazne'nin boya kökü, Herat yakınında Siyâvuşan köyünün üzümü, Badgis'in fıstığı, Şaburgan'ın kavunu, Murgab boyunun pirinci, Merv'in tahıl, pamuk ve kavunu, Astarâbâd'ın portakal, limon ve turuncu ile Ferah havalisinin tahılı, Yezd'in ise Şekerkamışı meşhur idi.

Ancak, savaşlarda düşmanı mağlûp edebilmek için her türlü çareye başvurulduğundan, ordunun bir yere gitmesi bâzen o bölgenin harap olmasına da sebep oluyordu. Şahruh, 1408 yılında Sîstan şahları üzerine giderek, bâzı şehirleri ele geçirdikten sonra, Zereh şehrine geldiğinde, çok eskiden beri buralarını sulamakta olan tanınmış üç tane seddin tahribini buyurmuş, bu ise bölgenin perişan olmasına yol açmıştır. İsfizarî eserini yazarken buraları hâlâ harap bir halde idi. Halbuki aynı yazar, buraların eskiden bayındır bir halde olup, sulanan arazide o bölgenin ölçülerine göre 60'a 60 gezlik bir ceriplik arazinin 1000 Kepekî dinarı kıymetinde olduğunu kaydetmektedir.

Gerek bir din müceddidi ve velî olarak gösterilen Şahruh, gerekse diğer hükümdarlar, mirzâlar ve beglerden söz edilirken onların adaleti ve halka karşı iyi davranışlarından sık sık örnekler verilir. Halbuki bunların her zaman için geçerli olmadığını ifâdeye delil teşkil edecek pek çok kayıtlar da vardır. Hükümdâra öğütler vermek maksadı ile kaleme alınan Zekeriya b. Muhammed'in eserinde tahsildarların reâyaya tuzlu su veyâ nişâdır içirmek, vücutlarını dağlamak, boğmak üzere suya atmak gibi işkencelerden söz edilmektedir. Tahsildarların bazan da geçmiş yılların vergisini tekrar topladıkları Zekeriya b. Muhammed ve daha bâzı yazarlar tarafından kaydedilmektedir.

Horasanlı şâir Muhammed b. Hüsam-ı Husufî, 858 (1454) yılında yazdığı bir iltimasnâme'de, Dîvân memurlarından ve vergilerin ağırlığından şikâyet ediyordu. Devrin ileri gelen kimselerinden olduğu halde, Tezkire sâhibi Devletşah bile, karşılaştığı olaylar üzerine kendini zaman zaman şikâyet etmekten alakoyamaz ve eserinde halkın durumu ile ilgili bâzı şiirleri nakleder. 1449 yılında 80 yaşını aşkın olarak ölen şâir Baba Sevdaî bir şiirinde, Âbiverd şehrini bir değirmene benzeterek "çarkı ve oluğunun gam, keder olup, darugası köpek, kadısı eşek, hâkimi deve, tahsildârı öküzdür. Köylünün bunlardan nasibi ise dayak yemek ve vergi ödemektir" demektedir. Yine Devletşah'ın naklettiği, Şahruh devri şâirlerinden ve Maliye Dîvânında tahsildarlık işleri ile de uğraşan Hâce Mansur'un bir

şiirinde devrin kadılarından biri "yetimlerin başında onların kanını emen bir bit"e benzetiliyor.

Devletşah, her nekadar Uluğ Beg'in 4 eşek yükü mahsul çıkaran bir ceriblik yerden 2/3 dirhem bakır veyâ 1/6 dirhem gümüş vergi alındığını ifâde ile, arazi vergisinin en düşük seviyeye indirildiğini ve bunun köylünün refahını artırdığını söylüyor ise de, hakkında kaynaklarda nakledilen bazı hâdiselere bakarak o da şeriatın temsilcilerinin gözünde âdil bir hükümdâr değildi.

Ticarî faaliyetlere gelince; bütün tahripkârlığına rağmen Timur kendisi de ticaretin devlet için en büyük gelir kaynağı olduğunun farkında idi. Başşehir Semerkand'da pek çok dokuma imâlathanesi bulunuyor ve şehir baharat ticaretine merkezlik ediyordu. Clavijo'ya göre, İskenderiye çarşılarında bile bunların eşini bulmak mümkün değildi. Deşt-i Kıpçak ve Moğol yurdundan deri, Çinden ipek, Hotan'dan elmas, yakut gibi kıymetli taşlar geliyordu. İspanyalı elçinin ifâdesine göre Timur, "başşehrini dünyanın en mükemmel şehri yapmak için, ticareti daimâ teşvik etmişti". Bu düşünce iledir ki, 1402 yılında Fransa kralına gönderdiği mektubunda karşılıklı olarak tüccarların gelip-gitmesini, tüccarlara güçlük çıkarılmamasını, zirâ dünyânın tüccarlar sâyesinde bayındır ve müreffeh bir hal aldığını ifâde ediyordu. Yezd şehrinin vergisini toplamak üzere buraya gelmiş bulunan Hâce Gıyâseddin Sâlâr-ı Simnanî Ankara Savaşı galibiyeti haberinin ulaşması üzerine burada "Dârülfeth" adı verilen bir çarşı inşâ ettirmişti.

Tüccarları koruma siyâseti Şahruh zamanında da devam etti. Çünkü bu tarz ifâdelere biz onun Çin hükümdârı ve Memlûk sultanına gönderdiği mektuplarında da rastlıyoruz. Abdürrezzak-ı Semerkandî, kendisi ile konuştuğu bir tüccarın defalarca Çin'den aldığı kumaşları Mısır ve Anadolu'ya, oradan aldığı malları da Çin'e götürdüğünü söylediğine işaret ile, Şahruh zamanında artık Mısır ile Çin arasındaki yolun işlek aslında çok uzak olan bu mesafenin ise yakınlaştığını kaydeder.

Moğolların hristiyanlar ve yahudilere karşı müsamahalı davranışları, Avrupa ile Moğol hâkimiyetindeki ülkelerin ticarî münasebetlerini daha da geliştirmişti. Ceneviz ve Venedikliler, İlhanlılar ile devamlı temas hâlinde bulunuyorlardı. İskenderun Sivas-Erzincan-Erzurum yolu ile Tebriz'e ulaşan kervan yoluna Cenevizliler ayrı bir değer veriyorlardı. Bundan dolayı 1276 yılında Sivas'ta ve 1304

yılında ise Tebriz'de Cenevizliler ticaret konsolosluğu açmışlardı. Ayrıca Trabzon ile Tebriz arasında iktisadi anlaşma bulunuyordu ki "çek" kelimesinin Avrupa dillerine geçişi de yine bu devirdeki doğu ile batı ülkeleri arasındaki ticarî münâsebetler ile ilgilidir.

Doğuda Merv, Belh ve Nişabur gibi büyük merkezlerin Moğol istilâsı sırasında tahrip edilerek öylece kalmalarından dolayı Çin, Doğu Türkistan ve Hindistan ile Karadeniz ve Akdeniz kıyılarında ticaret kolonileri bulunan Ceneviz ve Venedikliler arasındaki ticaret yolları Tebriz ve Sultaniye'nin uzantısı olarak ister istemez Herat üzerinden geçmeye başlamıştı.

Memlûklerin elinde bulunan Hind deniz ticaretine darbe vurmak için İlhanlılar, Cenevizlilerden yararlanma yoluna gitmişler ve bu maksatla Argun zamanında Cenevizli ustalar Bağdat'a gönderilerek, Aden'den geçen Hind ticaretine engel olmak için gemi yapımına memur edilmişlerdi. Bütün bunlardan İlhanlıların ticaret yollarını güneyden kuzeye yâni Tebriz ve Sultaniye üzerine çekmek için gayret gösterdikleri anlaşılıyor. Daha sonraları Timurlular devrinde de Tebriz ve Sultaniye'nin ticarî ehemmiyeti eskisi gibi devam etti. Sultaniye'ye her yıl bilhassa yaz aylarında develerden meydana gelen büyük kervanlar geliyordu. Bunlar arasında Hindistan'dan gelen kervanlar daha çok baharat getirmekte olup, bunlar ticarî rekabet yüzünden Suriye ve İskenderun'a gönderilmiyordu.

Hazar denizi kıyısındaki Gilân ve Şirvan ile Şemahi'den Sultaniye'ye getirilen ipekler, İranlı tüccarlardan başka Ceneviz ve Venedikli tüccarlar eli ile Suriye, Anadolu ve Kefe'ye götürülüyorlardı. Şiraz havalisinden gelen pamuklu, ipekli ve krep kumaşlar ile Horasan havalisinden gelen kumaşlar da Sultaniye'de iyi pazar buluyorlardı. Hürmüz'den ise inci ve sedef gibi kıymetli taşlar Sultaniye ile Tebriz'e getirilerek işleniyor, yüzük ve küpe haline getirildikten sonra Kefe ve Trabzon gibi hristiyan şehirleri ile diğer islâm ülkelerinden gelen tüccarlara devrediliyorlardı.

Ancak güneydeki Hürmüz ve civarındaki adaların milletlerarası ticaretin merkezi olduğu anlaşılıyor. 845 (1441/42) yılında elçi olarak Hindistan'a gönderilen tarihçi Abdürrezzak-ı Semerkandî, Hürmüz'e de uğramıştı. O, dünyanın her tarafından, Mısır, Suriye, Anadolu, Âzerbaycan, Arab ve Acem Irak'ı, Horasan, Mâverâünnehr, Türkistan, Deşt-i Kıpçak, Kalmuk ülkesi, Çin ve deniz ülkeleri yâni Güneydoğu Asya memleketleri, Habeşistan, Zengibar, Hind ve Arap

yarımadası kıyısındaki şehirlerden ve çeşitli dinlerden tüccarların buraya geldiklerini, mal getirip-götürdüklerini, ister para, ister değiş-tokuş yolu ile alış-veriş yapılabildiğini, memurların gelenlere âdil bir şekilde davranıp, altın ve gümüş dışında herşeyden öşür aldıklarını kaydetmektedir. Menşei Uygurlara kadar uzanan, ancak Moğollar devrinde canlandırılan, devlet sermayesine dayalı ortaklık müessesesi, bu devirde de varlığını sürdürmekte idi. Devlet hazinesinden kredi alan ortaklara büyük imkânlar sağlanıyor, hattâ "Tarhanlık" verilerek, her türlü vergiden muaf tutulup, hiç kimsenin onları rahatsız etmemesi, rüşvet ve hediye istememesi, hayvanlarına dokunmaması buyuruluyordu.

Hissedarları arasında hükümdâr, mirzalar ve ileri gelenlerin bulunduğu bu ortaklıklarda, faizli kredi usulü de tatbik olunmuş, bu ise şeriata aykırı sayıldığından zaman zaman hükümdarlar ile ulemâ arasında anlaşmazlıklara ve ulemânın şiddetli itirazlarına yol açmıştı. Hvandmîr'in naklettiğine göre Uluğ Beg, alış-verişte bulunup, dönüşünde geri vermek üzere tüccardan birine kıymetli bir taş vermiş, fakat aradan bir müddet geçip, tüccar aldığını geri veremeden ölünce, mirza şahitler göstererek tüccarın mirasından hisse almak istemişti. Ancak bunu haber alan Semerkand kadısı Şemseddin Muhammed Miskin, saraydan birisini çağırtarak ona, Uluğ Beg'e giderek "bu işi şâhitler göstererek dâva konusu yapmanın hükümdara bir fayda sağlamayacağını, çünkü işin iç yüzünün kendince bilindiğini, buna rağmen dâvanın kendi lehine sonuçlanmasını istiyor ise, o vakit, havaların iyice soğuk olduğu şu günlerde kendisinin yâni Kadı Miskin'in el ve ayaklarını bağlayıp, kendinden geçip bayılıncaya kadar suya batırılıp çıkarıldıktan sonra, kendini bilmez bir halde mirzanın kaybolan taşı karşılığında tüccarın malından hisse verilmesine karar verebileceğine" dâir bir haber göndermişti.

842 (1438) yılı başlarında 10 deve yükü mal ile Şiraz'dan çıkıp, Herat ve Merv şehirleri üzerinden Harezm'e geçip, Ürgenç ve Saray şehirlerine kadar uzanıp, buralarda alış-verişte bulunduktan sonra Horasan'a geçen ve Yezd üzerinden 844 (1440) yılı başında 725 gün sonra Şiraz'a dönen tüccar Şemseddin Muhammed'in de Şiraz'da Mirza Abdullah'ın hazinesinden bir miktar kredi almış olduğu anlaşılıyor. O, temin ettiği 30.000 dinar ile işe girişip, 21.857 dinar harcayarak 2003 aded irili-ufaklı inci, amber, Java ve Kamboçya malı öd ağacı, ak ve kızıl sandal ağacı, karabiber, zencefil, Hindistan cevizi,

karanfil tanesi, abanoz ağacı, çivit boyası satın almıştı. Saray şehrine kadar yolda develer için ödenen kira, bac ve damga olarak 2395 dinar ödenince, yekün 25.253 dinarı bulmuştu. Artan para ise kervanda bulunan kimselerin günlük ihtiyaçları için harcanmış olmalıdır. Yolda, Herat ve Ürgenç'te malların bir kısmı elden çıkarılmış olmakla birlikte, esas alış-veriş Saray'da yapılmıştı. Şemseddin Muhammed, Saray'da Çin mamulatı olan ibrişim, kemha, atlas, ormek denilen yarı ipekli kumaşlar ile Rus keteni ve yünlü kumaşlar alarak 45.900 dinar ödemişti. Bunların bir kısmını dönüşünde Herat'ta elden çıkarıp, bâzı şeyler satın alarak Yezd'e gelen tüccar, burada da Herat'taki gibi alış-verişte bulunmuş ve nihayet elde artan malları Şiraz'da sattığı zaman, bütün masrafları hâriç 158.969 dinar eline geçmişti. Bunun 30.000 dinarını aldığı borç karşılığı olarak ödediğinde, elinde 128.969 dinar kalıyordu ki, bu ana sermayenin hemen hemen beş misline yakındı. Sermayeye katılan tüccarlara ve Mirza Abdullah'ın hazinesi hissesine düşen kâr kararlaştırıldığı üzere bölündükten sonra, tâcirin kendisine de 38.969 dinar kalmıştı.

Başşehir olması dolayısı ile Herat, devletin bütün eyâletlerinin gelirlerinin toplandığı yerdi. Herat'ın bugün olduğu gibi, o devirde de derileri meşhurdu. Şehir ayrıca köle ticaretinin merkezi olarak tanınıyordu. Türkistan ve Kandahar yolu ile Hindistan'dan buraya her yıl 20.000 köle getirilir ve bunlar ucuzluğu olmadan, gerçek kıymetini her zaman bulurdu. Herat'ın yakacak odunu ile inşâatlarda kullanılan kerestesi Badgis'ten, halkın ekserisinin giyeceği ise Kuhistan ve Merv'den geliyordu. Cam şehrinin yünlü dokumaları o kadar tanınmış idi ki, burada dokunan kepenekler 200-300 dinara alıcı buluyor ve her tarafa gönderiliyordu. Semerkand'ın ise kırmızı kadifeleri meşhurdu.

Güney İran'daki Yezd şehrinde ise bol miktarda şeker üretildiğinden imâlâthâneler bulunuyordu. Emir Çakmak, 830 (1427) yılında tamamlanan bir şeker imâlathânesi inşâ ettirdiği gibi, şehrin ileri gelenlerinden Hâce Şehabeddin de büyük bir şeker imâlathânesi inşâ ettirmişti. Ülkenin en iyi dokumaları da buradan her tarafa gönderiliyordu. Yezd'in bilhassa seten ve muslin kumaşları aranıyordu. Şahruh tarafından Kâbe'ye gönderilecek olan örtü bile burada dokunmuştu. Şehrin dokumacılarının başı ve ibrişim ile ilgili işleri yürütmekle sorumlu olan Mevlâna Ferec'in dokuma tezgâhları için 1445 yılında bir atölye inşâ ettirdiğini biliyoruz.

Yabancı ülkelere giden elçiler ile gönderilen armağanların başında firuze geliyordu. 1434 yılında Kahire'ye gelen elçi 1000 tane; 1440 yılında gelen 100 tane; 1444 yılında gelenler ise bir çok hediyeler arasında firuze taşları da getirmişlerdi. 1422 yılında Çin'e gönderilen ve aralarında bize gördüklerini anlatan Gıyâseddin-i Nakkaş'ın da bulunduğu elçilik heyeti Uluğ Beg adına, Çin imparatoruna ayaklarının dördü de beyaz kara bir at takdim etmişti. O zamanın saraylarında sungur gibi at da makbul bir armağan olarak kabul ediliyordu. Âzerbaycan'ın atları oldukça meşhurdu ve bu atların şöhreti Çin sarayına kadar ulaşmış olup, Çin hükümdarı Timurlu elçilerine Karakoyunlu Kara Yusuf Beg'e elçi göndererek at istemek niyetinde olduğunu, fakat yolların emin olup-olmadığını bilmediğini söylemişti. Hocend civarındaki firuze madenlerinin işletildiğini biliyoruz. Fakat bugün olduğu gibi, o devirlerde de en iyi firuze taşı Nişabur'da çıkarılıyordu. Hazar Denizi kıyısında Gilân'da ise elmas bulunuyordu. Herat yakınındaki Şaklan dağı eteğindeki Kûruh kasabasında demir ve kurşun madenleri işletilmekte olup, Herat'ta kullanılan demir buradan geliyordu.

En canlı ticaret merkezlerinden biri ise Kabil şehri idi. Çünkü Hindistan'dan gelen kervanlar Kabil ve Belh üzerinden geçiyordu. Babür'e göre Kabil, Hindistan'ın pazarı olup, Hind'ten buraya kumaş, şeker, baharat ve her yıl 15-20.000 kervan geliyordu. Ayrıca Fergana, Türkistan, Semerkand, Buhara, Belh, Hisar ve Bedehşan'dan da kervanlar buraya gelirler ve Horasan, Irak, Rum ve Çin mallarını burada bulabilirlerdi.

Kuzeyde ise aynı rolü Suğnak şehri oynuyordu. XIV. yüzyılda Ak Orda'nın yükselmesi ile kalkınmaya başlayan şehir Urus Han ve Toktamış zamanlarında da gelişmesini sürdürdü. 914 (1508/9) yılında Şibânî Muhammed Han ile birlikte, Kazaklar üzerine yapılan bir seferde bulunan Fazlullah b. Ruzbehan, buraya "Bender-i Deşt-i Kıpçak" (Deşt-i Kıpçak'ın limanı) adını vererek, eskiden şehrin pazarlarına her gün 500 baş deve getirildiğini ve bunların aynı gün içinde satıldıklarını, ayrıca Deşt-i Kıpçak'ın çeşitli yerlerinden ve Ejderhan'dan Suğnak'a samur ve sincap kürkü ile ipekli kumaşların getirildiğini, Türkistan, Mâverâünnehr ve Kaşgar taraflarından gelen tüccarın alış-verişlerini kaydeder.

Şahruh'un ölümünden sonraki karışıklıkların ardından, nihâyet Ebû Said'in Herat'a gelmesi, şehre eski ihtişamını da getirmişti.

Ebû Said, malî sıkıntılar içinde bulunmasına rağmen, Nakşibendi şeyhi Ubeydullah Ahrar'ın telkinleri üzerine tamga vergisini kaldırmaktan çekinmemişti. O, herhangibir yolsuzluk kendisine bildirildiğinde, suçluları ağır cezalara çarptırıyordu. Büyük bir ticaret merkezi haline gelen Herat'ta bu devirde büyük sermaye sâhipleri ortaya çıkmış, hattâ hükümdâr zaman zaman ilâve vergiler toplamak yerine onlardan borç almıştı. Bu devirde büyük şehirlerde büyük sermayelerin birikmiş olduğu, Ubeydullah Ahrar hakkındaki menkıbelerden de anlaşılmaktadır. O, geniş arazisinden sağladığı paraları tüccarlara vererek, işletiyordu. Bu zamanda Herat'ta yapılan düğün ve eğlencelere hususî lonca ve pazarları olan şehir esnafının da katıldıkları görülmektedir ki, bu daha sonraları Hüseyin Baykara devrinde de göze çarpmaktadır. Hüseyin Baykara devrinde Herat'ta biriken servet, her türlü iktisadî faaliyetleri de arttırmış, eski çarşı ve pazarlar yeni ilâveler ile büyümüştü. Herat'a bağlanan büyük ticaret yolları üzerinde bu devirde yeni yeni birçok ribatlar yapılmış olması bunun en büyük delilidir.

Hüseyin Baykara, âdil bir idare kurmaya çalışmış olmasına rağmen, bir takım ağır vergilerin onun son yıllarında bile devam ettiğini biliyoruz. Ancak vakıflar sâyesinde, şahsî servetlerin büyük bir kısmı halkın ihtiyaçlarına uygun bir şekilde kullanılıyor, hastahane, imâret, han ve hamamlar yapılıyordu.

4 – DİNÎ HAREKETLER:

Sülâle mensupları başlangıçta Sünnî oldukları gibi, halkın büyük çoğunluğu da Sünnî idi. Ancak Gilân, Mâzenderân, Huzistan ve Horasan'ın batısındaki Sebzvar şehrinin bulunduğu bölgelerde Şiîlik ağır basmakta idi. Sülâle mensuplarından çoğunun ve bilhassa Şahruh'un samimî Sünnî olmaları ve medreselerde buna göre bir öğretim tatbik edilmesine rağmen Şiîliğin yayılmasına engel olunamamış, pek çok taraftar kazanan bu gibi Rafizî cereyanlar daha Şahruh devrinde kendini göstermeğe başlamıştı.

Kendisini Allah'ın ve Kâinatın aslı ve hakikatı da kendisinde tecelli eder gibi göstererek yeni bir peygamber olarak ortaya çıkan Astarâbâd'lı Fazlullah, daha Timur zamanında takibata uğramış, Miranşah tarafından öldürülmüş, ancak onun inanç ve düşünceleri halk arasında oldukça taraftar bulmuştu. O kadar ki, 1427 yılı baş-

larında Hurufî olan Lur'lu Ahmed'in Cuma namazından çıkmakta olan Şahruh'u bıçaklamaya kadar işi götürmesi, bunların küçümsenmeyecek bir topluluk olduklarını gösterir. Suikasta katılanlar, sorguya çekilip ağır bir şekilde cezalandırılmışlardır.

"Işık Bahşeden" lakabı ile ortaya çıkan Seyyid Muhammed Nurbahş (ölm. 1465) daha çok güney İran'da Katif taraflarında olmak üzere, ülkenin birçok yerlerinde faaliyet göstermişti. 12 İmam'dan Musa el-Kâzım soyundan olduğu iddia edildiğinden Mehdî ünvanını almış ve taraftarları tarafından Halife ilân edilmiştir. O, şiirlerinde, kendi şahsı üzerinde durmakta, Vahdet-i Vücud'u tebârüz ettirmektedir. Onca Mut'a nihâkı meşrû olup, bid'atları kaldırıp, Peygamberin sünnetlerini yeniden yaşatmak görevini üzerine almıştı. Onun bu fikirleri gözden kaçmamış, 1423 yılında gitmiş bulunduğu Huttelân yakınlarında Emir Bâyezid tarafından yakalanıp Herat'a, oradan da Şiraz'a gönderilmişti. Fars hâkimi İbrahim Sultan'ın bir müddet sonra kendisini serbest bırakması üzerine Bahtiyarî aşiretinin bulunduğu bölgeye gelerek, büyük bir itibar görmüş, hattâ adına hutbe okunduğu gibi, sikke de kesilmişti. Şahruh, Âzerbaycan'da bulunurken onun yakalanmasını buyurmuş ve yakalanıp getirilen Nurbahş Herat'a getirilerek Cuma günü minber'e çıkıp, halifeliğini reddettiğini ilâna mecbur tutulmuştu. Daha sonraları serbest bırakılarak, ders vermesine bile izin verilmişken, kendisinden tekrar bâzı şüphelenilecek şeyler meydana gelince, Anadolu'ya gönderilmek üzere Tebriz'e yollanmış, ancak o buradan Şirvan'a geçerek, nihayet Rey civarında ölmüştür.

İran'da XX. yüzyıla gelinceye dek dinî-siyasî varlıklarını devam ettiren zümrelerden biri olan Muşa'şa'ların bir kuvvet olarak ortaya çıkışı yine Şahruh devrine rastlanmaktadır. Şiî inançlarına bağlı bir Arap sülâlesi olan bu topluluk, Huzistan bölgesinde bulunuyordu. Sülâlenin kurucusu Seyyid b. Muhammed Felah Vâsıt'ta doğmuş olup, İmam Musa el-Kâzım'ın soyundan geldiğini söyleyerek Mehdilik iddiasında bulunuyordu. Muşa'şa'lar komşu bulunmaları dolayısiyle bir yandan Timurluların Fars hâkimleriyle mücadele ederek Huveyze'yi ele geçirip orada yerleşirken, öte yandan Bağdad'a hâkim olan Kara Koyunlu mirzaları ile de çatışmışlardır. Seyyid Muhammed'in oğlu Sultan Muhsin zamanında Muşa'şa'ların kudreti iyice artmış, Bağdad'dan Basra'ya dek olan saha ile bütün Luristan'a hâkim olmuşlardı.

Tasavvuf ve Vahdet-i Vücud konularında ifrata kaçan Harezmli âlimlerden Ebu'l Vefâ ve öğrencisi Şeyh Kemaleddin Hüseyin'in görüşleri Hanefî mezhebinden saparak, iman ile şüphe arası ayrı bir sistem haline gelmeğe başlayınca, fikirleri devrin âlimlerinin dikkatini çekmişti. Ali Şir Nevaî, Ebu'l Vefâ'yı musikideki maharetinden dolayı över ve bu hususta yazdığı eserden bahsederken, onun faziletleri için ayrı bir kitap yazılabileceğini ifâde eder. Kemaleddin Hüseyin ise Mevlana Celâleddin-i Rumî'nin Mesnevîsi ile Kaside-i Bürde'yi Harezm türkçesi ile şerhetmiştir. Onun tekfîr edilmesi gazellerindeki ifâdeler yüzünden olup, bir gazelinde: "Ey bütün âlemde gizlenebilen veya görünen Tanrı, Sen âşığın gönlünde de böylesin" şeklinde bir ifade kullanması sonucu sorguya çekilmek üzere Herat'a getirtilmiş, ancak dinî ilimlerde geniş bir bilgiye sahip olduğundan kendisine bir şey yapılamamıştı.

Sünnî tarikatların en yaygını Nakşibendîlik idi. Ne var ki Sadr, Şeyhülislâm, Kadı ve Müderris gibi devlet hizmetindeki görevliler ile halk kitlelerinin temsilcileri olan tarikat dervişleri ve bilhassa Nakşibendî şeyhleri arasında mücadele eksik değildi. Diğer İslâm ülkelerinde Kelâmcılar şeriatın tam olarak tatbikini talep ettikleri halde, dervişler ve tasavvuf ehli buna karşı çıkarak, daha serbest düşünceyi savunurlarken, Türkistan'da ve Horasan'da bunun tamamen aksi ile karşılaşıyoruz. Siyasî merkez olması ve devletin her tarafından gelen gelirin burada sarfedilmesi Herat'ta debdebeli bir hayat sürdürülmesine yol açmıştı. Muhtesiplere meyhaneleri kapattıran, şehzadelerin evindeki şarapları bile döktüren Şahruh, tam anlamı ile Sünnî bir islâm hükümdarı olup, şeriata uygun olarak yaşamak istiyor idiyse de, bu yasaklar pek uzun sürmediğinden, insanı ayartacak derecedeki eğlence ve musikî toplantılarından dolayı, burada meydana getirilen vakıflar bile bâzı şeyhlerce meşru sayılmadığından, müritlerini Herat'a gitmekten menediyorlardı.

Şahruh ve oğullarının samimî Sünnî olmaları ve Sünnî tarikatların bilhassa Şahruh'un şahsında büyük bir koruyucu bulmuş olmalarına rağmen, Sünnî din adamlarının Osmanlı devleti'nde olduğu gibi, göçebeler içine gitmeyip, şehirlerde yaşamaları, Şiîlik cereyanının gittikçe kuvvetlenerek XV. yüzyılın sonunda halk arasında büyük çatışmaların çıkmasına yol açmıştı. Bu çatışmanın akisleri meşhur şâir Câmi (ölm. 1492)'nin şiirlerine kadar girmişti. O bir şiirinde: "Ey zamâne sâhibi şarap kadehimi ver, zira sünnî ve şiî kavgalarından

mideme bulantı geldi. Bana hangi mezheptensin diye soruyorlar, yüzlerce şükür ki Sünnî köpeği ve Şiî eşeği değilim" diyerek durumu gözler önüne sermektedir.

Sonunda Sünnîliğin temsilcileri gittikçe gelişen Şiîliğe karşı girişilen mücadelelerde başarı gösteremeyecek duruma düştüler ve ülke dahilinde Şiîlik, dinî görüşlerini mutaassıp taraftarlarından sağladıkları askerî güç ile birleştiren Safevîler'in ve bugünkü İran'ın resmî mezhebi haline geldi.

5 — ÇAĞATAY EDEBİYATI

XI-XII. yüzyıl Hakaniye türkçesi ile XV. yüzyılın klâsik Çağataycasını birbirine bağlayan bu ara devirde, önce Çağataylar ve İlhanlı topraklarında, daha sonra Harezm ve Altın Orda sahalarında edebî bir faaliyet başlamış ve bu XV. yüzyılın ilk yarısında kuvvetlenerek, asrın ikinci yarısında Ali Şir Nevaî'nin himmeti ve gayreti ile klasik Çağataycayı meydana getirmişti.

Semerkand, Herat ve Şiraz gibi, zengin şehir merkezlerinde, fikir ve zevk seviyeleri yüksek muhitlerde, İran şâirlerini tanımış olan Çağatay mirza ve begleri, kendi dilleri ile de bu tarzda eserler yazılmasını arzu ediyorlardı. İşte bu eğilim bütün XV. yüzyıl boyunca gün geçtikçe kuvvetlenmiş, Ali Şir Nevâî ile klasik İran örneklerinin mükemmelliğine eriştiği gibi, onu Türkçenin Farsçadan hiç de aşağı kalmadığı hükmüne vardırmıştı.

Türk Edebiyatının Timur devrinde gelişme kaydetmesine rağmen, bu devir Türk şâirleri hakkındaki bilgilerimiz çok azdır. Bu zamana âit olarak bildiğimiz tek şâir Seyfî mahlâsı ile Farsça ve Türkçe bâzı şiirler yazan Emir Hacı Seyfeddin Nüküz'dür. Timur ve oğlu Şahruh devrinde devlet hizmetinde bulunan bu begin bir Türk şâiri olduğunu Devletşah da kaydeder. Ancak onun şimdiye kadar tesadüf edilebilen Türkçe eseri ise Hibetü'l-Hakayık'ın sonunda bulunan küçük bir takriz'idir.

XV. yüzyıl Çağatay Edebiyatı'nın kronoloji bakımından ilk mühim siması olan Sekkâkî'nin ilk şiirlerini daha Timur zamanında yazdığı anlaşılıyor. Halil Sultan, Uluğ Beg, Arslan Hoca Tarhan ve Hoca Muhammed Parsa için kasideler söylemiş olup, Dîvânı bize kadar gelmiştir. Kaside ve gazelleri ilk mahsuller olması bakımından

değer taşımakta olup, onun kendisini devrinin en büyük şairi görmesi ilgi çekicidir.

Fars hâkimi Mirza İskender adına yazdığı Mahzenü'l-Esrar adlı mesnevisi ile tanınan Harezm'li Haydar daha XIV. yüzyıl sonlarında Çağatayca şiirler yazmağa başlamıştı. Türkî gûy (Türkçe söyleyen) adı ile şöhret kazanan bu şâirlerin edebî çevrelerde takdir edilmiş olduğu, onun sözü geçen mesnevisinin birçok kütüphanelerde nüshalarının mevcut olmasından anlaşılmaktadır.

Elde mevcut eserleri ve Ali Şir Nevâî'nin onun hakkındaki ifâdelerinden anlaşıldığı üzere, XV. yüzyılın ilk yarısının en kudretli şâiri Lütfî idi. O, kaside, gazel ve tuyuk gibi nazım çeşitlerinin hepsini başarı ile kullanmış ise de asıl kudretini gazellerinde göstermiştir. Şerefeddîn-i Yezdî'nin Zafernâmesini de manzum olarak Türkçeye çevirmiş ise de bu eseri pek şöhret kazanamamış olmakla birlikte, Mirza İskender'in emriyle kaleme aldığı Gül ve Nevruz adlı eseri, onun mesnevicilikte ne derece usta olduğunu gösterir. Bir asır kadar olan ömrü ve edebî faaliyetinin devamlılığı ile Lütfî, Çağatay Edebiyatı'nın Nevaî'den önceki en kudretli şâiri sayılmaktadır.

Şahruh devrinde yetişen Çağatay şâirleri arasında gazel, kaside ve mesneviler yazan bir şâir olarak Yusuf Emîrî'yi de saymak gerekir. Güzel şiirler yazmakla birlikte, XV. yüzyılın sonlarına doğru onun şiirleri artık unutulmuştu. Ali Şir Nevaî, XV. yüzyılın en eski şairleri arasında Atayî'yi sayar. Yesevî dervişlerinden İsmail Ata'ya bağlı olduğu için Atayî mahlâsını kullanan bu şâirin şiirleri o sıralarda pek tanınmıştı. Nevaî'nin ifâdesine göre bu devrin şâirleri arasında ihmal edilmeyecek şahsiyetlerden biri olduğu anlaşılan Gedâî'nin mahlâsından da anlaşılacağı üzere sufiyâne temayüllü olduğu anlaşılmaktadır.

Yine Mecalisü-n'Nefais'te bildirildiğine göre Yakînî de bu devir şâirleri arasında ihmal edilemeyecek kimselerdendir. Herat'lı olan bu şâirin bilhassa ok ve yay münazarası meşhur olup, onun bu devirde moda olan okçulukla ilgisini de belirtmektedir.

Bunlardan başka Türkçe yazmakla şöhret kazanmış birtakım şâirler daha vardır ki, eserleri ya kaybolmuş veya henüz meydana çıkarılmamış olduğu için, edebî şahsiyetleri ve şâirlik dereceleri hakkında bir fikir edinmeğe imkân bulunmuyor. Bunun aksine bir Sazlar Münazarası yazan Ahmedî ile Yusuf ve Züleyha mesnevisi sahibi Dürbeg adlı şâirlerin adına hiçbir yerde rast gelinmemektedir.

Kutbî, Naimî, Kalender Harimî, Tarhanî, Derviş Nazikî, Nakibî, Mukimî, Kemalî, Latifî, Mir Said, Hilâlî, Kabulî, Garibî'nin de bu devir şairlerinden olup, Türkçe şiir yazdıkları tezkirelerde kaydedilmektedir. Şahruh devri beglerinden Firuzşah için yazılan ve British Museum'da bulunan 370 sahifelik bir mecmuada bu devir şâirlerinin çoğunun şiirlerinden örnekler mevcuttur.

Şairler, mirzalar tarafından himaye gördükleri gibi, bu mirzalar kendileri de şiir yazıyorlardı. Bunlar arasında Seyyid Ahmed, İskender ve Ebu Bekir Mirza'lara ait eser veya parçalar bizce bilinmektedir.

Eski geleneklere bağlı bâzı büyük begler adına Uygur alfabesi ile eserler yazıldığı da bilinmektedir. Bunlardan Mansur Bahşi tarafından 1435 yılında yazılan Bahtiyarnâme, Melik Bahşı tarafından 1436'da yazılan Miraçnâme, 1439'da yazılan Kutadgu Bilig, yine aynı yıllarda yazılan Tezkiretü'l-Evliya, Hibetü'l-Hakayık bize kadar gelmişlerdir.

Edebi kaynaklarda Türkçe şiir yazdıkları belirtilen şâirlerin dışında daha birtakım şâirlerin yetiştiğini, hattâ yalnız Farsça eserleriyle tanınmış büyük mutasavvıf şâir Kâsım-ı Envâr, Kirmanlı Şah Nimetullah Veli, Molla Camî ile Zafernâme müellifi Şerefeddin-i Yezdî gibi bâzı mühim şahsiyetlerin arasıra Çağatay Türkçesi ile küçük manzume veyâ beyitler yazdıklarını da görüyoruz.

Türkçenin, edebî dil olarak kazandığı bu ehemmiyetin, Semerkand, Herat ve Şiraz gibi halkının çoğunluğunun Türkçe bilmeyen merkezlerde meydana gelmesi garip karşılanabilir. Ancak geniş halk kütlelerinden çok, tahsil görmüş kimselere, yâni Farsçaya ve edebiyatına vâkıf Türk yüksek sınıfına hitap eden bu edebiyatın, klasik İran örneklerine göre meydana getirildiğini düşünürsek bunu tabiî karşılayabiliriz.

XV. yüzyılın ilk yarısında Timurlu şehzâdelerinin himâyesinde gelişen Çağatay edebiyatı, yüzyılın ikinci yarısında da bu gelişmesini sürdürdü. Sultan Hüseyin Baykara ile Ali Şir Nevaî bu devirde devletin hem siyasî idâresine, hem de kültür hayatına damgasını vurmuş olan şahsiyetlerdir.

Ali Şir Nevaî, hayatının sonlarına doğru yazdığı Muhakemetü'l-Lügateyn adlı eserinde, kelime zenginliği ve ifade kabiliyeti bakımından, türkçenin farsçadan çok üstün olduğunu ilk defa söylemek cesaretini göstermiş ve Türk şairlerini türkçe yazmaya teşvik etmiştir. Bu bakımdan da o çağataycayı farsçadan geri kalmayan bir kültür

dili hâline getirmeye çalışmıştır. Bu gayreti sonucunda o, çağataycanın sâdece bir şiir dili değil, nazım ve nesrin her çeşidini ifade gücüne sâhip, farsça ile her hususta rekâbet edebilecek bir kültür dili olduğunu gösterecek pek çok eserler meydana getirdi. O, serveti, siyasî gücü, kültürü ve eserleri ile Herat'ta san'atkârların kutbu durumuna yükselmiş olup, şöhreti Türkistan'dan Tuna'ya kadar her tarafa yayılmıştı. Bütün Türk yurtlarında Nevaî dili, yüksek bir kültür dili olarak kabul edilmiş; ideal bir örnek kabul edilen eserlerine daha kendi sağlığında nazireler yazılmıştır.

Timurlu mirzaları arasında yalnız şâir ve san'atkârların koruyucusu olarak değil, şâir olarak da başta gelenlerden biri olan Hüseyin Baykara, Hüseynî mahlâsı ile yazdığı türkçe gazellerini bir Dîvân hâlinde toplamıştır. Onun oğullarından Bediüzzaman Mirza'nın türkçe şiirler yazdığını bildiğimiz gibi, Şah Garib Mirza'nın da Garibî mahlası ile türkçe Dîvân'ı olduğu biliniyor. Diğer mirzalar olarak Ebû Said'in oğlu Ebû Bekir Mirza ile Seyyid Ahmed Mirza'nın oğlu Sultan Ahmed Mirza sayılabilirler.

Bunlara Hoca Asafî, Emir Nizâmeddin Süheylî, Semerkandlı Mirza Beg, Çiçektulu Şevki ve Belhli Yusufî gibi daha pek çok şâiri katmak mümkündür. Buna rağmen Ali Şir Nevaî'nin eserleri bir tarafa bırakılacak olursa özellikle ilmî ve edebî konularda çağatay türkçesinin hemen hemen hiç kullanılmaması şaşılacak bir husustur. Hüseyin Baykara devrinin kültür merkezi Herat, Timurlular ile Şibanîler ve ardından Şibanîler ile Safevîler arasındaki mücadeleler sonunda eski ihtişamını kaybetti. Öyle ki Timurluların sona ermesinden 5-10 yıl kadar sonra kültür ve san'at merkezi olarak Herat'ın hiçbir değeri kalmamıştır.

6 — RESİM VE SÜSLEME:

Timur'un seferleri sonucu ele geçirdiği ülkelerden birçok san'atkârı Semerkand'a gönderdiği bilinmektedir. Ancak Timur zamanına ait hiçbir minyatürlü yazma ele geçmemiş olmakla birlikte bu san'atkârlara ait mimarî eserleri ve onların duvarlarını süsleyen bâzı duvar resimleri kaynaklarda zikredilir. İbn Arabşah Timur devrinin en büyük nakkaşı olarak Bağdatlı Abdülhayy'ı saymaktadır.

Timurlular devri resim sanatının menşei olarak Bağdad ve Tebriz'deki Celâyirli okulu ile güney İran'daki Şiraz okulu gösterilmek-

tedir. Timur buraları ele geçirdikten sonra bu şehirlerdeki san'atkârların bir kısmını Semerkand'a götürmüş, ölümünden sonraki karışıklık yılları sona erince, onların bir kısmı Baysungur tarafından Herat'a toplanmışlardı. Buna rağmen, Bağdad, Tebriz ve Şiraz gibi eski merkezler faaliyetlerini tamamen durdurmamışlardı. Resim sanatı Şiraz'da Ömer Şeyh'in oğlu Mirza İskender zamanında da devam ederek, bilhassa renklerindeki ahenk ile kendini gösteren bir gelişme kaydetti. Mirza İskender zamanında Şiraz'da çizilmiş, biri 38, diğeri ise 21 minyatür ihtiva eden iki antoloji bize kadar gelmiştir.

Şiraz'da bu gibi faaliyetler İskender'in ölümünden sonra Şahruh'un oğlu İbrahim Mirza ve onun oğlu Abdullah zamanında da Kara Koyunluların şehri ele geçirmelerine kadar devam etmiş ve böylelikle Şiraz okulunun tesiri Türkmenler vasıtasıyla daha sonra da yaşamıştır.

Kendisi meşhur bir hattat olan Mirza Baysungur, Herat'taki konağını zamanın bir akademisi haline getirmişti. Mirza İskender'in ortadan kaldırılmasından sonra Şiraz'da bulunan meşhur bâzı sanatkârların da Herat'a gelmiş olmalarına ihtimal verilebilir.

Baysungur'un ölümünden sonra bu çalışmalar tamamen durmuş olamaz. Zira daha sonraları Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevâî'nin şahsında yeniden koruyucu bulan san'atkârlar ortaya çıkmış, tabiat manzaralarını an'anevî unsurlarla birleştirerek, kitap ressamlığında bir yenilik yapmayı başaran Bihzad yetişmişti. Bihzad daha sonra Safevîler'in yanına gelerek Tebriz'de yetiştirdiği talebeleri ile Timurlu resim san'atının devamlılığını da sağlamıştır.

7 — MUSİKÎ:

Zamanlarının büyük bir kısmını seferlerde geçiren Timurlu hükümdar ve begleri, sözlü-sazlı eğlencelerden de geri kalmıyorlardı. Timur'un seferleri sırasında ele geçirerek Semerkand'a gönderdiği san'atkârlar arasında bazı çalgıcı ve okuyucular da bulunuyordu. İbn Arabşah'ın Timur devri hânendeleri arasında saydığı Abdüllâtif Damganlı, Mahmud ve Cemaleddin Ahmed Harezmli, nihayet Abdülkadir Gaybî Meragalı olup, Celâyirli sarayından getirilmişti. Clavijo'nun etraflıca anlattığı gibi, kadın ve erkeklerin katıldığı toylar veriliyor ve bu arada çalgılar çalınıp, şarkılar okunuyordu. Semerkand'ın musikişinasları o kadar meşhur olmuşlardı ki,

onların diğer şehirlerin zenginleri tarafından davet edildikleri de oluyordu. Taşkend ileri gelenlerinden Muhammed Cihangir adlı birisi düğünü için Semerkand'dan çalgıcı ve okuyucular getirtmişti. Bu çeşit eğlenceler zaman zaman Şeyhülislâmlar tarafından bile tertip ediliyordu. Meselâ Herat şeyhülislâmı Seyfeddin Ahmed'in bir defasında şehrin ileri gelen müderrislerine ziyafet verdiği ve daha sonra çalgılar çalınıp, şarkılar söylendiği Reşahat'ta kaydedildiği gibi, Semerkand şeyhülislâmı İsâmeddin'in de inşa ettirdiği hamamının sona ermesi dolayısıyle bir eğlence düzenleyerek, kadın şarkı okuyucular getirttiği bilinmektedir.

Bu devirde musikide bilhassa iki kişinin adından daima zamanın en büyük üstadları olarak söz edilir. Bunlardan biri şarkı okuyuculuk ve çalgılıcılıkta meşhur olan Endicanlı Yusuf, diğeri ise musiki nazariyeleri ilmindeki bilgisi ile sivrilen Meragalı Abdülkâdir idiler. Sesinin güzelliğini işiten Fars hâkimi İbrahim Sultan, Endicanlı Yusuf'u defalarca Baysungur'dan istemiş ise de bu isteği yerine getirilememişti. Meragalı Abdülkâdir'e gelince, o, başlangıçta Celâyirli Sultan Hüseyin'in nedimlerinden iken, daha sonra aynı sülâleden Sultan Ahmed'in sarayında yaşamağa devam etmiş, ancak Timur'un 1393'de Bağdad'ı ele geçirmesi üzerine birçok san'atkâr ile birlikte Semerkand'a gönderilmiştir. Bir müddet Âzerbaycan hâkimi Miranşah'ın yanında bulunduktan sonra, tekrar Bağdad'a eski hâmisi Sultan Ahmed'in yanına gelmeğe muvaffak olmuş ise de, 1401 yılında Timur'un Bağdad'ı yeniden ele geçirmesi üzerine tekrar Semerkand'a gönderilmişti. Timur'un ölümünü tâkip eden yıllarda her halde bir müddet Semerkand'da kalmış ise de çok erkenden Herat'a gelmiş olmalıdır. Zira en büyük eseri olan ve 1415 yılında tamamladığı Câmiü'l-Elhân'ı Şahruh adınadır. Bunun özeti diyebileceğimiz bir diğer eseri ise 1418'de kaleme alınmış olan Mekâsidü'l-Elhân'ıdır. O devrin nota yazma usullerine dair kaleme aldığı Kenzü'l-Elhân adlı eseri, ne yazık ki bugüne dek ele geçmemiştir. Son eseri olan Şerhü'l-Edvâr'da musiki makamlarına dâir bilgiler vermektedir.

1435 yılında Horasan'da meydana gelen bir salgın hastalık sırasında ölen Abdülkâdir'in eserleri Farsça kaleme alınmış olup, amelî musikî ve musikî aletlerinin tarihi hakkında verdiği bilgiler bakımından İslâm musikî tarihi için büyük önem taşırlar. Daha önceki Farabî, İbn Sinâ gibi musikî nazariyatı üstadlarının eserlerinden iktibaslarda bulunmuş olmakla beraber, onları tamamen taklid

etmiş değildir. Aynı zamanda şâir, hattat ve nakkaş olarak da tanınan Abdülkâdir'in çocukları daha sonraları Osmanlı ülkesinde de musikişinas olarak tanınmışlardır.

Abdülkadir'in Mekasidü'l-Elhân adlı eserinde 12 makam sayılmakta olup, Uşşak, Neva, Buselik, Rast, Hüseynî, Hicaz, Rehavî, Zengüle, Irak, Isfahan, Zirefkend ve Buzurg olarak sıralanmaktadır. Yine onun eserinden Türklerin şarkı ve türkü karşılığı olarak Küğ kelimesini kullandıklarını, Doğu Türkistan'da pek çok küğ olup, her gün hakanın huzurunda bunlardan birinin çalındığını, içlerinden dokuz tanesinin çok önemli olup, birincisine "Ulug Küğ" adı verildiğini öğreniyoruz.

Şahruh zamanında Herat'ta yaşayan, daha önce sözü edilen Ahmedî'nin Çağatay Türkçesi ile kaleme aldığı "Sazlar Münazarası"ndan o devrin belli başlı musiki aletleri hakkında bilgi edinebiliyoruz. Burada Tanbure, Ud, Çeng, Kopuz, Yatugan, Rübab, Gıcak, Kingire olmak üzere sekiz âletten söz edilmektedir.

SONUÇ

Timur, Cengiz Han ile karşılaştırılacak olursa, oğul ve torunları bakımından pek onun kadar talihli çıkmadı. Dört oğlundan ikisi, Mirza Cihangir ve Ömer Şeyh dalıa Timur'un sağlığında ölmüşlerdi. Şerefeddîn-i Yezdî'ye göre 796 yılında Ömer Şeyh öldüğü sırada 40 yaşında bulunuyordu. Yine aynı tarihçinin 777'de ölen Cihangir'in bu tarihte 20 yaşında olduğunu söylediğine bakılacak olursa, Ömer Şeyh'in en büyük oğlan olduğunu kabul etmek gerekir. Buna rağmen kaynaklar daimâ Cihangir'i en büyük mirza olarak kaydetmektedirler. Üçüncüsü Miranşah ise yine babasının sağlığında bir av sırasında attan düşerek aklını kaybetmişti. Hal böyle olunca Timur'un Şahruh'u veliahd göstermesi beklenirdi. Buna rağmen o, önce Cihangir'in oğlu Muhammed Sultan'ı veliahd göstermiş, onun Ankara Savaşı'ndan sonra Anadolu'da ölümü üzerine, halef olarak bu sefer Cihangir'in öteki oğlu Pir Muhammed'i tayin etmişti. Her nekadar 1376'da doğan bu mirza, Miranşah dışında bütün Timurlu mirzalarından yaşça daha büyük idiyse de, Timur'un sadece Cihangir'den doğan torunlarını veliahd tayin etmesinin tek sebebi dört oğlunun annelerinin hukukî durumları ve menşelerine bakılarak anlaşılabilir. Cihangir Turmuş Aga'dan, Ömer Şeyh Tulun Aga'dan, Miranşah Mengli Beg Aga'dan ve nihayet Şahruh Tugay Terken Aga'dan doğmuşlardı ki, bunlardan Cihangir hariç ötekilerin anaları sarayda câriye durumunda idiler.

18 Şubat 1405 tarihinde Timur'un ölümü, kurduğu imparatorluğun mukadderatı üzerinde büyük bir tesir yaptı. 1377 yılında doğan ve 1397'de kendisine merkez Herat olmak üzere Mâzenderân ile Horasan bölgeleri verilen Mirza Şahruh, Timur'un ölümünden sonra siyasî sahneye çıkan öteki mirzaların beceriksizliği, merkez orduda bulunan ileri gelen beglerin bile Timur'un vasiyetine uymayarak kendisini desteklemeleri üzerine, hâkimiyet mücadelelerinden muzaffer.olarak çıkmıştır.

1420 yılına gelinceye dek, Şahruh, babasından kalan ülkenin büyük bir kısmında hâkimiyetini pekiştirmekle birlikte, Batı'da henüz hiçbir faaliyette bulunamamıştı. Timur'un ölümü üzerine tekrar siyasî sahnede görünen Kara Koyunlu Yusuf Beg, bir taraftan

Timur'un Arap Irak'ını kendilerine verdiği Mirza Ebûbekir ve Miranşah'ı üstüste iki defa yenerek, Miranşah'ın ölümü ve Ebubekir'in ise kaçmasına sebeb olduğu gibi, öte yandan eski arkadaşı Celâyirli Sultan Ahmed'i bertaraf etmek suretiyle Âzerbaycan'a kesin olarak hâkim olunca Timurlular'ın tehlikeli bir komşusu hâlini almıştı. Şahruh'un bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için, 1420, 1429 ve 1434 yıllarındaki Karakoyunlular üzerine kalabalık asker ile yaptığı seferlerine rağmen Kara Koyunlu Türkmenleri meselesi onun sağlığında halledilemeyen bir mesele olarak kaldı. Bu tehlike zamanla daha da büyüyerek Cihanşah zamanında Kara Koyunluların ülkenin büyük bir kısmını ve bu arada imparatorluğun merkezi Herat'ı bile işgallerine kadar vardığı gibi, öte yandan devamlı bir şekilde Mâverâünnehr ve Harezm'e akınlarda bulunan Özbekler bu faaliyetlerini iyice arttırarak Şahruh'tan sonra ortaya çıkan mirzalar arasındaki mücadelelerde faal bir rol oynadıkları gibi, devlete son veren unsur da olmuşlardı.

Zamanında Timurluların bütün savaşlarda galip gelmelerine bakarak Şahruh'un uzun süren saltanatının başarılı olduğu hükmü verilebilir. Zira o Âzerbaycan ve Arap Irak'ı hariç –buraları da hâkimiyetini tanımak suretiyle– babasının elde ettiği ülkeleri hemen hemen elde tutmayı başardığı gibi, iç mücâdelelere kısmen de olsa son vermiş, devletin 40 yıl daha parlak bir şekilde devamını sağlamıştı. Her ne kadar bu kendisine babasından intikal eden ordu, hazine ve tecrübeli begler sâyesinde mümkün olmuş ise de, onun adam seçme hususunda kâbiliyetli bir kimse olduğu inkâr edilemez. Meselâ Celâleddin Firuzşah'ın 34 yıl, Alike Kükeltaş'ın ise 43 yıl müddetle iş başında kalabilmeleri bunun en iyi örneğidir.

Ufak tefek iç ayaklanmalar bir tarafa bırakılırsa, onun uzun süren saltanatında ülkenin bâzı merkezlerinde kültür, san'at ve ilim sahalarında bir gelişme kaydedilmiştir. Semerkand, Herat ve Şiraz gibi aslında İranlı unsurların kalabalık bulunduğu zengin şehir merkezlerinde İranlı şâirleri tanımış olan Çağatay mirza ve begleri kendi dillerinde de bu tarz eserler yazılmasını arzuladıklarından bu devirde Türkçe yazan birçok şâir ortaya çıkmıştı. Eğer Timurlu imparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu sahalarında XV. yüzyılın ilk yarısında türkçe yazan şâirlerin sayısı tesbit edilecek olursa, Timurlu sahasında türkçe yazanların Osmanlı sahasındakilerden hiç de az olmadığı görüleceği gibi, bu saha asrın ikinci yarısında bütün dünyaca tanınan

ve eserleri bütün Türk ellerinde okunan Ali Şir Nevâî gibi bir şâir de çıkarmıştır.

Kendisi meşhur bir hattat olan Mirza Baysungur'un Herat'taki konağındaki kütüphanesindeki güzel sanatlarla ilgili çalışmalar çağın san'at hareketlerine hakikaten bir hız vermiş, bilhassa resim san'atında büyük ilerlemeler kaydedilerek, yine asrın ikinci yarısında kitap ressamlığında bir yenilik yapmayı başaran Bihzad yetişmişti.

Musikî nazariyeleri ve âletlerinin tarifi hakkında verdiği bilgiler bakımından İslâm musikî tarihinin en mühim şahsiyetlerinden Meragalı Abdulkâdir de eserlerini Herat'ta kaleme aldığı gibi, dinlerin ve dillerin zamanla değişikliğe uğradığı halde, müsbet ilimlerin hükmünün her zaman devamlı kalacağına inanan ve İslâm dünyasında tek âlim hükümdar olarak kabul edilen Uluğ Beg de bu devre renk katan simalardan idiler.

Şahruh öldüğü sırada geriye sadece bir oğlu, yâni Uluğ Beg, kalmış olmakla beraber, o, kendini daha çok ilmî faaliyetlere vermiş olup, Özbekler ve Moğollar üzerine bir-iki pek başarılı sayılamayacak seferinden sonra artık Mâverâünnehr dışındaki olaylarla ilgilenmiyordu. Böyle olduğu halde Şahruh'un veraset meselesi karşısındaki aldırmazlığı, hanımı Gevherşad'ın tesiri ile olup, hükümdârın zaafından başka bir şey değildi.

Şahruh ve oğullarının samimî Sünnî olmaları ve Sünnî tarikatların bilhassa Şahruh'un şahsında kuvvetli bir koruyucu bulmuş olmalarına rağmen, medreselerden yetişen Sünnî din adamlarının Osmanlı Devletinde de olduğu gibi, göçebeler içine gitmeyip, şehirlerde yaşamaları, Şiîlik cereyanının gittikçe kuvvetlenerek halk arasında büyük çatışmaların çıkmasına yol açmıştı. Sonunda Sünnîliğin temsilcileri, gittikçe gelişen şiîliğe karşı girişilen mücadelelerde başarı gösteremeyecek duruma düşmüşler ve Şiîlik, dinî görüşlerini mutaassıp taraftarlarından sağladığı askerî güç ile birleştirerek, Safevî Devletinin doğmasına sebeb olduğu gibi, daha sonraları Türkistan'daki öteki Türk-İslâm devletleri ile Osmanlılar arasındaki münasebetlerin kesilmesine de yol açmıştı.

Öte yandan göçebe Özbekler XVI. yüzyıl başında, önce Harezm ve Mâverâünnehr'i, ardından Horasan'ı ele geçirerek, Timurlu hâkimiyetine son verdiler. Horasan daha sonra Safevîlerin işgaline uğramış, Mâverâünnehr ile Harezm yöresi ise Özbekler tarafından idâre edilmiştir. 12 İmam Şiîliğini benimseyen Safevî şahlarına karşı,

Özbekler Sünnilîk siyâseti güttüler. Daha çok siyasî sebeplere dayanan bu ayrılık, Horasan ve Mâverâünnehr'in daha sonraki düşünce hayatlarının birbirinden farklı bir gelişme göstermesine de yol açtı.

XVI. yüzyıldan başlayarak Orta Asya'da Rus istilâsına kadar, Sünnî-Şiî mücadelesi şeklinde devam eden bu kanlı mücadele, XV. yüzyıldaki Timurlu-Türkmen rekâbetinin devamından başka bir şey değildi. Aradaki fark Timurluların yerine, kavmî bakımdan onlara yabancı olmayan Özbeklerin, Kara ve Akkoyunluların yerlerine de yine bir Türkmen devleti olan Safevîlerin geçmesinden ibâret kalmış, ancak mezhep mücadelesi ön safa geçmiştir. Halbuki XV. yüzyılda ne Timurlular, ne de Türkmen hükümdarları mezheb davasını bir bayrak gibi kullanma gereğini duymamışlardı. Safevî devletinin mezheb esası üzerine kurulmuş olması, şahlarının sâdece siyasî hükümdar değil, dinî lider sıfatını taşımaları bunun başlıca sebebi olmuş, buna karşılık Şibanî hanları da sünnî islâm dünyasının kahramanı rolünü oynamak istemişlerdir.

KRONOLOJİ

1227–	Cengiz Han'ın ölümü.
1336–	Timur'un doğumu.
1370–	Timur'un Semerkand'a hâkim olması.
1371–	Timur'un Harezm üzerine ilk seferi.
1376–	Toktamış'ın Semerkand'a gelerek, Timur'a sığınması.
1378–	Toktamış'ın Ak Orda'da hâkimiyeti ele geçirmesi.
1380–	Timur'un Horasan üzerine ilk seferi.
1386–88	Timur'un Üç Yıllık Seferi: Kuzey İran, Âzerbaycan bölgeleri ile Isfahan ve Şiraz'ın ele geçirilmesi.
1391–	Timur'un Toktamış ile Kunduzca'da ilk karşılaşması ve Toktamış'ın yenilmesi.
1392–96	Timur'un Beş Yıllık Seferi: Fars bölgesinde Muzafferîlere son verilmesi; Bağdad'ın fethi: 1393; Terek ırmağı kıyısında Toktamış'ın ikinci defa mağlûb edilmesi: 1395.
1398–99	Timur'un Hind seferi.
1399–1404	Timur'un Yedi Yıllık Seferi: Suriye'de Memlûkler ve Ankara Savaşı (1402)'nda Osmanlıların yenilmeleri.
1405–	Timur'un ölümü: Halil Sultan'ın Semerkand'ı ele geçirmesi.
1406–	Veliahd Pir Muhammed ile Halil Sultan'ın Karşı suyu kıyısında savaşmaları ve Halil Sultan'ın gâlibiyeti; Miranşah ve Ebubekir'in Kara Koyunlu Yusuf Beg ile Nahcıvan civarında ilk karşılaşmaları ve Kara Koyunluların gâlip gelmesi.
1407–	Veliahd Pir Muhammed'in öldürülmesi.
1408–	Ebûbekir'in Tebriz yakınında Kara Yusuf ile ikinci karşılaşması. Timurluların yenilmesi ve Miranşah'ın öldürülmesi.
1409–	Halil Sultan'ın Hudaydâd tarafından tutsak alınması; Şahruh'un Semerkand üzerine yürümesi ve şehri ele geçirmesi; Uluğ Beg'in Mâverâünnehr hâkimliğine tâyini.
1411–	Halil Sultan'ın Rey'de ölümü.

1413–14 Şahruh'un Isfahan'a İskender üzerine yürümesi; Uluğ Beg'in Fergana'da hâkimiyeti ele geçirmesi.
1415– Şahruh'un Baykara üzerine Şiraz'a yürümesi, oğlu İbrahim Sultan'ın Fars hâkimliğine getirilmesi.
1420– Şahruh'un Kara Koyunlular üzerine I. Âzerbaycan seferine çıkması; Kara Yusuf Beg'in ölümü.
1421– Şahruh'un Kara Yusuf Beg'in oğulları İskender ile İsfend'i Eleşkird yakınında yenmesi.
1425– Uluğ Beg'in Moğollar üzerine seferi.
1427– Uluğ Beg'in kardeşi Muhammed Cuki ile birlikte Özbekler üzerine yürümeleri, Suğnak civarında yenilmeleri, Mâverâünnehr'in Özbekler tarafından yağmalanması, Şahruh'un Semerkand'a gitmesi.
1429– Şahruh'un II. Âzerbaycan Seferi; Selmas'ta Kara Koyunlu İskender ile karşılaşması ve gâlip gelmesi.
1434–36 Şahruh'un III. Âzerbaycan Seferi.
1444– Şahruh'un hastalanması ve verâset meselesinin ortaya çıkması.
1446– Şahruh'un torunu Sultan Muhammed üzerine Isfahan'a yürümesi.
1447– Şahruh'un ölümü; Uluğ Beg'in oğlu Abdüllâtif'in ordunun idâresini ele alması; Uluğ Beg'in Horasan üzerine yürümesi.
1448– Uluğ Beg'in Tarnab'da Alâuddevle'yi yenerek, Herat'ı ele geçirmesi.
1449– Abdüllâtif'in Uluğ Beg'e karşı ayaklanması ve Uluğ Beg'in oğlu tarafından öldürülmesi.
1450– Abdüllâtif'in öldürülmesi; Abdullah'ın Semerkand'da tahta oturması.
1451– Abdullah'ın öldürülmesi, Ebû Said'in Semerkand'da tahta oturması.
1457– Horasan hâkimi Babür'ün ölümü.
1458– Kara Koyunlu Cihanşah'ın Herat'ı ele geçirmesi.
1468– Ebû Said'in Âzerbaycan'a yürümesi.
1469– Ebû Said'in Ak Koyunlu Hasan Beg tarafından öldürülmesi; Hüseyin Baykara'nın Herat'a girmesi.
1470– Yâdigâr Muhammed'in öldürülmesi.
1494– Vezir Mecdeddin'in ölümü.

1498– Vezir Nizâmülmülk'ün öldürülmesi.

1501– Ali Şir Nevaî'nin ölümü; Muhammed Şibanî'nin Semerkand'ı ele geçirmesi.

1506– Hüseyin Baykara'nın ölümü; oğulları Muzaffer Hüseyin ile Bediüzzaman'ın birlikte hükümdar ilân edilmeleri.

1507– Muhammed Şibanî'nin Herat'ı ele geçirmesi ve Timurluların sonu.

TİMURLU HÜKÜMDARLARI

1370 Timur
1405 Halil Sultan (1409'a kadar)
1405 Şahruh (1409'a kadar yalnız Horasan)
1447 Uluğ Beg
1449 Abdüllatif
1451 Ebû Said
1469 Ahmed
1494–1500 Mahmud b. Ebû Said

Uluğ Beg'den sonra Horasan'da hüküm sürenler:
1449 Babür
1457 Mahmud b. Babür
1459 Ebû Said
1469 Yâdigâr Muhammed
1470 Hüseyin Baykara
1506 Bediüzzaman

BİBLİYOGRAFYA *

Aka, İsmail, Timur'un Ölümünden Sonraki Hâkimiyet Mücadelelerine Kısa Bir Bakış, DTC. Fakültesi, Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü Anma Kitabı, Ankara 1974, 383-390.

Aka, İsmail, Timur'un Ölümünden Sonra Güney İran'da Hâkimiyet Mücadeleleri, Atsız Armağanı, İstanbul 1976, 3-15.

Aka, İsmail, XV. Yüzyılın İlk Yarısında Timurlularda Ziraî ve Ticarî Faaliyetler, Tarih Enstitüsü Dergisi (1979–80), sayı X-XI, 111-120.

Aka, İsmail, Mirza Şahruh Zamanında (1405–1447) Timurlularda İmar Faaliyetleri, Belleten (1984), XLVIII/189-190, 285-297.

Aka, İsmail, Timur'un Ölümünden Sonra Doğu Anadolu, Âzerbaycan ve Irak-ı Acem'de Hâkimiyet Mücadeleleri, Türk Kültürü Araştırmaları, XXII/1-2, 49-66.

Aka, İsmail, Timur'un Ankara Savaşı (1402) Fetihnâmesi, Türk Tarih Kurumu, Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi (1986), sayı 15, 1-22.

Aubin, Jean, Timurlular'ın Şiraz'da Bilim ve Sanat Korumacılığı, çev. Yaşar Yücel, Belleten (1987), LI/200, 965-979.

Babur, Vekayî, Babur'un Hâtıratı (Doğu Türkçesinden çeviren: Reşit Rahmeti Arat), Ankara 1943–1946.

Barthold, W., Uluğ Bey ve Zamanı, çev. Tahiroğlu Akdes Nimet, İstanbul 1930.

Barthold, W., Mîr Ali Şir Nevaî ve Siyasî Hayatı, çev. A. Caferoğlu, Ülkü Mecmuası, sayı: 56, 58, 60, 61, 62.

Barthold, W., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, hazırlayanlar: Kâzım Yaşar Kopraman-İsmail Aka, Ankara 1975.

Barthold, W., Uluğ Beyin Sikkeleri, çev. Abdulkadir İnan, Belleten (1949), XIII/50, 323-325.

Clavijo, Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul (tarihsiz).

* Sâdece türkçe olanlar alınmıştır.

Devletşah, Tezkire-i Devletşah, çev. Necati Lugal, I-II, Ankara 1963–1967.

Grousset, Rene, Bozkır İmparatorluğu, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul 1980.

Haider, Mansura, Timurlar Devletinde Hâkimiyet Anlayışı (XIV-XV. Yüzyıllar), çev. Ekrem Memiş, Türk Kültürü (1984), XXII/258, 611-632.

İslâm Ansiklopedisi: Abdülkadir, Ak Koyunlular, Ali Şir, Baysungur, Bihzad, Çağatay Edebiyatı, Ebu Said, Fazlullah, Halil Sultan, Hurufilik, Hüseyin Mirza, Kara Koyunlular, Şahruh Mirza, Mûşa'şa'lar, Nurbahşiye, Timur, Timurlular, Uluğ Bey.

Kafalı, Mustafa, Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1976.

Nizâmüddin Şâmî, Zafernâme, çev. Necati Lugal, Ankara 1949.

Özer, Yusuf Ziya, Timur'un Yaptığı İşlere Toptan Bir Bakış, Belleten (1945), IX/36, 423-467.

Özergin, M. Kemal, Temürlü Sanatına Ait Eski Bir Belge: Tebrizli Cafer'in Bir Arzı, İstanbul Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Yıllığı (1976), VI, 471-518.

Sayılı, Aydın, Uluğ Bey ve Semerkand'deki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyâsüddin-i Kâşî'nin Mektubu, Ankara 1960.

Semenov, A. A., Gûr-i Emir Türbesindeki Timur'un ve Ahfadının Mezar Kitabeleri, çev. Abdulkadir İnan, Belleten (1960), XIV/93, 139-163.

Sümer, Faruk, Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihanşah'a Kadar), Ankara 1967.

Tacü's-Selmânî, Tarihnâme, çev. İsmail Aka, Ankara 1988.

Togan, Nazmiye, Temür Zamanında Aristokrat Türk Kadını, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi (1973), V/1-4, 3-14.

Togan, Zeki Velidi, Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1970.

Togan, Zeki Velidi, Büyük Türk Hükümdarı Şahruh, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (1949), III/3-4, 520-538.

Togan, Zeki Velidi, Emir Timur'un Soyuna Dair Bir Araştırma, çev. İsmail Aka, Tarih Dergisi (1972), 26, 75-84.

Togan, Zeki Velidi, İlhanlı ve Timurlu Devri Minyatür Sanatı Hakkında, İslâm Tet. Enst. Dergisi (1953), I/1-4, 73-89.

Yakubovskiy, A. Yu., Altınordu ve Çöküşü, çev. Hasan Eren, İstanbul 1976.

Yücel, Yaşar, Timur Hakkında Araştırmalar, Belleten (1976), XL/158, 249-285.

Yücel, Yaşar, XIV-XV. Yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar, Belleten (1973), XXXVIII/146, 159-190.

Yücel, Yaşar, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344–1398), Ankara 1970.

DİZİN

— A —

— B —

— C —

— L —

— M —

— Ş —

— T —

— U —

ISBN 975-16-0254-8

Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara – 2000